

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Jaarboek 2023

Nico Randeraad en Joris Roosen (redactie)

JAARBOEK VAN HET SOCIAAL HISTORISCH
CENTRUM VOOR LIMBURG 2023

**STUDIES OVER DE SOCIAALECONOMISCHE
GESCHIEDENIS VAN LIMBURG LXVIII**

Onder redactie van Nico Randeraad en Joris Roosen

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Maastricht 2023

INHOUD

Nico Randeraad en Joris Roosen Ten geleide	8
<hr/>	
Discussiedossier ‘Dansen op de mijnen 2022’	12
Sandra Phlippen Dansen op de mijnen De mijnsluiting als transitie voorbeeld, maar dan anders	13
Ad Knotter Was de mijnsluiting in Limburg een succes en daarom ‘voorbeeldig’?	26
Ben Gales Twisten op de mijnen? Mijnsluiting maar geen energietransitie	29
Johan Schot Leren van de geschiedenis over transitie	36
Sandra Phlippen Repliek	40
<hr/>	
Afra de Mars De constructie van een ‘no-mine’s land’? Het effect van ruimtelijke ordening op het Limburgse landschap na de mijnsluiting (1965-heden)	44
Afra de Mars en Judith Van Puyvelde Een kleurrijke blik op een ondergronds verleden Een verkennende studie naar de representatie van de steenkolen- mijnbouw in de glasschilderkunst in Nederlands-Limburg	78
Eddy de Beaumont Maastrichtse industriële en het Belgische annexionisme in de jaren 1918-1919	110

<i>Jan Brauer</i>	
Op de bres voor het <i>Deutschtum</i> in Limburg	
Nationaal-socialistische grenspolitiek in de praktijk (1933-1940)	142
<i>Chris Dols</i>	
Muzieknoten en voetnoten	
Kunst, wetenschap en de geschiedschrijving over Limburg	172
Digitale ontsluiting van de LLTB-fotocollectie	
In gesprek met SHCL-vrijwilliger Peter de Vreede	202
Over de auteurs	221
Colofon	224

Nico Randeraad en Joris Roosen

TEN GELEIDE

Het Jaarboek waarin u bent beginnen te lezen neemt u mee naar bekende en minder bekende aspecten van de moderne geschiedenis van Limburg. Geschiedenis is nooit af. Het heden komt telkens met nieuwe vragen en inzichten, die aan het verleden getoetst kunnen worden. Vanuit dat gezichtspunt hebben we een ‘discussiedossier’ opgenomen naar aanleiding van het theatercollege dat Sandra Phlippen, hoofdeconoom bij ABN AMRO en bijzonder hoogleraar ‘Duurzaam bankieren’ aan de Rijksuniversiteit Groningen, eind vorig jaar in de reeks ‘Dansen op de mijnen’ hield. Zij pleit in haar lezing, die u hier ook kunt nalezen, voor een herwaardering van de transitie die Zuid-Limburg heeft doorgemaakt na de sluiting van de mijnen. Uit die transitie, zo betoogt zij, zijn belangrijke lessen te trekken voor de klimaatopgave waar Limburg, Nederland en de wereld voor staan.

Onder het redacteurschap van Ernst Homburg hebben we drie historici, Johan Schot, Ad Knotter en Ben Gales, gevraagd de analyse van Phlippen tegen het licht te houden, in het bijzonder met de vraag in hoeverre de historische context inderdaad de functie kan hebben die zij eraan ontleent. Het klimaatvraagstuk zelf staat dus niet ter discussie, wel de rol die geschiedenis kan spelen in het begrip van het heden en het denken over de toekomst. Dat de Limburgse geschiedenis relevant kan zijn, staat buiten kijf. Hoe je die beoordeelt en welke elementen je eruit licht, zijn vragen waarover te discussiëren valt. De redactie van het Jaarboek neemt hier uiteraard geen positie in; we hebben Phlippen wel gevraagd te reageren op de kritiek. Die repliek vindt u aan het eind van het discussiedossier.

Tot op zekere hoogte aansluitend bij het thema van de betekenis van het mijnverleden is het artikel van Afra de Mars over de ruimtelijke transitie van het gebied waar de Limburgse mijnbouw plaatsvond. Na de aankondiging van de mijnsluiting rees de vraag wat te doen met de kolossale bouwwerken en andere restanten, zoals de mijnsteenbergen. De slogan ‘van zwart naar groen’ deed zijn intrede. Iedereen leek zich in deze gedachte te kunnen vinden maar, zo betoogt De Mars, het was noch aan de direct betrokkenen noch vanuit latere perspectieven precies duidelijk wat die overgang impliceerde. Tussen zwart en groen zat veel grijs.

Ook in het verlengde van de doorwerking van de mijnbouwgeschiedenis hebben Judith Van Puyvelde en Afra de Mars hun expertise samengevoegd in een inventarisatie- en onderzoeksproject naar de aanwezigheid van glas-in-lood ramen die als thema mijnbouw hebben. Van Puyvelde doet promotieonderzoek naar glas-in-lood atelier Nicolas, terwijl De Mars een proefschrift schrijft over de landschapsgeschiedenis van de Domaniale Mijn. In hun bijdrage aan dit Jaarboek doen zij verslag van hun gezamenlijke project en belichten zij enkele markante voorbeelden.

Verder werpt Eddy de Beaumont nieuw licht op de steun die het Belgische annexatiestreven van de periode direct na de Eerste Wereldoorlog uit Nederlandse kringen zou hebben gehad. Hij probeert vooral te ontrafelen in hoeverre Maastrichtse industriëlen het idee van de inlijving van Nederlands Limburg door België steunden. Die kwestie ligt een stuk genuanceerder dan tot nu toe in de historiografie wordt aangenomen.

Jan Brauer kijkt vervolgens naar de pressie die er zo'n vijftien jaar later vanuit Duitsland op Limburg en de Limburgers werd uitgeoefend om het gedachtegoed van het Derde Rijk te omarmen. Hij neemt ons mee naar de jaren vanaf 1933, toen de nazipropaganda vanuit Duitsland steeds fellere vormen begon aan te aannemen. De Limburgse grensregio fungeert als politiek membraan dat ideeën doorlaat maar ook als effectieve barrière kan werken.

Erfgoedhistoricus Chris Dols gebruikt zijn eigen crossmedia project 'Veurvaarders' – verhalen en liedjes over zijn familiegeschiedenis – om te verkennen hoe professionele geschiedschrijving en verschillende kunstuitingen, zoals literaire fictie en muziek, elkaar kunnen versterken. Hij laat zien dat zijn 'verklankt verleden' een aantrekkelijke en overtuigende vorm van publieksgeschiedenis kan zijn.

Het beeldkatern doet dit keer een greep uit de fotocollectie van de Limburgse Land- en Tuinbouw Bond, die bij het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg bewaard wordt. Peter de Vreede, voormalig fotoarchivaris bij *De Limburger* en nu vrijwilliger bij het SHCL, vertelt in een interview met Joris Roosen over zijn onderzoek in het LLTB-archief. Het SHCL is bezig de gehele fotocollectie van de LLTB te digitaliseren en online aan te bieden. De Vreede geeft commentaar op een twintigtal foto's die hij voor het Jaarboek heeft geselecteerd. Het is interessant te lezen hoe hij naast zijn eigen speurvermogen ook het collectief geheugen van de LLTB heeft ingeschakeld om de foto's nauwkeuriger te kunnen beschrijven.

Wij wensen u veel lees- en kijkplezier.

Nico Randeraad en Joris Roosen

DISCUSSIEDOSSIER

Sandra Phlippen

Dansen op de mijnen De mijnsluiting als transitie voorbeeld, maar dan anders

Veel Limburgers voelen een zekere nostalgie naar de tijd van de mijnen. De tijd van de Koempels, de sterke sociale cohesie, de royale giften aan het verenigingsleven en de mede daardoor levendige en gezellige feestcultuur. Ik weet van gezinnen in Limburg waar niet op de PvdA mocht worden gestemd omdat Den Uyl degene was die de mijnen had gesloten. Maar werkgelegenheid en welvaart gingen ook gepaard met loodzwaar en gevaarlijk werk. De verbondenheid van koempels is voor een deel ook de angst van de instorting ondergronds die mensen bindt.

In mijn familie is er geen mijn-nostalgie. Mijn beide opa's hebben er gewerkt. Mijn vaders vader kwam na de oorlog terug naar huis en wilde met zijn broer hun onderneming als dakdekkers opstarten in Alsdorf, net over de grens. De broer was degene met de vergunning op zijn naam en hij kwam niet terug. Mijn opa had geen andere optie dan de mijn. Ik ken hem alleen als een wat norske man die langzaam gestikt is in de stoflongen. Daar is niets nostalgisch of romantisch aan. Hij probeerde alles op alles te zetten om zijn kinderen te laten studeren opdat hen een ander lot zou wachten.

Mijn eigen tienerjaren in Kerkrade en Heerlen waren de jaren 1990. Die bestond – zoals bij alle tieners – vooral uit school, vrienden, uitgaan, pubertijd en verliefd zijn. Maar de context was heel Zuid-Limburgs. De prachtige natuur van de Rode Beek, de Brunsummerheide en de heuvels achter Simpelveld; maar het was ook een grauw onveilig en door drugproblemen overschaduwd Heerlen. Je kon de stationstunnel niet uitlopen zonder in de holle ogen van heroïnejunkies te kijken. Ik besepte dat toen allemaal niet, maar het was de context die deels samenhang met het najlen van de werkloosheid en de ontredde na de mijnsluiting.¹

Toch zijn ook mijn zus en ik kinderen van de Mijnstreek. Mijn ouders namen de protestantse kerk over van de kunstenaarsfamilie Brull. Die kerk stond aan het eind van de Staatsmijnstraat in Terwinselen en was gebouwd voor de protestantse mijnwerkers uit het Noorden. Een prachtige houten kerkje met torentjes, een klein kleuterklasje, een theatertje en een gemeenschapsruimte. Het was een groot feest om daar spelend op te groeien met ouders die *laissez faire* waren en het gewoon heel gezellig vonden als er twintig kinderen uit school in onze reusachtig grote wilde tuin kwamen spelen.

¹ Marcia Luyten, *Het geluk van Limburg* (Amsterdam/Antwerpen 2015).

Nu, zo'n veertig jaar later ben ik hier in de Schouwburg van Heerlen te gast om de transitielezing *Dansen op de Mijnen* te geven. Een grote eer en een grote verantwoordelijkheid. Ik zal proberen u ervan te overtuigen dat Limburg – wanneer het zijn geschiedenis kent, omarmt en open analyseert, de rest van Nederland en de wereld veel te vertellen heeft over hoe dat gaat zo'n gigantische transitie. Waar je extra steun moet bieden na het udfaseren van het oude, maar vooral hoe de fossiele economie van onze tijd versneld kan worden afgebouwd. **De sluiting van de mijnen als groot voorbeeld van hoe het wéér moet.** Dat is even wennen misschien, maar ik denk dat de wereld op dat verhaal wacht.

En laten we eerlijk zijn, het is niet alleen de wereld die hierdoorheen moet, maar ook Limburg zelf. Ik denk te kunnen laten zien dat Limburg op een aantal punten betere kaarten heeft voor de transitie dan andere delen van het land. En ten slotte is er ook de voorbereiding van Limburg op de fysieke gevolgen van warmer en extremer weer. Hoe dat eruit kan zien is in het Limburgse geheugen gegrift sinds de zomer van 2021.

Sinds ik Limburg verliet in 1996 studeerde, promoveerde en werkte ik in de Randstad als econoom en socioloog. De laatste jaren verdiep ik mij in Klimaat-economie. Dat gaat over de economische gevolgen van stijgende temperaturen en de toename van extreem weer, maar het gaat ook over de kosten en baten van het reduceren van CO₂-uitstoot om die opwarming te voorkomen.

Tot nu toe denk ik geleerd te hebben dat wij in Nederland en in Europa waarschijnlijk een donkergroen eiland in een vrij bruine wereld zullen worden. Dat wij de transitie naar netto nul uitstoot in 2050 gaan halen met alle moeite, sociale onrust, kosten van dien en dat we in 2050 de voordelen van de schone lucht heel erg verdiend hebben. Maar terwijl er bij ons dan geen diesel- of benzineauto's meer rijden, er geen 'kerosinevluchten' meer vertrekken en wij onze huizen verwarmen met energie uit zon, wind of uit een in een Europese CO₂-neutrale fabriek geproduceerde batterij. Terwijl wij dit allemaal doen zal de wereld waarschijnlijk wel opwarmen, tot mogelijk zo'n 3 graden warmer dan in 1900.

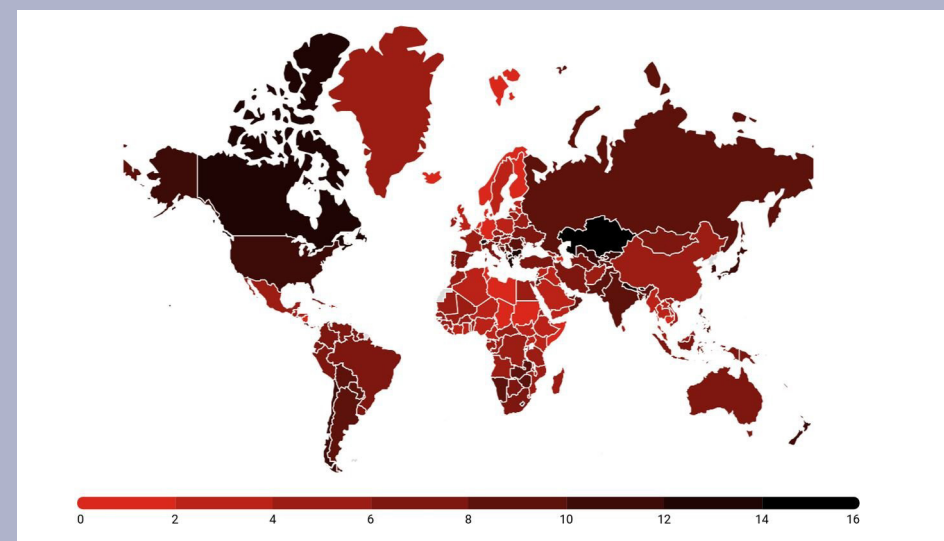
'Een paar graden warmer' – hoor ik u denken, 'hoe erg is dat nou'?

Inderdaad, een paar graden warmer is voor Nederland op zich niet onprettig. Onze gemiddelde temperatuur gaat dat van 11,4°C naar 14,4°C. Onderzoek laat zien dat economieën eigenlijk bij gemiddeld 14 graden het beste floreren.² Toch zullen de gevolgen voor de wereld maar ook voor Nederland heel erg zwaar

2 M. Burke, S.M. Hsiang and E. Miguel, 'Global non-linear effect of temperature on economic production', *Nature* 527 (2015) 235-239.

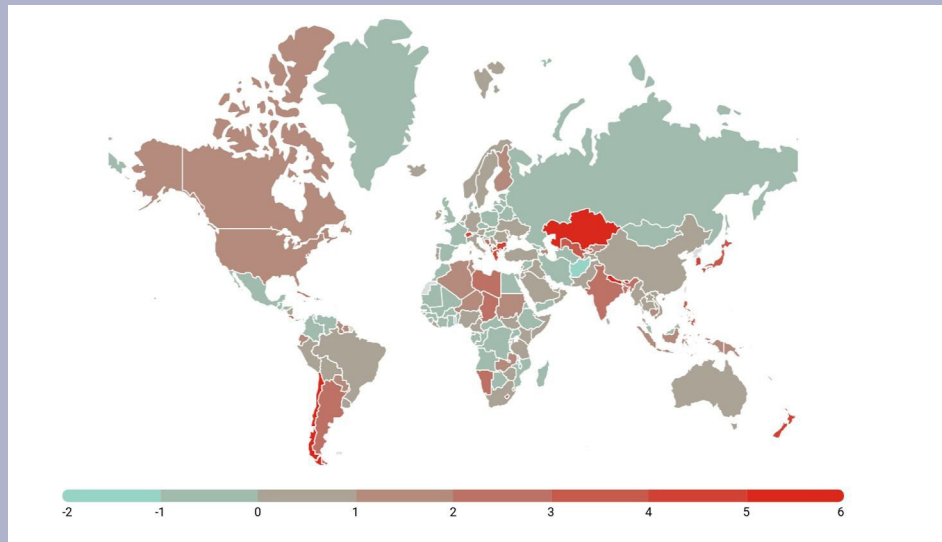
worden. In Zuid Europa zal twee derde van de inwoners geen toegang tot drinkwater meer hebben.³ Grote hoeveelheden klimaatvluchtelingen zullen naar het Noorden emigreren. In Nederland hebben we dan vooral last van water en van droogte. Buien komen vaker en worden vooral zwaarder. Rivieren krijgen in korte tijd veel grotere hoeveelheden water te verwerken door de regen en door smeltende sneeuw. De zeespiegel stijgt en hoewel onze deltawerken nog veel meters stijging aankunnen, zal de kwelderdruk achter de dijken toenemen. Dit leidt tot natte bodems en vooral verzilting. Gewassen kunnen daar nauwelijks op groeien. De zomers worden juist warmer en droger. Hittegolven duren langer. Grondwaterstanden dalen en schommelen meer waardoor alle 1 miljoen panden op houten palen vroeg of laat rotten. Dat betekent dat ze voor zo'n 60- tot 120-duizend euro vervangen moeten worden om te voorkomen dat panden verzakken en scheuren.

De klimaatverandering die ontstaat als we doorgaan op ons huidige pad gaat de wereldeconomie veel zwaarder beschadigen dan het bewandelen van een 'anderhalve-grad-pad' zou doen. De sommetjes hiervoor zijn gemaakt. In onderstaande wereldkaarten zijn de effecten van het 'doorgaan zoals nu' scenario op de economische groei van landen vergeleken met het '1.5 graden pad' scenario. Dit laatste zou betekenen dat wereldwijd de CO₂ in een razend tempo jaarlijks wordt afgebouwd.

Percentage bbp-verlies per capita in 2100 bij afwezig additioneel klimaatbeleid [Long-Term Macroeconomic Effects of Climate Change: A Cross-Country Analysis. Auteurs: Kahn, M. et al, 2018]

3 IPCC Sixth Assessment Report: Impacts, Adaptation and Vulnerability (2022).

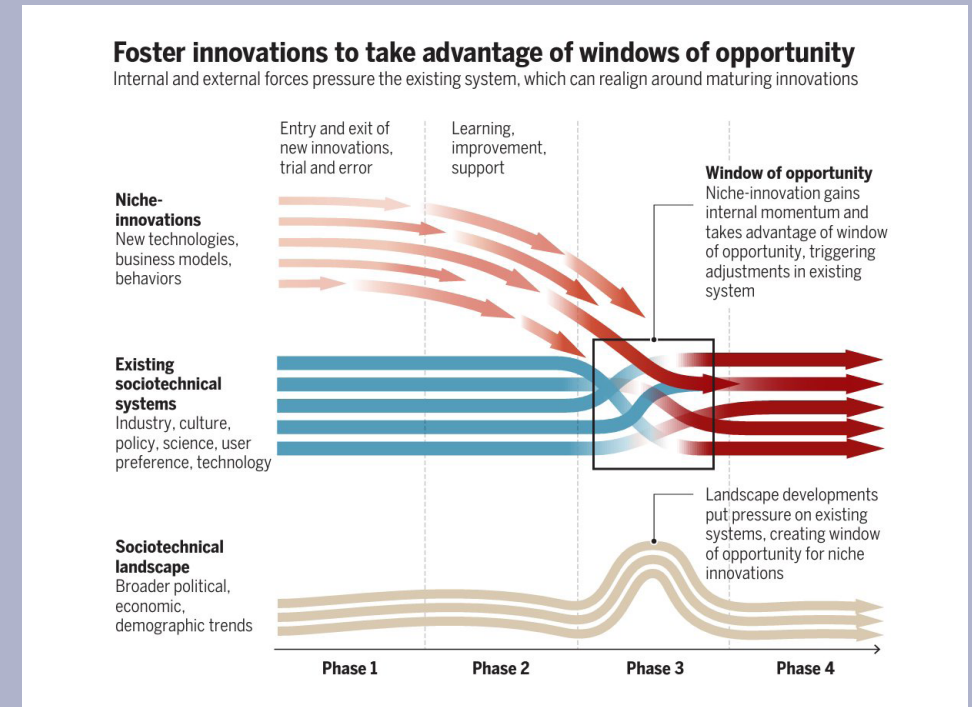
Percentage bbp-verlies per capita in 2100 bij klimaatbeleid zoals afgesproken in het Akkoord van Parijs (het 1.5 graden pad) [Long-Term Macroeconomic Effects of Climate Change: A Cross-Country Analysis. Auteurs: Kahn, M. et al, 2018]

Daarbij is nog veel onzeker, maar die onzekerheid wijst vooral naar nog meer schade bij niets doen tegen klimaatverandering dan we nu denken. Je zou dus denken dat het niet moeilijk is om het pad te kiezen waarbij de opwarming én de economische schade beperkt blijven. Maar toch. Toch lijkt de wereld, zeker ook na de klimaatop in Sharm el Sheikh, liever te blijven doordenderen op het pad naar een hetere en armere planeet. Geen enkele samenleving lijkt in staat de gevestigde orde en haar belangen vaarwel te zeggen om de aarde, onszelf en onze economie te redden.

Hoe kunnen we de draai nog maken? Hoe kan een samenleving haar huidige industriële structuur versneld uitfasen? Door met alle bedrijven, werknemers en belanghebbenden samen besluiten de sprong vooruit te maken? Hoe kun je een industrie waaraan een hele maatschappij is opgehangen vervroegd uitfasen? Is zoiets al eens eerder gedaan – wellicht op kleinere schaal? Ja, in Limburg.

Steeds vaker wordt de enorm snelle afschaling van de Limburgse mijnen gezien als voorbeeld om van te leren in de aanstaande energietransitie. De transitie is geen kwestie van een technische omschakeling van olie steenkool en gas naar hernieuwbaar. Gewoon een andere brandstof en 'klaar is Kees'. Nee, het zal een socio-technische systeemtransitie zijn.⁴ Een wat?

⁴ F.W. Geels, B.K. Sovacool, T. Schwanen, S. Sorrell, 'Sociotechnical transitions for deep decarbonization', *Science* 357 (2017) 1242-1244.

Een schematische weergave van een socio-technische transitie [Geels et. al (2017)]

Socio-technische transitie zijn grote rommelige transitie waarin een aantal factoren een rol spelen: een achtergrond van externe krachten die in een nieuwe richting bewegen, een externe schok die de gevestigde orde doet wankelen, en dan een aantal vaak politieke en netwerkfactoren die te midden van al dat tumult de bal de juiste kant op doen rollen. Leuk weetje: deze figuur is gepubliceerd in *Science* door een groep wetenschappers waaronder Kerkradenaar Tim Schwanen (tip voor de volgende transitielezing...).

De sluiting van de kolenmijnen is een duidelijk voorbeeld van zo'n socio-technische transitie

De kolenmijnen in Limburg die Nederland van energie voorzagen vanaf het begin van de twintigste eeuw tot in de jaren 1970, boden 45.000 mensen werk en nog eens 30.000 mensen indirect. De Staatsmijnen waren als een onlosmakelijke kluwen verbonden met de Limburgse samenleving, via de lokale politiek, de mach-

tige Katholieke Mijnwerkers Bond, en het sociale en culturele leven.

De analyse van de ontmanteling van de Mijnen biedt een fascinerend beeld van de krachten in een transitie.⁵

De achtergrond

Ook al was eind jaren 1950 duidelijk dat de overcapaciteit aan Europese kolen de prijs en daarmee de winst zou doen omslaan in verlies, dit was niet voldoende voor een omwenteling. Vele grote en kleine andere gebeurtenissen speelden een rol. Zo bleek van groot belang dat de leider van de Katholieke Mijnwerkers Bond, Frans Dohmen, zicht had op de Europese energiemarkt en pleitte voor re-industrialisatie en omscholing in plaats van behoud en subsidie van de mijn.

De schok

De schok van de vondst van Gronings gas was een andere belangrijke factor. De beschikbaarheid van Gronings gas maakte dat er een alternatieve energiebron ontstond waarmee Nederlandse huishoudens van warmte konden worden voorzien en waarmee Nederland een comparatief handelsvoordeel in handen kreeg.

Economische macht en belangen

Even relevant bleken de economische belangen van de firma De Staatsmijnen (DSM) die zag dat de chemietak winstgevender werd en dat deze de dalende koleninkomsten moest compenseren. Ook de belangen van Shell en ESSO die samen in de NAM Gronings gas gingen exploiteren en hun invloed aanwendden om de kolenmijnen stop te zetten, speelden een rol.

Politiek en draagvlak

Tenslotte was de overgang van de meer liberale Andriessen naar de sociale Den Uyl van grote invloed op de bereidheid om grootschalige investeringen te doen in alternatieve werkgelegenheid en sociale zekerheidsvoorzieningen. Dit laatst gaf de vakbonden het vertrouwen om het oude los te laten en de transitie te laten gebeuren.

Achteraf kunnen we zeggen dat het wellicht wat te snel ging en zien we dat veel alternatieve werkgelegenheid niet goed genoeg aansloot bij de vaardigheden en

⁵ H. Endresen Normann, 'Conditions for the deliberate destabilisation of established industries: Lessons from U.S. tobacco control policy and the closure of Dutch coal mines', *Environmental Innovation and Societal Transitions* 33 (2019) 102-114.

ambities van de mijnwerkers. Werkloosheid en sociale verloedering waren het gevolg.

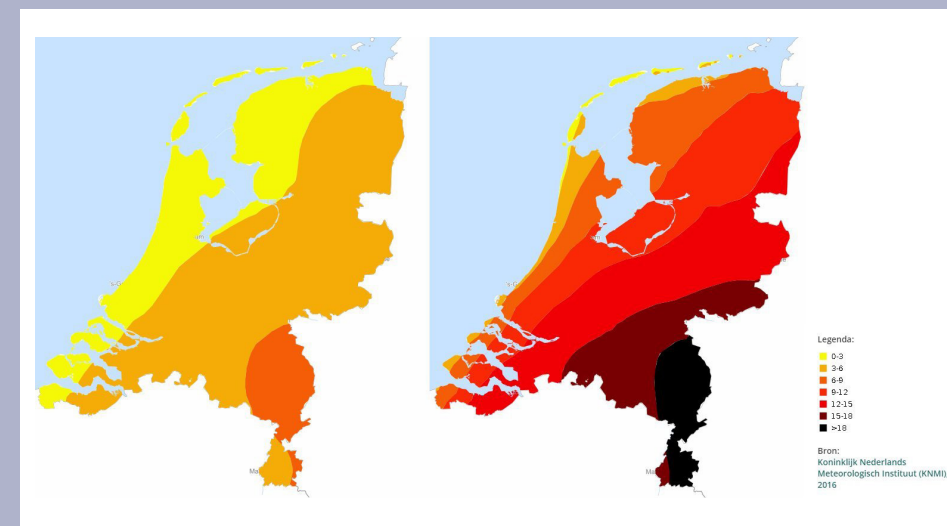
Maar de lessen van Limburg over hoe besluitvorming tot directief ingrijpen in een industriële structuur tot stand komt, kan van grote waarde zijn voor energietransitie van de komende dertig jaar.

Kijken we vooruit dan komt er uiteraard ook op deze regio de vraag af: hoe blijft Limburg weerbaar bij de fysieke gevolgen van een 3 graden warmere wereld en hoe draagt Limburg bij aan de transitie zelf?

Allereerst de fysieke veranderingen. Wat gaat er veranderen tussen nu en 2050 in een scenario waarin de wereld zo'n 3 graden warmer wordt?

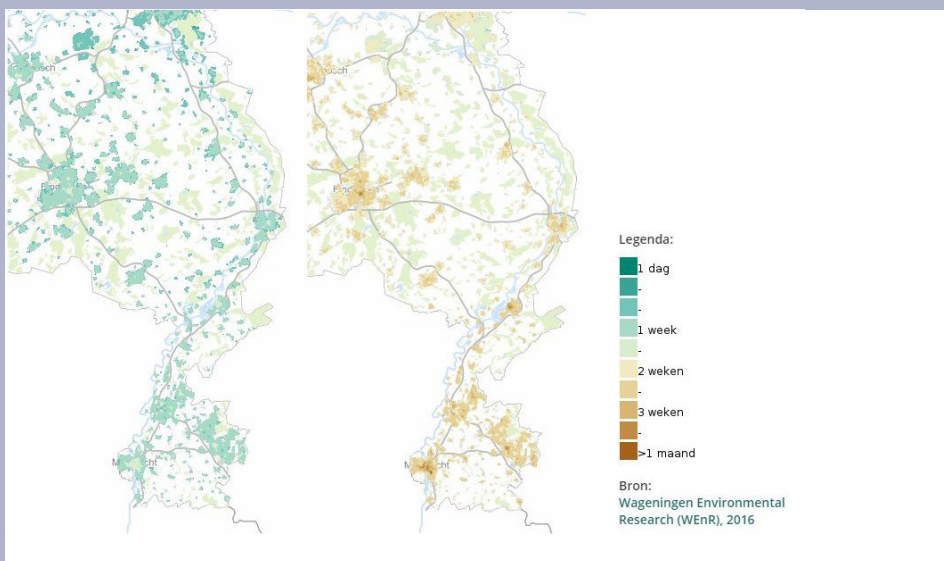
Warmere dagen

Nu bereikt de thermostaat in de zomermaanden zon 6 tot 9 dagen per jaar een tropische hoogte van meer dan 30 graden (linkerplaatje). In 2050 zal dit naar verwachting tenminste 18 dagen per jaar het geval zijn (rechterplaatje).

Aantal dagen met tropische temperaturen nu en straks (2050) [Klimaat-effectatlas]

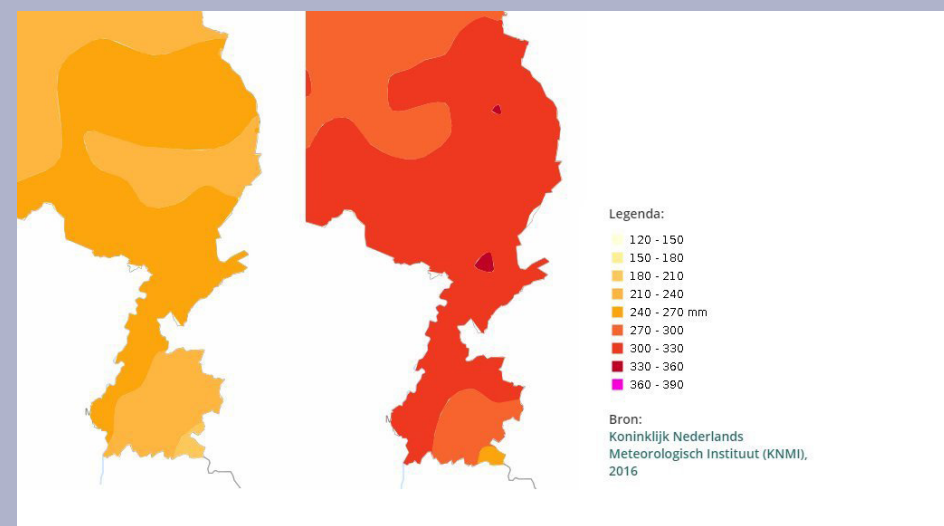
Een gevolg van de hogere temperatuur in de zomer is hittestress door warme nachten. Terwijl we nu enkele dagen in een jaar niet goed slapen van de hitte, zal dat in 2050 mogelijk meer dan een maand het geval zijn. Mensen slapen niet goed, zijn daardoor prikkelbaar en veel minder productief. Boven de 25 graden beginnen kantoormedewerkers hun prestaties sterk af te nemen en valt hun productiviteit met zo'n 5 tot 7,5 procent terug bij elke graad temperatuurstijging. In de landbouw, de bouw en de fabriekshallen van de maakindustrie gaat er zo'n 2 procent productie verloren bij elke graad temperatuurstijging. Als het kwik boven de 37 graden komt, dan valt de productie met wel 60 procent naar beneden.⁶

Aantal dagen hittestress nu en straks (2050) [Klimaat-effectatlas]

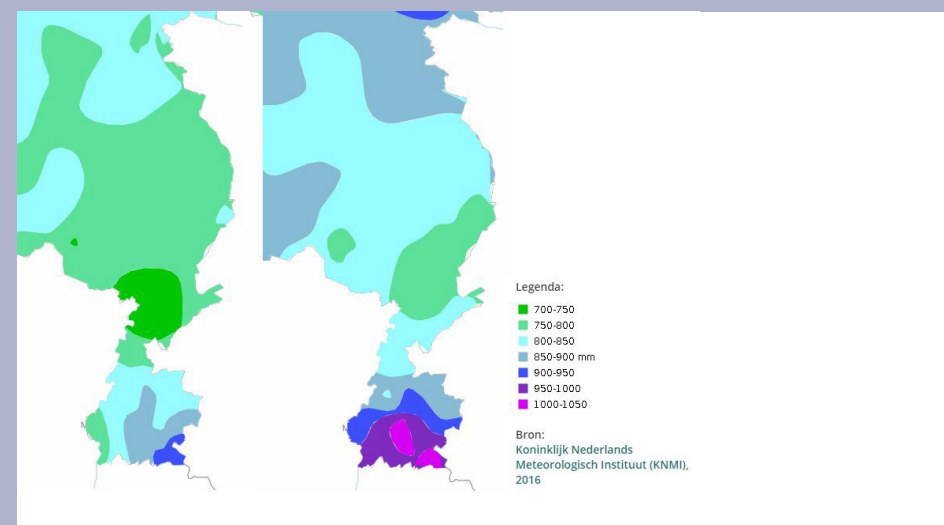
Het wordt naast warmer ook droger. De verandering in het jaarlijkse tekort aan neerslag is 200 mm nu (links) en dat kan z'n 300 mm worden in 2050 (rechts). Dit is niet alleen problematisch voor bijvoorbeeld de landbouwsector, maar het kan gek genoeg ook sneller tot wateroverlast leiden. Op droge grond wordt het water van een stortbui niet goed opgenomen. Een goed voorbeeld is Wilnis in 2003, een dorpje vlak bij Utrecht. Dat overstroomde midden in de zomer tijdens een hittegolf, omdat de droogte de dijk deed scheuren.

⁶ <https://www.abnamro.com/research/nl/onze-research/de-week-van-productiviteitsverlies-door-de-hitte-en-pensioenfondsen>

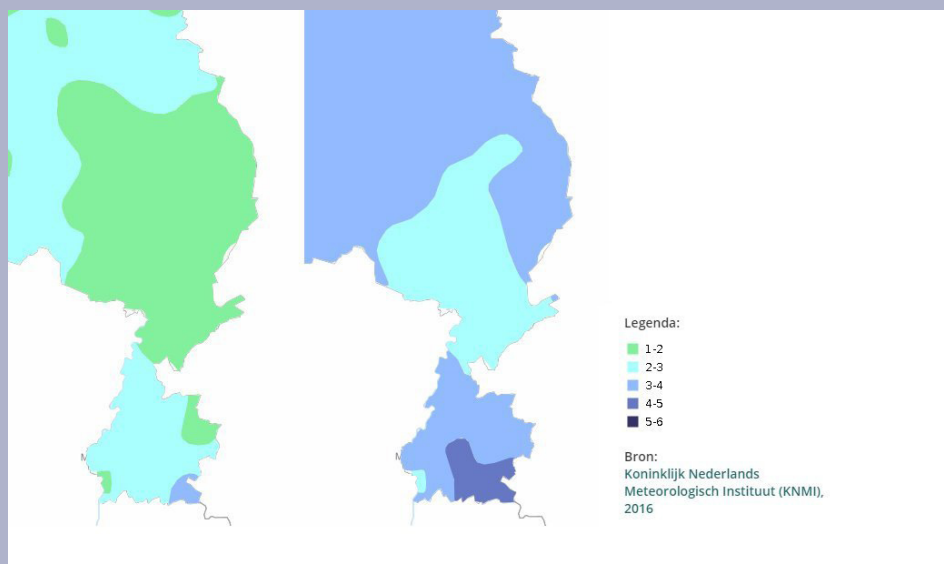
Neerslagtekort nu en straks (2050) [Klimaat-effectatlas]

Zoals u nog weet van de zomer van 2021 kunnen hitte en droogte heel goed samengaan met heel veel neerslag. De toename van zo'n 800 mm jaarlijkse neerslag nu naar meer dan 1000 mm in 2050 ziet er schrikbarend uit en dat is het ook, als je inzoomt op de dagen dat er meer dan 25 mm neerslag valt.

Millimeter neerslag nu en straks (2050) [Klimaat-effectatlas]

We gaan straks wellicht naar vijf tot zes dagen met meer dan 25 mm neerslag toe. Ter vergelijking: tijdens de overstroming van 13 tot 15 juli 2021 viel er tussen de 27 en de 60 mm regen per dag gedurende drie dagen. De hoeveelheid neerslag van de overstroming in 2021 heeft ook overstromingsdeskundigen verrast. De ‘waterbom’ was dus intenser maar met zes dagen 25 mm per dag (150 mm) zit je heel aardig in de buurt bij de waterbom van 2021.

Dagen met meer dan 25 mm neerslag nu en straks (2050) [Klimaat-effectatlas]

Hoe Limburg weerbaar blijft bij deze extreme weersveranderingen is een vraag voor technenuten. Maar de economische weerbaarheid direct na extreem weer is ook erg belangrijk. Uit de literatuur komt een aantal belangrijke inzichten die helpen de schade te beperken.

De eerste is dat bedrijven met minder vaste activa veel weerbaarder zijn dan bedrijven met veel vaste activa.⁷ Bij het vestigingsbeleid zou het dus verstandig kunnen zijn om in de overstromingsgevoelige gebieden te sturen op bedrijven die minder waardeverlies hebben door overstroming.

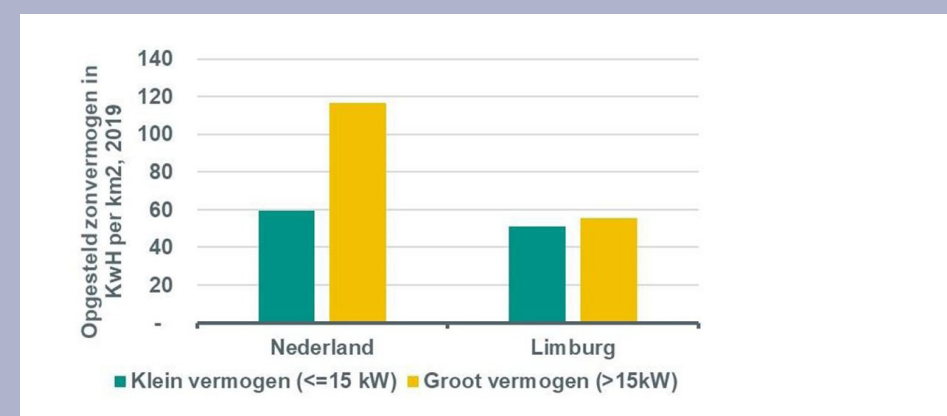
⁷ A.M. Leiter, H. Oberhofer and P.A. Raschky, 'Creative disasters? Flooding effects on capital, labour and productivity within European firms', *Environmental and Resource Economics* 43 (2009) 333-350.

Ten tweede: voor het voorkomen van arbeidsproductiviteitsverlies door hitte-stress zijn groenvoorzieningen essentieel. Deze helpen trouwens ook bij het absorberen van zware regenbuien.

Ten derde: in de toekomst zullen woningen en bedrijfspanden met meer overstromingsrisico of hittestress relatief minder waard worden dan woningen zonder deze problemen. Het is van enorm groot belang dat overheden ervoor zorgen dat kopers weten welke risico's ze aangaan bij een koop. Zo laat onderzoek in het VK zien dat kopers met een kleinere portemonnee vaak eerder denken dat de waardedaling van dat 'vroeger zo dure huis' een buitenkansje is, terwijl rijkere kopers juist wegtrekken uit de overstromingsgevoelige gebieden. Het gevolg is dan, dat bij een volgende overstroming de lage inkomens disproportioneel hard geraakt worden waardoor ongelijkheid verder wordt versterkt.

De transitie

Als we naar de transitie zelf kijken dan valt eigenlijk op dat Limburgse kleinverbruikers, dat zijn kleine ondernemers en huishoudens, enorm aan de weg timmeren wat betreft het opwekken van zonne-energie. Per vierkante kilometer grond wordt er in Limburg zo'n 50 kWh per jaar opgewekt, vergelijkbaar met de rest van Nederland. Grootverbruikers wekken in Limburg per m² veel minder zonne-energie op (gele staafjes). Zou het kunnen dat de chemische industrie bijvoorbeeld veel ruimte inneemt en weinig mogelijkheden tot elektrificatie van het productieproces heeft? Of komt het doordat er veel vierkante kilometers niet industriële grond is? Dit verdient nader onderzoek.

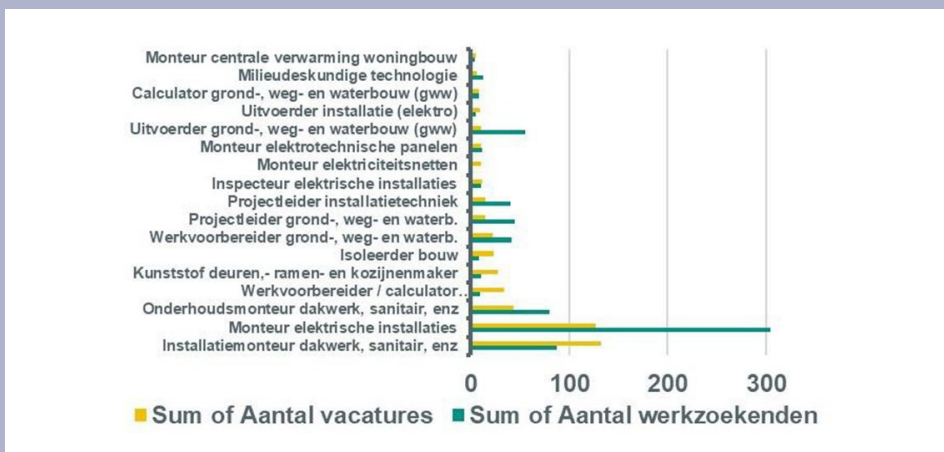
Opgesteld zonvermogen in kWh per km², 2019 [CBSStatline open data en eigen bewerking auteur]

Als we kijken naar het veruit belangrijkste obstakel voor het snel uitrollen van veel meer zonnepanelen, dan moeten we kijken naar de arbeidsmarkt voor de vijftig cruciale beroepen voor de energietransitie. Deze beroepen zijn nodig voor het installeren van zonnepanelen en windparken, maar vooral ook voor het aanleggen van elektriciteitsnetten waar de geproduceerde energie doorheen kan. Met data (open data) houden wij (het Economisch bureau van ABN AMRO) bij hoe krap de arbeidsmarkt is per beroep en per gemeente. Voor Limburg valt op dat het personeelstekort veel minder groot is in deze beroepen dan in de Randstad. En dat biedt enorme potentie voor het veel sneller uitrollen van zonne-energie.

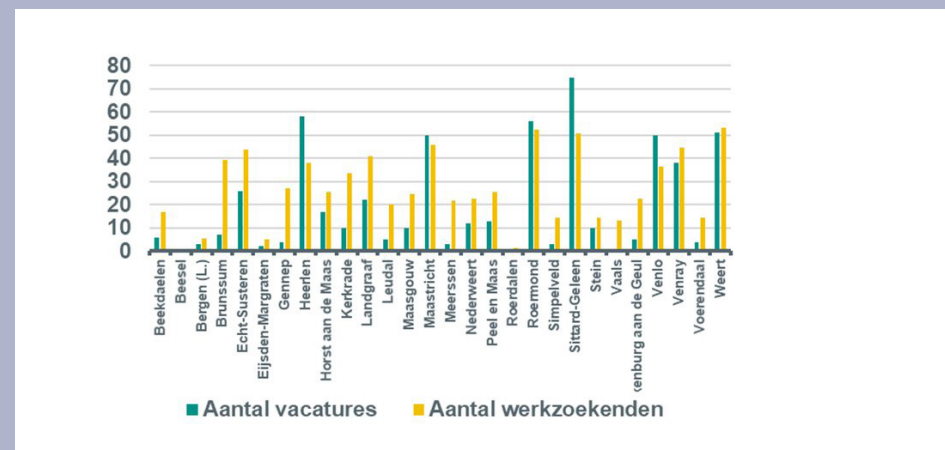
In de figuur hieronder zien we voor september 2022 het aantal vacatures in de energietransitie en het aantal werkzoekenden dat naar werk zoekt in de energietransitie beroepen. Monteurs van elektrische installaties zijn in heel Nederland nauwelijks nog te vinden, maar in Limburg zijn ze er wel!

In Landgraaf bijvoorbeeld zijn er meer werkzoekenden dan vacatures, terwijl in Heerlen juist het omgekeerde geldt. Als hier iemand in de zaal van de gemeente Heerlen afdeling arbeidszaken zit dan zou ik straks bij de borrel even kijken of de collega uit Landgraaf hier ook rondloopt...

Het mooie van deze data is dat het ongelooflijk precies en actueel is. Per gemeente, maar ook per beroep zijn de data maandelijks beschikbaar om vraag en aanbod beter te laten aansluiten. Het stelt arbeidsbemiddelaars in staat mensen financieel weerbaar te maken door ze aan werk te helpen, maar het stelt ook alle inwoners in staat om sneller naar goedkopere energievoorziening te gaan waar-

Aantal vacatures en aantal werkzoekenden op werk.nl (UWV) in de energietransitie beroepen in Limburg [Werk.nl en ABN AMRO economisch bureau]

Aantal vacatures en werkzoekenden in de energietransitie beroepen per gemeente in Limburg [Werk.nl en ABN AMRO economisch bureau]

door mensen weerbaarder door deze en volgende winter komen. En op de koop toe versnellen we de transitie.

Zoals u ziet en hoort komt er heel wat op ons af de komende jaren. De transitie die voor ons ligt, samen met de extreme weersuitdagingen, zouden samen kunnen betekenen dat we naar een periode van mindere welvaartsgroei toe bewegen. In Nederland zijn er goede sociale voorzieningen en de enorme compensatie die er wordt uitgedeeld tijdens corona en ook nu tijdens de energiecrisis laat zien dat de overheid er voor ons is. Maar ook een overheid heeft een eigen huishoudboekje en met stijgende rentestanden kan het gebeuren dat de steun minder royaal wordt en dat we meer op elkaar zijn aangewezen. En misschien is Limburg daarin wel het meest weerbaar. De lokale hechte gemeenschappen zijn echt anders dan die in de Randstad. Dat brengt soms problemen met zich mee van te hechte banden en verzet tegen het benutten van schaalvoordelen bij gemeentelijk inkoopbeleid of zelfs herindelingen. Maar tegenover die nadelen staat het grote voordeel van niet in euro's uit te drukken hechtheid en saamhorigheid die Limburg nog erg goed van pas zal komen in de spannende transitie die voor de deur staat.

Daarbij is het belangrijk dat we de sluiting van de mijnen niet als een historische mislukking zien, als hoe het niet moet, maar als een les uit het verleden voor de toekomst. **De sluiting van de mijnen als groot voorbeeld van hoe het wéér moet! ..maar dan anders**

Ad Knotter

Was de mijnsluiting in Limburg een succes en daarom ‘voorbeeldig’?

Kan het beleid tijdens en na de sluiting van de steenkolenmijnen in Limburg in de jaren 1960, 1970 en 1980 een ‘groot voorbeeld’ zijn van ‘hoe het weer moet’ om de voor de toekomst noodzakelijke energietransitie van fossiele naar hernieuwbare energie in goede banen te leiden? Sandra Phlippen poneert het in de titel van haar lezing en herhaalt het nog een keer in de laatste zin. Volgens haar is het ‘belangrijk dat we de sluiting van de mijnen niet als een historische mislukking zien, als hoe het niet moet, maar als les uit het verleden voor de toekomst’. De formulering is wat ongelukkig: om er lessen uit te trekken, moeten wij er blijkbaar a priori vanuit gaan dat de mijnsluiting een succes was. De vraag of dat zo was wordt niet gesteld, laat staan op grond waarvan en in welke mate. Passages over de mijnsluiting in de rest van het stuk zijn al even optimistisch: als het gaat over de besluitvorming tot directief ingrijpen in een industriële structuur, kan de ervaring van Limburg met de herstructurering van de mijnstreek van grote waarde zijn voor de energietransitie van de komende dertig jaar, aldus Phlippen, maar daarvoor is het wel noodzakelijk ‘dat Limburg zijn geschiedenis kent, omarmt en open analyseert’.

Zo’n ‘open analyse’ komt in het stuk zelf niet voor en er wordt ook niet verwezen naar de historiografie over de mijnsluiting. De enige historische referentie is naar *Het geluk van Limburg* van Marcia Luyten, maar het ‘geluk’ in dat boek heeft echt geen betrekking op de gevolgen van de mijnsluitingen. In *de Volkskrant* vatte recensent Hans Wansink haar verhaal daarover als volgt samen:

Opeenvolgende generaties jonge Limburgers met ambitie en talent verlieten de mijnstreek. Wat achterbleef, scoort hoog in de verkeerde statistieken: bevolkingskrimp, een hoge werkloosheid, veel kinderen in armoede en in de jeugdzorg, veel wanbetalers bij zorgverzekeringen en kampioen drugscriminaliteit. Marcia Luyten had haar meeslepende sociale geschiedenis van de mijnstreek in plaats van *Het geluk van Limburg* misschien beter *De Kerkrade Blues* kunnen noemen.¹

1 De Volkskrant 21 november 2015.

De vraag of de afbouw van de steenkolenmijnbouw in Limburg een voorbeeld kan zijn voor de noodzakelijke transitie naar een duurzame samenleving is al eerder, in 2018, behandeld in een artikel van journaliste Marije Wilmink op het online platform voor groene journalistiek *Down to Earth*.² Op basis van interviews met betrokkenen concludeerde zij dat er sprake was van ‘oneerlijk omschakelen’. De wetenschappelijke literatuur over de gevolgen van de mijnsluiting is evenmin eenduidig positief. De ‘bewolkte hemel’ die Frans Messing in zijn studie over de mijnsluiting in 1988 zag opdoemen,³ is zeker voor de Oostelijke Mijnstreek nog steeds niet echt opgeklaard. Net als in andere voormalige mijnbouwgebieden in Europa (zoals in Wallonië, Noord-Frankrijk en Groot-Brittannië) heeft de mijnsluiting geleid tot verarming, sociale achterstand op tal van terreinen en demografische stagnatie. Het gevoel van achterstelling heeft zich in de voormalige Oostelijke Mijnstreek bij velen vertaald in politiek en maatschappelijk ressentiment: het percentage PVV-stemmers is nergens zo hoog als in de voormalige mijnkoloniën en mijnwerkersbuurten. Geen lichtend voorbeeld voor toekomstige energietransities, lijkt mij.

Messing schreef zijn boek in opdracht van DSM (de vroegere Staatsmijnen) en wilde vooral aantonen dat de sluiting van de mijnen economisch en historisch noodzakelijk was. Zijn boek gaat niet over de gevolgen van de sluiting en de effecten van het herstructureringsbeleid dat daarna werd ingezet. Dat is het onderwerp van een onderzoek dat werd uitgevoerd onder leiding van voormalig ETIL-directeur Hans Kasper.⁴ Het doel van het herstructureringsbeleid was het opvangen van het enorme verlies aan werkgelegenheid door de mijnsluiting en het creëren van nieuwe werkgelegenheid voor toekomstige generaties. In het beleid en ook in dit boek werd een statistisch criterium gebruikt om het ‘succes’ van de herstructurering te meten, namelijk de zogeheten regionale component in de werkloosheid. Zolang de werkloosheid in Limburg groter bleef dan het landelijk gemiddelde, kon niet van ‘succes’ worden gesproken, zo was de redenering.

Gemeten aan dit criterium bleek het herstructureringsbeleid in de jaren 1970 en 1980 volstrekt niet bij machte het verlies aan arbeidsplaatsen door de mijnsluiting te compenseren. Pas in de jaren 1990 was de regionale component in de werkloosheid in Zuid-Limburg als geheel verdwenen. Het duurde dus wel erg lang voor er volgens dit eigen criterium van ‘succes’ kon worden gesproken. Bovendien ging het hierbij om een abstract gemiddelde, dat met name in de Oostelijke Mijnstreek

2 <https://downtoearthmagazine.nl/oneerlijk-omschakelen-limburgse-mijnsluitingen/> (Marije Wilmink, 11 februari 2018).

3 F.A.M. Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting in Limburg. Noodzaak en lotgevallen van een regionale herstructurering 1955-1975* (Leiden 1988).

4 J.D.P. Kasper e.a., *Na de mijnsluiting in Zuid-Limburg - 35 jaar herstructurering en reconversie 1965-2000 en een doorkijk naar 2010* (Maastricht 2013).

weinig met de sociale realiteit te maken had. Daar bleef de regionale component in de geregistreerde werkloosheid ook na de formele afsluiting van de herstructurering in 1990 hoog. Er is daar bovendien een grote verborgen werkloosheid van naar verhouding veel mensen in de WAO/WIA en in de sociale werkvoorziening. De sociale problemen werkten cumulatief door in een slechtere gezondheid, een lagere levensverwachting en geringere onderwijsprestaties. Voor zover er van ‘succes’ van herstructurering kan worden gesproken, geldt dat dus niet voor dit oorspronkelijke kerngebied van de vroegere mijnindustrie. De herstructureringspolitiek heeft in feite alleen gewerkt in de Westelijke Mijnstreek en Maastricht, dat — hoewel niet behorend tot het eigenlijke mijngebied — in financiële termen het meest heeft geprofiteerd.⁵

‘Was de sluiting van de kolenmijnen in Zuid-Limburg vorige eeuw een zegen?’, vroeg Marije Wilink in het hierboven geciteerde artikel in *Down to Earth magazine*. Haar antwoord: ‘Het ligt er maar aan wie je het vraagt’ sloeg de spijker op de kop. Beleidsmakers en politiek verantwoordelijken verkochten de herstructurering als een succes en dat wordt in kringen die ervan hebben geprofiteerd graag geloofd. Maar wie goed kijkt en zijn oor te luisteren legt in de mijnstreek zelf ziet en hoort een ander verhaal. Een ‘open analyse’ waar Sandra Phlippen om vraagt, dient daarmee rekening te houden: een toekomstige transitie naar een duurzame samenleving zal anders moeten verlopen dan de herstructurering van de Limburgse mijnstreek.

5 Vgl. Ad Knotter (red.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012) 617-619.

Ben Gales

Twisten op de mijnen? Mijnsluiting maar geen energietransitie

Net voordat Joop den Uyl op 17 december 1965 in Heerlen het einde aankondigde van de Limburgse steenkoolwinning, interviewden journalisten van de Katholieke Bond van Handelaren in Brandstoffen een aantal deskundigen. Onder hen waren de ‘Hertog van Limburg’, Jan Maenen, en Ad Oele ‘de loopjongen van Den Uyl’¹. De redactie van *Brandstof en Warmte* sprak ook met de ‘keizer van Limburg’, Frans Dohmen.

Ik denk niet dat je de voorzitter van de mijnwerkersbond Dohmen dé visionair moet noemen die dé mijnwerkers dé toekomst bracht, zoals Sandra Phlippen doet. Anderen, ook in zijn directe omgeving, waren zeker zo belangrijk.² Dohmen was evenwel altijd goed voor gepeperde quotes. Zo liet hij de kolenboeren weten: ‘Er zullen altijd nog wel kolen gestookt worden... al is het in het jaar 3000, ergens in de rimboe van Afrika, waar de kolen zo voor het opscheppen liggen. Maar in 1980 zullen daar geen Nederlandse kolen meer bij zijn! Er worden zeker nog kolen in Nederland gebruikt, maar die worden dan wel, en wat de prijs betreft nog goedkoper geïmporteerd bij voorbeeld uit Duitsland’. De conclusie: je kon er beter nu al mee beginnen als je wist dat over vijf, zes of zeven jaar de mijnen toch gesloten zouden worden.³

Dat in Limburg mijnen gesloten zouden worden was inmiddels ‘een publiek geheim’. Den Uyl zelf gebruikte die woorden een maand voor zijn Heerlense rede in een brief aan het *Limburgs Dagblad*.⁴ Dohmen’s vakbond had een visie op de energiemarkt en die visie heeft er mede voor gezorgd, dat de steenkolenmijnen op dat ogenblik werden gesloten. Slochteren’s aardgas speelde daarbij een minder belangrijke rol dan men zou denken. Afgezien daarvan lijkt ook met de kennis van nu deze Dohmen-visie niet gek, ook al komt nu maar zo’n 1 procent van de geïmporteerde steenkool uit Afrika.

1 De volledige omschrijving is: ‘Ik was loopjongen voor Den Uyl voor het in de gang zetten van de mijnsluitingen’, *Financieel Dagblad* 3 augustus 2016.

2 H. Palmen zei op bijvoorbeeld de Barbaraviering van 1965: ‘de generatie ná ons zal ons dankbaar zijn dat er geen kolenmijnen meer zijn’.

3 Nederlandse Katholieke Bond van Handelaren in Brandstoffen St. Theobald, *Brandstof en Warmte* [1965] 678-680. De branche verdient aandacht, zoals in R. Wolf, *Steenkool, olie en spanning. Een eeuw zelfstandige brandstoffenhandel in Nederland* (s.l. 2014).

4 *Limburgs Dagblad* 10 november 1965. Den Uyl tipte alle elementen uit zijn rede van een maand later aan, maar benadrukte zelfwerkzaamheid. ‘Ook hier geldt dat het leven met eigen hand en hersenen moet worden gebouwd’.

Was de mijnsluiting nu een energietransitie? En nog wel een transitie waarvan vakbondsbonzen weet hadden? Ik denk van niet. Maar eerst een paar regels over transitie-denken. Een transitie is een verandering van het ene stadium naar het ander ofwel de wisseling van een regime. Als student moest ik voor een werkcollege een artikel over innovatie bekijken. De kern waren diffusiecurven van hybride maïs.⁵ S-vormige curven zijn ongetwijfeld de meest gebruikte plaatjes van zo'n overgang; van de fase waarin nog niemand hybride maïs verbouwde naar het moment waarop dit gewas algemeen was.⁶ De basale gedachte is dat ondernemen en mensen nieuwigheden aanvaarden als anderen dat al hebben gedaan. Of dat bijzondere omstandigheden een doorbraak bevorderen. Toch blijkt dit soort gedachten vaak naïef.

Binnen het onderzoek naar energietransities was – en is – een bijzonder type diffusiecurve populair. Een rapport uit 1979 van het International Institute for Applied Systems Analysis (IIASA) in Laxenburg, *The Dynamics of Energy Systems and the Logistic Substitution Model*, laat een gestileerd heuvellandschap zien. Een serie \cap -curves portretteerde de opkomst én neergang van het wereldwijde steenkolenstelsel, maar ook de opkomst en neergang van het oliesysteem, het aardgassysteem, het nucleaire systeem en het kernfusiesysteem.⁷ En wel met een piek voor steenkolen rond 1920, tegen 1980 voor olie, 2020 voor aardgas, 2050 voor kernsplitting, en voor kernfusie een in de tijd nog onbepaalde top. Het IIASA staat voor het intellectuele model waarmee men in de jaren 1960 en 1970 ontwikkelingen op lange termijn probeerde te voorspellen. Het instituut beïnvloedde ook discussies en het overheidsbeleid in Nederland, zij het in beperkte mate.

Het type IIASA-werk inspireerde mij de geschiedenis van het steenkolenverbruik te bekijken in het licht van de andere energiedragers, en daarvoor gegevens te verzamelen. Later deed ik dit met anderen.⁸ Inmiddels zijn de tijdreeksen in databestanden opgenomen of worden zij gebruikt voor transitieverhalen.⁹ Data

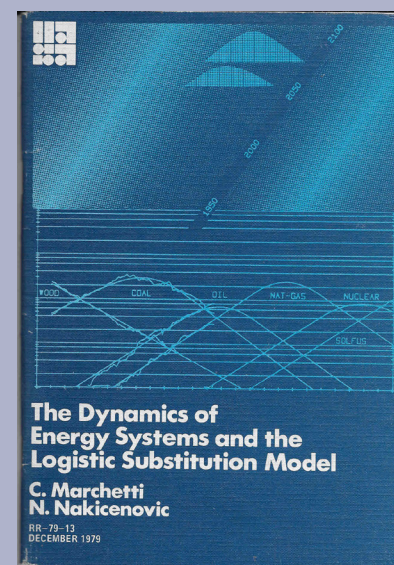
5 Z. Griliches, 'Hybrid Corn and the Economics of Innovation', in: N. Rosenberg, *The Economics of Technological Change. Selected Readings* (Harmondsworth 1971) 211-228.

6 Zie voor de mijnindustrie: E. Mansfield, 'Technical Change and the Rate of Imitation', *Econometrica* 29, 4 (1961), 741-766; idem, *The Economics of Technological Change* (London 1969).

7 C. Marchetti, N. Nakićenović, *The Dynamics of Energy Systems and the Logistic Substitution Model*, IIASA Research Report RR_79-13 (Laxenburg 1979).

8 De laatste set van de Nederlandse gegevens is gepubliceerd in: R. Hölsgens, *Energy transitions in the Netherlands: sustainability challenges in a historical and comparative perspective* (Groningen 2016) Appendix I. Eerder: B. Gales, A. Kander, P. Malanima, M. Rubio, 'North versus South: Energy transition and energy intensity in Europe over 200 years', *European Review of Economic History* 11, 2 (2007) 245-249.

9 Zie de 'long-term energy transitions' bij H. Ritchie, *How have the world's energy sources changed over the last two centuries?* <https://ourworldindata.org/energy/>. Voor een toepassing: J.-M. van Sonsbeek, F. Bos, J. Ebrechts, E. Verkade, Centraal Planbureau, *De Nederlandse economie in historisch perspectief* (Den Haag 2023) 73.

Boekcover *The Dynamics of Energy Systems and the Logistic Substitution Model*

zijn altijd een creatie. Laat ik dan ook direct wijzen op kritiek van dé energiedeskundige, Vaclav Smil, op mijn gegevens.¹⁰ Mede daarom kies ik in deze reactie voor die van Smil en van het Internationaal Energie Agentschap. Smil bekritiseerde ook het veronderstelde determinisme achter de \cap -curves, namelijk dat energiesystemen onverbiddeijk voortdenderende mechanismen zijn, 'as though the system had a schedule, a will, and a clock'. Hij gelooft niet dat dit de feiten weergeeft.¹¹ Smil geeft er de voorkeur aan energietransities te vergelijken met een vliegtuigongeluk: de uitkomst van een reeks van fouten, uitgelokt door een plotselinge gebeurtenis. Bij energietransities is inderdaad de variatie groot: in uitkomsten, de wegen ertoe, periodes en al wat dies meer zij.

Maar terug naar de mijnsluiting. Waarom was dit geen energietransitie, en wat was het einde van de steenkoolwinning dan wel? Op het eerste gezicht zou men de mijnsluitingen in Nederlands-Limburg kunnen zien als het eind van het steenkolentijdperk en het begin van het aardgastijdperk. Maar net over de grens ging de

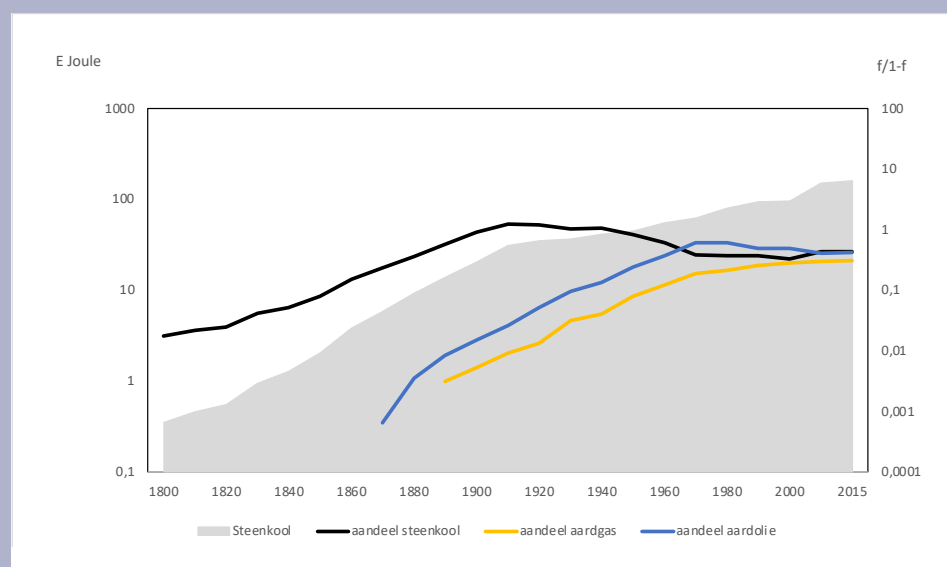
'Voorts bij het CBS de Statistische Trends van oktober 2023: O. Swertz, Ruim tweehonderd jaar energieverbruik in Nederland. Transitie, afhankelijkheid en besparing van 1800 tot 2023: <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2023/ruim-tweehonderd-jaar-energieverbruik-in-nederland/3-ruim-200-jaar-energieverbruik-in-hoofddlijnen>.'

10 Expliciet in: V. Smil, *Energy Transitions. Global and National Perspectives. Second Edition* (Santa Barbara (CA), Denver (CO) 2017) 109. Impliciet in: V. Smil, *Energy and Civilization. A History*, Cambridge (MA) (London 2017) 395.

11 Marchetti, Nakićenović, *Dynamics of Energy Systems* a.w., 15. De kritiek: V. Smil, *Energy at the Crossroads. Global Perspectives and Uncertainties*, Cambridge (MA) (London 2003) 162.

kolenwinning nog een hele tijd door. In 1997 sloot de laatste ‘Nederlandse’ mijn, de Sophia Jacoba bij Hückelhoven (tot 1990 in handen van Robeco). Uiteindelijk gingen ook de mijnen in Duitsland dicht, en lijkt vanuit ons West-Europese perspectief de ‘Energiewende’ universeel.¹² Kijk je echter wereldwijd, dan is het einde van het steenkooltijdperk helemaal niet zo evident. In Grafiek 1 geef ik gegevens van Smil weer. De winning van steenkool nam sedert het begin van de twintigste eeuw voortdurend in eenzelfde tempo toe. Analysten denken nu dat ‘Coal’s Endgame’ begon in 2020, maar dat staat nog niet vast.¹³ Daarenboven veranderde het globale energiepakket in de loop van de tijd minder ingrijpend dan verondersteld. Ook al liep het aandeel van steenkool in de totale energieconsumptie terug, de daling was beperkt. Smil concludeert terecht ‘the most remarkable phenomenon is the post-1970 stasis of all fossil fuel shares’.¹⁴

Grafiek 1 Steenkoolwinning wereldwijd (links) en aandeel steenkool, aardolie en aardgas in wereldverbruik (rechts)

12 F.-J. Brüggemeier, *Grubengold. Das Zeitalter der Kohle von 1750 bis heute* (München 2018) 399-400.

13 ‘Crushing it: Coal’s endgame’, in: *The Economist* 5 december 2020. De actuele visie: ‘Who is keeping coal alive?’, in: *The Economist* 4 juni 2023; vertaald als: ‘De steenkoolindustrie sterft voorlopig niet uit’, in: *Het Financieel Dagblad* 30 augustus 2023.

14 Smil, *Energy Transitions*, 64 en *idem*, *Energy Transitions Second Edition* a.w., 85. De stagnatie geldt ook voor de hier niet weergegeven energiedragers: biomassa, hydro- en kernenergie. De cijfers voor de grafiek staan in Appendix A.

Het wereldpatroon had ook zijn weerslag op Nederland. Normaliter denken we over energiedragers als substituten: de essentie van de aardgasrevolutie is dat aardgas steenkool verdrong, net zoals steenkool ooit turf verdrong. Dat is evenwel niet juist. Nieuwe energiedragers kwamen er vooral bij. En dat betekent dat steenkool – een oude energiedrager – niet verdween of in veel mindere mate dan je zou menen. Grafiek 2 laat de Nederlandse consumptie van steenkool zien vanaf 1950.¹⁵ Het sluiten van de mijnen in Limburg én de penetratie van aardgas uit Groningen betekenden dat de consumptie terugviel tot zo’n 30 procent van het niveau van 1950. Echter, de laatst producerende mijn, de Oranje Nassau I, was nauwelijks gesloopt (1975/1976) of de renaissance van steenkool zette in. Weliswaar kwam de consumptie niet helemaal terug tot het oude niveau, maar haalde pakweg 70 procent van het peil van 1950. Omdat de steenkool vooral in elektriciteitscentrales werd verstoekt viel de terugkeer niet op. Juist deze sector ging meer steenkool gebruiken dan tijdens het steenkooltijdperk het geval was geweest (grafiek 3). De mijnsluiting was dus geen energietransitie. Het centrum verdween uit Zuid-Limburg en verplaatste zich naar Rotterdam en Amsterdam. In plaats van de mijnen kwamen de havens; in plaats van winning kwam er handel en doorvoer.¹⁶

De renaissance van steenkool was een rommelige evolutie. Er werd op de mijnen eerder getwist dan getangood. Als scholier of student zag ik bijna wekelijks de stilgelegde Staatsmijn Emma, een decennium lang een bedrijf ‘in de mottenballen’. Zo’n vijftien procent van zijn bestaan was de mijn dood maar niet begraven. Een van de eerste exit-wijsheden in Duitsland was dat het conserveren van mijnen te duur was.¹⁷ Maar in Den Haag was men niet zeker of Limburg geen of wel een rol zou hebben bij de terugkeer van steenkool. Daarom mottenballen. De ‘eigenaar’, DSM, trok zich niets aan van de tijdgeest, maar bij minister Lubbers kwam een vertegenwoordiger van een Zweeds staalbedrijf langs om over Hoensbroek te praten.¹⁸ In en buiten de regio speculeerde men over heropening van de mijn of over radicale innovatie bij de winning van eigen steenkool. Het waren de jaren dat zelfs

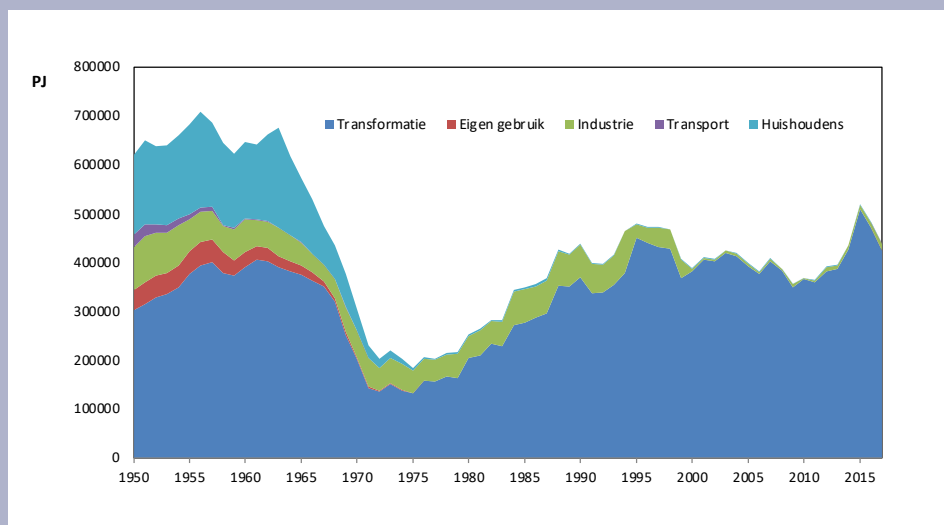
15 De cijfers zijn ontleend aan: International Energy Agency, *Energy Statistics of OECD Countries, 1960-2013* en vervolgens de *World Energy Statistics*. Zie voor de jaren 1950: Organisation for Economic Co-operation and Development, *Basic Statistics of Energy*.

16 B. Gales, R. Hölsgens, *Coal Transition in the Netherlands. An historical case study for the project “Coal Transitions: Research and Dialogue on the Future of Coal”* (London 2017). Zie voor de publicatie en het project: <https://coaltransitions.org/publications/> of <https://www.iddri.org/en/publications-and-events>.

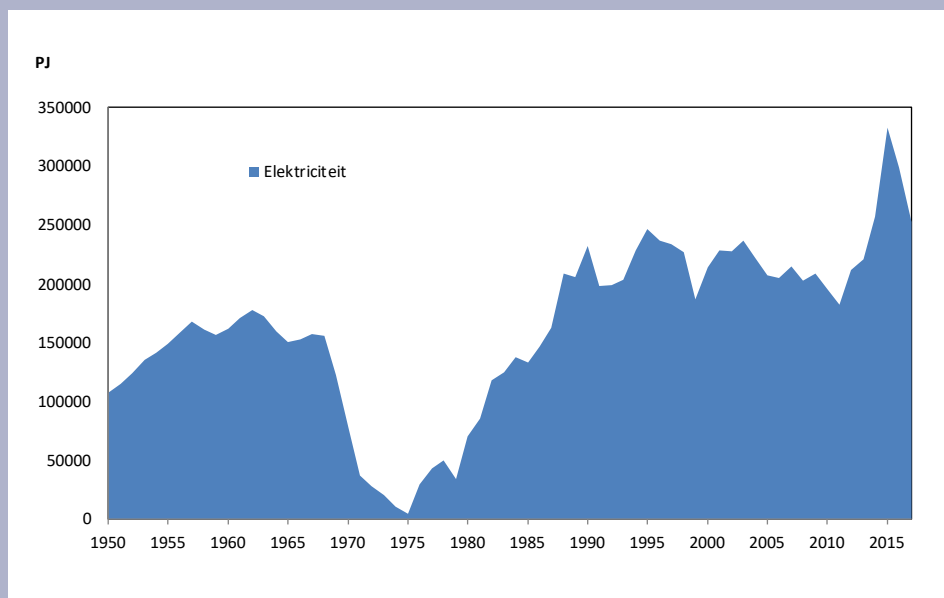
17 E. Kroker, ‘Zur Entwicklung des Steinkohlenbergbaus an der Ruhr zwischen 1945 und 1980’, in: J. Hohensee, M. Salewski, *Energie - Politik - Geschichte. Nationale und internationale Energiepolitik seit 1945* (Stuttgart 1993) 85.

18 *Handelingen der Staten-Generaal 1975-1976. Eerste Kamer. Aanhangsel 17. Vragen van Bert Schwarz (D’66)*, inzake de aanwendingsmogelijkheden van steenkolen voorkomend in Nederland. Zie ook *Limburgs Dagblad* 26 november 1975.

Grafiek 2 Steenkoolgebruik in Nederland naar sectoren

Grafiek 3 Steenkool tbv elektriciteit in Nederland

het IIASA iets terugkwam op het idee van elkaar uitsluitende energiesystemen. Zij zagen een transitie voor zich van steenkool naar ‘nieuwe steenkool’.¹⁹

Natuurlijk, de terugkeer van steenkool en de verplaatsing van het steenkoolcentrum van Limburg naar Amsterdam kun je een socio-technische transitie noemen. Maar het was geen energie-transitie. En als we het klimaat centraal stellen is het moeilijk een positieve boodschap te ontleen aan de mijnsluiting. Of het moet de conclusie zijn dat beleid, dat politiek ertoe doet. Want het besluit de mijnen te sluiten was opmerkelijk en had effect.²⁰

Uiteraard was de mijnsluiting een ingrijpende transitie voor de mensen die in en rond de mijnstreek leefden. Dat staat buiten kijf. Bij de rondtocht langs de kolenboeren stelde Frans Dohmen plompverloren, dat de toekomst van de mijnindustrie niet meer zo belangrijk was, maar des te meer de toekomst van de mensen die er werken’.²¹ De redacteuren van *Brandstof en Warmte* wisten niet wat zij hoorden, maar het zijn de mensen waarom het gaat bij een transitie of reconversie. Welke wel en welke niet, zoals de kolenboeren, is dan een tweede. Dat is ook de kern van de lezing van Sandra Phlippen. Voor de mensen in de regio was wezenlijk hoe hun samenleving was georganiseerd. En misschien nog meer hoe de samenleving buiten de regio zich ontwikkelde.

Een steenkoolsamenleving bereidde de mensen slecht voor op een leven zonder steenkool. Daar kwamen bij wereldwijde veranderingen, die niet zijn toe te schrijven aan mijnbouw. Maar juist gebieden met kwetsbare mensen troffen extra hard omwentelingen als globalisering of de robotisering van dé arbeidsintensieve industrieën uit de jaren 1960 en 1970 of een andere waardering van menselijk kapitaal. De transitie in de mijnstreek was extra hard roeien tegen de stroom in. En dat is nog altijd zo.

19 W. Häfele, J. Anderer, A. MacDonald, N. Nakićenović, *Energy in a Finite World. Patterns to a Sustainable Future*, Vol. 1. *Paths to a Sustainable Future* (Cambridge (MA) 1981) 28-34.

20 Er zijn uiteenlopende exit-strategieën bij verdwijnende bedrijfstakken. Het andere uiterste was de Franse aanpak. J.-L. Escudier, ‘Les derniers feux du charbon français’, in: P. Lamard, N. Stoskopf (eds.), *La transition énergétique: un concept historique?* (Villeneuve d’Asq 2018) 257-273.

21 *Brandstof en Warmte*, 679.

Johan Schot

Leren van de geschiedenis over transities

Is de mijnsluiting een voorbeeld van een succesvolle energietransitie? Wat kunnen we ervan leren voor de noodzakelijke transitie naar een klimaatneutraal energiesysteem, dat niet langer door fossiele brandstoffen gedomineerd wordt? In de transitielesing in Heerlen waar het ging over de mijnsluiting in Limburg stelt Sandra Phlippen deze vraag. Haar antwoord is dat de mijnsluiting een lichtend voorbeeld kan zijn hoe het weer moet. Ik wil ingaan op deze vraag vanuit de transitietheorie. Wat heeft die theorie te zeggen over transities? Ik sluit af met enkele opmerkingen over het gebruik van geschiedenis als les voor het heden in transitie-onderzoek.

Transitietheorie

Bij transities gaat het om de ontwikkeling van nieuwe systemen om te voorzien in een aantal basisbehoeften, zoals energie, mobiliteit, water en voedsel. De huidige systemen zijn aan vervanging toe omdat ze steeds grotere ecologische rampspoed veroorzaken. De klimaatcrisis en het verlies aan biodiversiteit spreken boekdelen. Er zijn verschillende modellen om deze transities te bestuderen en die transitiebeleid kunnen inspireren.¹ Maar er is wel een aantal constanten in die modellen zoals:

- *De noodzaak van de ontwikkeling van alternatieve praktijken.* De transitie komt niet tot stand als er geen alternatieven voorhanden zijn. Transitiebeleid is dus in de eerste plaats een zoektocht naar de ontwikkeling van alternatieve oplossingen. Dit is vaak een moeizame weg. Een belangrijk probleem is dat die alternatieven vaak veel duurder zijn dan de bestaande methoden. Verder is er geen industrie die de alternatieven kan produceren en is er geen beleid om die alternatieven te steunen. Consumenten of industriële gebruikers hebben geen ervaringen met die alternatieven, waardoor ze aarzelen om over te stappen. In de transitietheorie wordt daarom gesteld dat de overheid in samenwerking met andere partijen (bedrijven, maar

¹ John Grin, Jan Rotmans and Johan Schot, *Transitions to Sustainable Development. New Directions in the Study of Long Term Transformative Change* (New York 2010).

ook sociale bewegingen en gebruikers) een ‘niche’ moet ontwikkelen, dat is een beschermde omgeving waarin het alternatief zich kan ontwikkelen. In die niche moet een netwerk worden gebouwd dat het alternatief gaat dragen. Er zullen diverse leerprocessen moeten plaatsvinden, zowel wat betreft de techniek als wat betreft beleid, consumentengedrag en ook de bredere culturele inbedding. Tenslotte is er een nieuw, overtuigend toekomstperspectief nodig. Het alleen ontwikkelen van niches is niet voldoende. Een belangrijke vraag is hoe de niche kan opschalen, aangezien het daar in transitieprocessen vaak fout gaat. Er zijn wel alternatieven, maar die worden niet opgeschaald.

- *De destabilisering van de bestaande orde of regime.* Het regime is een typische term in het transitie-onderzoek. De regime-actoren zijn bedrijven, politici, beleidsmakers, consumenten en media die willen vasthouden aan de bestaande orde. Voor een transitie is het noodzakelijk dat een aantal van die regime-actoren gaat inzien dat het verder optimaliseren van hun strategie en gedrag geen oplossing biedt voor de problemen en dat daarom overschakeling naar een nieuw systeem noodzakelijk is. Investeren in niches is niet alleen noodzakelijk, maar ook economisch gezien voordelig. Het kan zelfs een concurrentievoordeel opleveren.
- *Het veranderend landschap.* Alle veranderingen vinden plaats binnen een bredere context. Die wordt in het transitie-onderzoek voorgesteld als een ‘landschap’. De veronderstelling is dat als dat landschap gaat veranderen, bijvoorbeeld door klimaatverandering of overstromingen van rivieren (shocks), de relatie tussen bestaande orde (regimes) en niche zich gaat wijzigen. Er komt meer steun vrij voor de niche-ontwikkeling. Het landschap bestaat niet alleen uit ecologische processen, maar ook uit een aantal andere sociale processen en trends zoals individualisering, urbanisering, en bevolkingsgroei, die kunnen worden gezien als *windows of opportunity* voor niches en als bedreiging voor de bestaande orde.

Transities nemen vaak meerdere decennia in beslag. Daarbij moet nadrukkelijk ook de periode worden meegenomen dat de transitie wordt voorbereid in niches, dat kan zeker enkele decennia duren. Zo geldt bijvoorbeeld dat zon- en windenergie al sinds de jaren 1970 (en we kunnen natuurlijk ook nog vroeger teruggaan) in opkomst waren, maar lange tijd slechts een heel klein marktaandeel hadden. De meeste actoren dachten ook niet dat deze vorm van energieopwekking een hele grote rol zou gaan spelen in de energievoorziening van de toekomst.

De hoofdstelling van het transitie-onderzoek is dat transities tot stand komen als niches zich sterk hebben ontwikkeld en zijn opgeschaald, als een deel van de bestaande orde ter discussie staat, en als regime- en niche-actoren het erover eens zijn dat trends in het ‘landschap’ duidelijk aangeven dat verandering noodzakelijk is. De laatste jaren komt echter steeds duidelijker naar voren dat de transitie nog steeds kan worden geremd als de verliezers van de transitie niet worden gecompenseerd of als de transitie een grotere ongelijkheid gaat bevorderen. Daarbij gaat het in deze discussie niet alleen om het gevaar van vertraging. Het gaat ook om de morele plicht om verliezers niet te laten vallen. Deze kwestie is op dit moment goed zichtbaar in de discussie over de transitie naar een duurzame landbouw. Als de boeren worden gedwongen over te schakelen, moeten zij gecompenseerd worden, is de gedachte. Dit idee wordt wel het rechtvaardige-transitie -principe genoemd.² Phlippen geeft ook aan dat dit een noodzakelijke voorwaarde voor een succesvolle transitie is.

Leren van geschiedenis

Als we nu met een theoretische bril kijken naar de transitie van kolen naar olie en gas voor wat betreft Limburg en Nederland, kunnen we eigenlijk niet anders concluderen dat dit inderdaad een transitie volgens het boekje is. Alle actoren hebben gezamenlijk gewerkt aan de totstandkoming van het alternatief van een grootschalige gasvoorziening. Er is duidelijk beleid gevoerd om het kolenregime in Nederland actief te destabiliseren en er werd in dit proces geanticipeerd op toekomstige marktontwikkelingen. Men verwachtte dat er in de toekomstige markten geen of weinig plek meer zou zijn voor kolen. Tenslotte is actief geprobeerd de transitie rechtvaardig te laten verlopen. Er is discussie over of dit is gelukt, maar het kan moeilijk ontkend worden dat de overheid, in samenwerking met lokale partijen in Limburg, hier actief op heeft ingezet. Natuurlijk verliep het hele proces niet zonder conflicten, maar dat valt ook niet te verwachten in transitieprocessen.

Is daarmee de overgang van kolen naar gas en olie een goed voorbeeld voor het uitfasen van de fossiele economie? Daarbij kunnen vraagtekens worden gezet, die allemaal te maken hebben met het gebruik van de historische analogie. Zo’n analogie moet op een gecontroleerde manier worden gedaan, waarbij de vraag gesteld

2 Mark Swilling and Eve Annecke, *Just Transitions. Explorations of Sustainability in an Unfair World* (United Nations University Press 2012).

moet worden of de omstandigheden nu niet heel anders zijn dan in het verleden.³ Ik zie enkele hele grote verschillen:

- Het helemaal uitfasen van de fossiele economie, die tot in de haarvaten van de hele economie zit is een veel complexer en omvangrijker proces dat het sluiten van de kolenmijnen en de overgang naar gas en olie. Bij het laatste proces ging het eigenlijk vooral om een regelrechte substitutie waarbij de fossiele economie werd uitgebouwd en versterkt. Er was wel gedragsverandering nodig van de consument en bij bedrijven die gebruik maakten van kolen, maar die verandering was vrij minimaal. Er werd niet gevraagd om een geheel nieuwe levensstijl of totaal andere bedrijfsstrategie (*business model*) te ontwikkelen. Het ging vooral om het gebruik van een nieuwe brandstof.
- Bij de overgang naar een klimaatneutrale economie speelt de norm van een rechtvaardige transitie op wereldniveau. Ontwikkelingslanden vinden met reden dat zij nauwelijks verantwoordelijk zijn geweest voor de klimaatverandering. Als zij gevraagd worden om geen fossiele grondstoffen te delven, zien ze af van inkomsten die ze hard nodig hebben voor hun economie. Zij vragen daarom terecht om compensatie. Hoe dat te regelen op wereldschaal is natuurlijk een veel groter probleem dan het regelen van compensatie in Nederland.
- We leven nu in een geheel andere maatschappij, waarin het top-down afdwingen of organiseren van zo’n transitie van bovenaf niet langer mogelijk is. De overheden en de experts worden niet vertrouwd. Er zal veel meer energie moeten worden gestoken in het organiseren van draagvlak, met een zeer onzekere uitkomst. Ook is de grip van de Nederlandse overheid op de fossiele industrie zeer beperkt, en zou gesteld kunnen worden dat, eigenlijk andersom, die industrie meer grip heeft op de Nederlandse overheid.

Kortom of de sluiting van de mijnen zo’n groot voorbeeld is als Phlippen stelt is de vraag. Tegelijkertijd is het wel degelijk goed mogelijk om het voorbeeld in te zetten bij het nadenken over de overgang naar een andere economie, zij het op een gecontroleerde manier die leunt op het adagium: de geschiedenis herhaalt zich, maar nooit op dezelfde manier.

3 David Hackett Fischer, *Historians Fallacies. Towards a Logic of Historical Thought* (New York/London 1970).

Sandra Phlippen

Repliek

Allereerst wil ik de drie auteurs van de reacties op mijn lezing heel hartelijk bedanken voor hun kritische en inzichtelijke commentaar. Alle drie de schrijvers hebben grote expertise op een deel van mijn verhaal en ik heb veel geleerd van het lezen van hun reacties. Ik kies enkele punten uit hun kritiek voor een korte reactie

(1) Kritiek: de mijnsluiting had juist dramatische sociaaleconomische gevolgen waar ik in mijn lezing grotendeels aan voorbij ga (Ad Knotter).

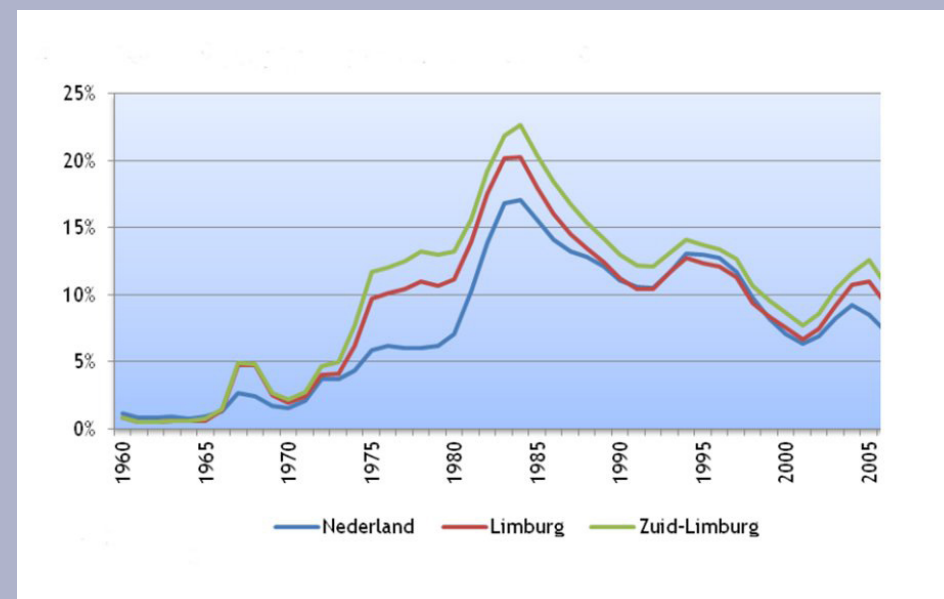
De sociaaleconomische gevolgen van de mijnsluiting waren inderdaad dramatisch in termen van werkloosheid en de sociale verloedering die een lange nasleep had. Ik vermeld dit in mijn lezing, maar ik ga hier verder niet op in. De reden is dat er inderdaad reeds vele boeken zijn geschreven over dit probleem. De waarde van mijn bijdrage ligt er niet in dat nog eens over te doen, maar in het brengen van een ander perspectief op de zaak. Juist door de lessen van wat er mis is gegaan mee te nemen in de grote systeemtransitie waar wij voor staan, kan Limburg een expertrol vervullen. Vanuit ervaringskennis en vanuit de vele analyses van welke beleidsmaatregelen de gewenste effecten hadden en welke niet. Tussen 1965 en 1972 is er 1,4 miljard euro besteed aan het oplossen van de sociale problematiek die na de mijnsluiting ontstond. Daarna, tussen 1973 en 1977 is er nog eens 1,6 miljard euro aan steun gekomen, zo laat onderzoek van prof. Hans Kasper aan de Universiteit Maastricht zien.¹ Het 'gat' in de werkloosheid tussen Limburg en Zuid-Limburg enerzijds (rode en groene lijn) en de Nederlandse werkloosheid (blauwe lijn) wordt vanaf de jaren 1980 kleiner, maar blijft bestaan.

In hoeverre deze situatie beter was geweest als de mijnen open waren gebleven terwijl de wereldmarkt Nederland voorbij concurreerde is een zeer moeilijk te beantwoorden vraag.

Niet moeilijk is het om te constateren dat, met meer dan 70.000 werklozen, dit geen succesvolle transitie is. Toch zijn er veel lessen geleerd van de kolenmijnsluitingen wereldwijd.² Uit deze lessen zou men kunnen putten voor een volgende analyse van de Nederlandse kolentransitie.

¹ H. Kasper, *The aftermath of the closure of the Dutch coal mines in South Limburg: Regional economic and social reconstruction*, Maastricht University and Etil BV (2012).

² M.C. Stanley, J.E. Strongman, R.B. Perks, H.B.T. Nguyen, W. Cunningham, A.D. Schmillen, M.S. McCormick, *Managing Coal Mine Closure: Achieving a Just Transition for All*, World Bank Group (Washington 2018).

Ontwikkeling werkloosheidspercentage (aantal niet-werkenden uitgedrukt als percentage van beroepsbevolking) in Limburg en Zuid-Limburg, 1960-2010 [UWV, CBS, bewerking ETIL³]

(2) Kritiek: de sluiting van de steenkolenmijnen in Limburg was geen energietransitie (Ben Gales).

Een energietransitie is een verandering in productie en consumptie van de ene energiebron naar de andere. Nu staan wij voor de opdracht om van fossiele bronnen over te stappen op hernieuwbare bronnen en om hetzelfde te produceren met minder energie (efficiëntie), of als die eerste twee niet lukken, zullen we met minder productie en consumptie moeten leven.

Voor Nederland is er een omslag geweest van kolenproductie en -consumptie naar gasproductie en -consumptie. Dat er in de wereld nog kolen werd geproduceerd (zoals Ben Gales aangeeft) doet aan dat feit niets af.

(3) Kritiek: de analogie van de mijnsluiting met de energietransitie nu gaat niet op (Johan Schot).

Schot noemt drie argumenten waarom het te betwijfelen valt of de analogie opgaat. Ten eerste noemt hij terecht dat de mijnsluiting vooral een transitie van grondstof en productiesysteem was en niet zozeer van een consumptiesysteem.

³ Afbeelding afkomstig uit: *Na de mijnsluiting in Zuid-Limburg – 35 jaar herstructurering en reconversie 1965-2000 en een doorkijk naar 2010*, Etil & Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (Maastricht 2013) 28.

Uiteraard was ook Limburg geleidelijk op gasconsumptie overgestapt, maar het feit dat de rest van Nederland gas kreeg zonder het verlies van arbeidsplaatsen buiten Limburg, maakte de acceptatie van gas als alternatieve energiebron inderdaad veel groter buiten Limburg. Ter vergelijking, als heel Nederland kolen op zou graven en er werk vond, dan was de overstap naar gas met veel meer weerstand gepaard gegaan. Point taken.

Een tweede punt is de veel grotere complexiteit van de energietransitie op wereldschaal dan de transitie in Limburg. Dat is juist en daarom stel ik ook de vraag: wat kan de wereld leren van een transitie met grote sociale gevolgen in het klein. Juist omdat in Limburg zowel de productie als de consumptie moest wijzigen is de vergelijking met de energietransitie op zijn plaats. De weerstand en de zorgen over de rechtvaardigheid en de inclusiviteit van de mensen die de transitie ondergingen, spelen ook nu.

Ten slotte noemt Johan Schot de *governance*. De transitie van de mijnsluiting was inderdaad top-down georganiseerd. Hierin schuilt denk ik een grote les. Betrek mensen, luister naar hun eigen ideeën en zorgen en laat ook ondernemers zoveel mogelijk vrijheid om met alternatieve producten en diensten op de markt te komen waardoor, er nieuwe werkgelegenheid en inkomenszekerheid wordt gecreëerd. Een CO₂-prijs laat de keuzes wie op welk moment in de tijd de draai maakt zoveel mogelijk aan de ondernemer en de burger. Echter, een CO₂-prijs kent ook problemen. Het leven wordt duurder en een euro meer is voor het ene huishouden geen probleem maar voor een andere huishouden onbetaalbaar. Daarom is daarbij de regie van de overheid nodig. Een uitkering om de draai te kunnen betalen, of normeren of ontzorgen door bijvoorbeeld de woningen van mensen wijk voor wijk te gaan isoleren. Ik denk dat sommige zaken top-down moeten worden geregeld voor mensen maar dat we van Limburg leren dat een overheid niet altijd goed kan inschatten welke banen en beroepen transitieberoepen zijn waarnaar mensen eenvoudig kunnen overstappen. Toch is ook hier het UWV mijlen verder in het denken en helpen dan in de jaren 1970 en 1980.

Afra de Mars

DE CONSTRUCTIE VAN EEN ‘NO-MINE’S LAND’? HET EFFECT VAN RUIMTELIJKE ORDENING OP HET LIMBURGSE LANDSCHAP NA DE MIJNSLUITING (1965 – HEDEN)

Abstract

After the announcement of the Dutch mine closure in 1965, a spatial reconversion on unforeseen scale began. This reconversion is known under the contemporary slogan ‘van zwart naar groen’ (from black to green). As a result of the choices made at the time, the Dutch Mijnstreek now seems a kind of ‘no-mine’s land’. Using publications by planning authorities, this article analyses the ideas behind the slogan ‘from black to green’ and why it was thought this transition was necessary. After a general introduction, the article focuses on the case of the Willem-terrain of the Domaniale Mijn. It also discusses how the ideas of ‘from black to green’ fitted in broader contemporary debates on nature, environment and heritage, and makes a comparison between the Dutch reconversion and the Belgium one, which had a very different result.

Wie in Nederland een steenkolenmijn wil bezoeken, komt terecht in Valkenburg aan de Geul, bij ‘de laatste toegankelijke steenkolenmijn van Nederland’.¹ Deze bezoekersmijn, die al in 1917 geopend werd, is echter nooit in productie geweest, simpelweg omdat het geen daadwerkelijke steenkolenmijn betreft. Deze ‘steenkolenmijn’ werd gereconstrueerd in een oude mergelgroeve. Dus wie nog naar een echte steenkolenmijn wil, zal over de grens moeten kijken, naar bijvoorbeeld de bovengrondse site van Zeche Zollverein in Essen, of Argenteau-Trembleur in het Luikse Blegny, waar naast een bovengrondse site ook een ondergrondse mijngang te bezoeken is. Beide mijnsites staan op de UNESCO-werelderfgoedlijst.² Nederland heeft niet alleen geen toegankelijke voormalige steenkolenmijnen, maar is sowieso karig bedeed als het aankomt op steenkoolmijnbouwerfgoed. Anders dan naburige mijndistricten, lijkt de Mijnstreek een soort ‘no-mine’s land’ te zijn. De reden daarvoor moet gezocht worden in de herstructurering die plaatsvond na de mijnsluiting. De sluiting van de Nederlandse mijnen werd aangekondigd in 1965 en daarmee was de Nederlandse steenkolensector de eerste in Europa die volledig werd gesloten. Eerder waren weliswaar enkele Belgische mijnen gesloten,

1 Steenkolenmijn Valkenburg: <https://steenkolenmijn.nl/>, geraadpleegd op 31/5/2023.

2 Steenkolenmijn Valkenburg, over steenkolenmijn Valkenburg: <https://steenkolenmijn.nl/de-mijn/>, geraadpleegd op 31/5/2023; Blegny Mine: <https://www.blegnymine.be/nl>, geraadpleegd op 31/5/2023; UNESCO World Heritage Convention, Major Mining Sites of Wallonia: <https://whc.unesco.org/en/list/1344>, geraadpleegd 31/5/2023; Zollverein: <https://www.zollverein.de/>, geraadpleegd op 31/5/2023; UNESCO World Heritage Convention, Zollverein Coal Mine Industrial Complex in Essen: <https://whc.unesco.org/en/list/975>, geraadpleegd 31/5/2023.

maar daarmee was niet de volledige nationale sector verdwenen. De aankondiging van de Nederlandse mijnsluiting ging gepaard met de belofte van een uitgebreid steunpakket, dat er voornamelijk op gericht was om de Mijnstreek economisch boven water te houden. Dit pakket aan economische maatregelen heeft relatief veel aandacht gekregen van historici. Zo werd nog in 2013 een overzicht van dit steunpakket en de uitwerking daarvan gepubliceerd, in vergelijking met andere landen waar de mijnindustrie sinds 1965 is afgebouwd.³

De mijnsluiting betekende echter niet enkel een economische omschakeling van een tot dan toe ongeziene schaal. Op dat moment werd ook duidelijk dat er vroeg of laat ook met de vrijkomende mijnterreinen iets moest gebeuren. Alleen al in de Oostelijke Mijnstreek moest er voor zo'n 750 hectare aan voormalig mijnterrein een nieuwe bestemming worden gevonden.⁴ Die operatie is bekend komen te staan onder de slogan 'van zwart naar groen', een frase die rond 1973 gemunt werd.⁵ Dit gigantische project heeft nauwelijks aandacht gekregen in wetenschappelijke publicaties. Een uitzondering betreft een artikel van Marijn van de Weijer uit 2017, waarin hij ingaat op de verschillende, soms tegenstrijdige belangen van de betrokkenen bij de sanering van het Emma-terrein (Treebeek/Hoensbroek). Hij benoemt de stugge vasthoudendheid aan de centrale rol van woningbouw als financiële drager van het sanerings- en herstructureringsproject. Daarbij wijst hij ook op het 'monumentvijandig klimaat', waarin de herstructureringsoperatie plaats had.⁶ Daarnaast schreef Rudolf Philips in 1993 een artikel over resterende monumenten in de Mijnstreek, maar hij ging daarbij niet heel diep in op het herstructureringsproces zelf.⁷ Dit algemene gebrek aan aandacht is verbazingwekkend. 'van zwart naar groen' heeft immers verstrekkende gevolgen gehad voor het landschap, en de ruimtelijke ordening specifiek, van de Oostelijke Mijnstreek. Zodoende werkt

3 J.D.P. Kasper e.a., *Na de Mijnsluiting internationaal. Herstructurering en reconversie in internationaal perspectief* (Maastricht 2013); idem, *Na de Mijnsluiting in Zuid-Limburg. 35 jaar herstructurering en reconversie 1965-2000 en een doorkijk naar 2010* (Maastricht 2013).

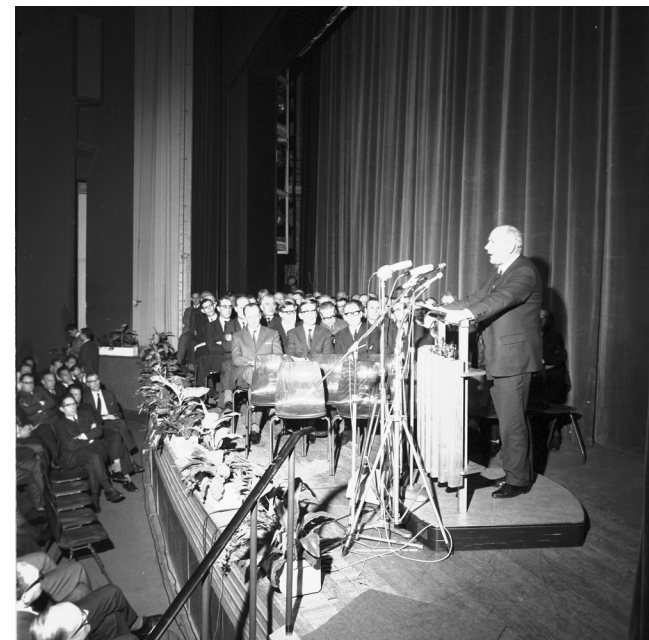
4 Het aantal van 750 ha is afkomstig uit: Ir. Hoefnagels Projektpromotie, *Studie mijnterreinen* (s.l. 1974) 6.

5 Eerste melding in krantendatabase Delpher dateert van 23 maart 1974: 'J. van der Woude (PvdA): Het wervelt van de problemen. PvdA lijst 2', *Limburgsch dagblad* (Heerlen, 23-03-1974) 4, via: Delpher, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010560929:mpeg21:p004>, geraadpleegd 16/5/2023. Eerder wordt de term al gebruikt door de Werkgroep Mijnterreinen van de Provincie: Historisch Centrum Limburg (HCL) Maastricht, Provinciale Griffie van Limburg, (1930) januari 1944 – april 1987 (1994), [04.09], inv.nr. 3375, 'Verslag van de (eerste) vergadering van de "Werkgroep Mijnterreinen"', dd. 6 juni 1973, 3.

6 M. van de Weijer, 'Herbestemming na de mijnsluiting. De ruimtelijke plangeschiedenis van Parkstad en het Emmaterrein, 1965-1997', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum Limburg* 62 (2017) 102-135. De term 'monumentvijandig klimaat' is afkomstig van Piet Mertens (1932-2021), die wordt geciteerd door Van de Weijer: Van de Weijer, 'Herbestemming', 131.

7 J.F.R. Philips, 'Op zoek naar wat eens een mijnstreek was. Welke monumenten herinneren ons nog aan de Nederlandse mijnindustrie?', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 38 (1993) 1-43.

deze operatie tot op de dag van vandaag door in de leefomgeving van Parkstad en omstreken.

Den Uyl kondigde in 1965 de mijnsluiting aan. [HCL_Maastricht, Beeldbank, Fotocollectie DSM, PR27592.]

Dit artikel gaat in op de vraag wat het idee 'van zwart naar groen' eigenlijk inhield. Met andere woorden, wat werd door de planners voor 'zwart' gehouden, en wat bedoelden zij wanneer ze het over 'groen' hadden? En waarom vonden zij het eigenlijk zo belangrijk dat die transitie van 'zwart' naar 'groen' gemaakt werd? Dit artikel bespreekt eerst het project 'van zwart naar groen' in zijn algemeenheid. Deze analyse is gebaseerd op publicaties van de instanties die het project promoten. Daarnaast werden ook krantenartikelen en andere, meer kritische, publicaties over de regio geraadpleegd. Vervolgens wordt een specifieke casus, het Willemterrein van de Domaniale Mijn, uitgelicht om na te gaan hoe het gedachtegoed over 'van zwart naar groen' in de praktijk uitpakte. Daarna wordt besproken hoe de sanering en herstructurering van de Mijnstreek zich verhoudt tot de bredere ontwikkelingen in het denken over natuur, (leef)milieu en erfgoed in Nederland in de tweede helft van de vorige eeuw. Tot slot wordt de vergelijking gemaakt met de herstructurering in Belgisch-Limburg, die een beduidend ander resultaat had dan de Nederlandse sanering.

Van zwart naar groen

Aan de basis van de ruimtelijke herontwikkeling van de mijnterreinen stond het rapport *Studie Mijnterreinen*, dat in 1974 werd gepubliceerd door ingenieur A.L.G. (Louis) Hoefnagels en zijn bureau Ir. Hoefnagels Projektpromotie. Hoefnagels, die zijn opleiding had genoten in Delft, was als ingenieur geen onbekende in Zuid-Limburg. Eerder werkte hij onder andere als directeur van de Dienst Publieke Werken in Heerlen, waar hij betrokken was bij de aanleg van industrie- en recreatieterreinen en het verbeteren van de centrumfunctie van de stad. Hij was een planner met oog voor de eisen die het toenemend autoverkeer oplegde. Stedenbouw was voor hem een kwestie van vooruitkijken naar, en voorbereiden op de eisen van de toekomst, met een centrale rol voor de bereikbaarheid van de stad.⁸ *Studie Mijnterreinen* noemt de slogan ‘van zwart naar groen’ niet, maar Hoefnagels’ onderneming zou wel verantwoordelijk worden voor de grootscheepse sanering en herontwikkeling die onder die naam bekend werd. Zijn bureau schreef het rapport op aanvraag van de door de Provincie ingestelde Werkgroep Mijnterreinen. Deze commissie werd in 1973 opgericht en bestond uit een twintigtal leden uit de provinciale politiek (waaronder leden van Provinciale Staten), ruimtelijke ordening (onder andere de Provinciale Planologische Dienst) en Limburgse economische partijen (onder andere Kamer van Koophandel). Uit de notulen van de commissie blijkt dat ook vertegenwoordigers van het Stadgewest Oostelijke Mijnstreek lid waren. In 1974 en 1975 behoorde ook Hoefnagels tot de vaste aanwezigen. Nadat Hoefnagels’ bureau *Studie Mijnterreinen* had geschreven, werd de opdracht tot het saneringsproject onderhands gegund aan zijn bureau. Andere offertes werden niet eens aangevraagd.⁹

Zodoende werd Ir. Hoefnagels Projektpromotie een soort spin in het web van de sanering en herstructurering van de Mijnstreek. Dat web bestond verder uit het Samenwerkingsverband Sanering Mijnterreinen Oostelijk Mijngebied (SSO), waarin vertegenwoordigers van de mijn gemeentes plaatsnamen, en die de gemeentes zelf, die bestemmingsplannen en structuurschetsen moesten opstellen voor de vrijkomende mijnterreinen. In ambtelijke termen was het bedrijf van

- 8 Rijckheyt – centrum voor regionale geschiedenis/ HCL Heerlen, Persoonsdocumentatie A.L.G. Hoefnagels: <https://www.rijckheyt.nl/sites/rijckheyt/files/pdf/persoonsdocumentatie/Hoefnagels,A.L.G.ir.pdf>, geraadpleegd 25/07/2023.
- 9 HCL Maastricht, Provinciale Griffie van Limburg, (1930) januari 1944 – april 1987 (1994), 04.09, inv. nr. 3375; HCL Maastricht, Provinciale Griffie van Limburg, (1930) januari 1944 – april 1987 (1994), 04.09, inv.nr. 3374; J. Dohmen, *De vriendenrepubliek: Limburgse kringen* (Nijmegen 1996), aldaar 38; F.C.A. Cattoir en C.J. Schouten, *Mijnsteen, mijnslik en milieu. Deelrapport B: Een inventariserend onderzoek naar de verspreiding van mijnsteen en mijnslik in de Oostelijke Mijnstreek in Zuid-Limburg* (s.l. 1985) 27.

Hoefnagels verantwoordelijk voor de ‘externe coördinatie’, maar in feite betekende dit dat het bedrijf namens het SSO toezicht hield op de uit te voeren projecten. Daarnaast gaf het bureau ook leiding aan deelprojecten. Financieel draaide de sanering voor een niet onbelangrijk deel op een subsidie van het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. Het ministerie stelde daaraan als voorwaarde dat de sanering van de Mijnstreek als één project werd aangepakt (vandaar het SSO) en dat het project binnen tien jaar werd afgerond.¹⁰

Studie Mijnterreinen van Hoefnagels’ bureau geeft, net als veel latere publicaties, een negatief beeld van de verlaten mijnterreinen. Ze zouden er ‘troosteloos’ bij liggen en/of een negatieve invloed uitoefenen op de leef- en werkomgeving van de aanpalende gebieden.¹¹ Om dit probleem op te lossen, moesten deze restanten van het mijnverleden zo snel mogelijk verwijderd worden en moest er een begin gemaakt worden met de herbestemming van de terreinen.¹²

Volgens de betrokken partijen hadden de voormalige mijnterreinen niet enkel een slechte invloed op de omgeving, ze stonden ook nog eens een ‘gezonde stedenbouwkundige ontwikkeling’¹³ of ‘een goed[e] planologische opzet’¹⁴ in de weg. Steden en dorpen waren op min of meer organische wijze rond de mijnterreinen gegroeid, en daarbij was op geen enkele wijze aandacht geweest voor een ‘goede’ ruimtelijke ordening. Nu de dwingende hand van de mijnindustrie verdween, kon men deze fout uit het verleden herstellen. In dit soort redeneringen werd niet uitgelegd wat een goede ruimtelijke ordening dan inhield of waar die aan moest voldoen. Terugkerende elementen zijn echter de inpassing van voormalige mijnterreinen in de bestaande stedelijke structuur en wijzigingen in de op dat moment nog op de mijnen georiënteerde infrastructuur.¹⁵

Naast de wens om een nieuwe ruimtelijke ordening aan te brengen in het stedelijk gebied, maken enkele publicaties ook gewag van de noodzaak van ‘landschapsherstel’ en het verwijderen van de ‘zwarte littekens’ van het mijnverleden.¹⁶ Dit is een intrigerende woordkeuze. De term *landschapsherstel* suggereert dat het

- 10 Van de Weijer, ‘Herbestemming’, 113-114; W. Houben, *De sanering en reconstructie van de voormalige mijnterreinen in het Oostelijk Mijngebied. Een nieuw begin* (Heerlen herziene uitgave 1986) 9-11.
- 11 De kwalificatie ‘troosteloos’ viel specifiek ten deel aan het terrein rondom Schacht Nulland: Ir. Hoefnagels projektpromotie, *Studie*, 18.
- 12 *Ibidem*.
- 13 *Ibidem*, 8.
- 14 K. Schröder en W. Houben, *Het nieuwe aanzien van de oude mijnstreek* (s.l. 1989) 43.
- 15 Ir. Hoefnagels Projektpromotie, *Studie*; Schröder en Houben, *Het nieuwe aanzien*; W. Houben, *De sanering en reconstructie*.
- 16 De term ‘landschapsherstel’ wordt niet met zoveel woorden genoemd, de zin leest: ‘Hierdoor werd ook dit landschap weer hersteld.’ Houben, *De sanering en reconstructie*, 17. ‘Zwarte littekens’ is afkomstig uit: Schröder en Houben, *Het nieuwe aanzien*, 18.

landschap beschadigd was door de mijnbouw, zoals ook zwarte littekens impliceert dat de mijnbouw de omgeving ‘verwond’ had.

In 1982 maakte ingenieur W. Straat in een artikel over de reconversie van de mijnsterreinen van de Oranje Nassau II en de Staatsmijn Wilhelmina een onderscheid tussen het ‘zwarte’ werk en het ‘groene’ werk. Met dat eerste duidde hij de sanering en herbestemming van de slikvijver en de mijnsteenbergen aan. De tweede term verwees naar het beplanten van de steenbergen, die (als er al iets van overbleef) veelal hun oorspronkelijke vorm verloren in het herbestemmingsproces.¹⁷ Een terugkerend idee in de publicaties die later werden uitgegeven door de bij de sanering betrokken instanties, is dat na de sanering en herbestemming van de terreinen het mijnverleden niet langer zichtbaar was.¹⁸ Vandaag de dag wordt zoiets soms met enige spijt gezegd,¹⁹ maar destijds lijkt men er eerder trots op te zijn geweest. Het mijnverleden was onzichtbaar geworden. Daarmee was de herbestemming een succes.

Het lijkt er dus sterk op dat het ‘zwart’ in ‘van zwart naar groen’ zowat alles is dat refereerde aan het mijnverleden, onafhankelijk van de functie. Er werd een uitzondering gemaakt voor enkele losstaande overblijfselen en sculpturen die bewaard moesten blijven als herinnering aan het mijnverleden. Hoewel het lijkt alsof de planners het liefst zoveel mogelijk restanten zo snel mogelijk verwijderden, presenteerden zij dat zelf niet zo in hun publicaties. In het in 1989 door Streekgewest Oostelijk Zuid-Limburg uitgegeven *Het nieuwe aanzien van de oude mijnstreek* werd zelfs gesteld:

Het zou ongetwijfeld een grote fout zijn geweest wanneer men gepoogd had de herinnering aan het verleden van de Oostelijke Mijnstreek geheel uit te wissen. In de operatie is daar bewust rekening mee gehouden. Een aantal objecten werd hersteld of verplaatst om de herinnering aan die periode levend te houden.²⁰

Men verwijst vervolgens naar Schacht Nulland, enkele mijnwerkerskoloniën, standbeelden en straatnamen.

17 W. Straat, ‘Van zwart naar groen. Reconstructie mijnsterreinen voor 2de gebruik’, *Plan: Maandblad voor ontwerp en omgeving* 12 (1982) 43-46.

18 Zie bijvoorbeeld: Schröder en Houben, *Het nieuwe aanzien*, 8. Of: A. Peters, ‘Gaaf na de steenkool heel Zuid-Limburg op de schop?’, in: J. Soeters, H. Spoomans, en R. Welten eds., *Het nieuwe Limburg* (Landgraaf 1990) 187-196, aldaar 193-194.

19 Van de Weijer geeft een beschrijving van hedendaagse sentimenten m.b.t. het mijnverleden: Van de Weijer, ‘Herbestemming’, 105-106.

20 Schröder en Houben, *Het nieuwe aanzien*, 80. Ook in Houben, *De sanering en reconstructie*, 38 wordt gesproken over het behoud van mijnbouwerfgoed.

Het zou iets te gemakkelijk zijn om de ‘schuld’ voor het verdwijnen van de mijnrelicten volledig bij de sanerende instanties te leggen. Er was destijds immers ook weinig verzet tegen de afbraak van de mijngebouwen en de herstructureringsplannen, al ging niet iedereen mee in deze trend. In Heerlen was er verzet tegen het neerhalen van ‘D’r Lange Jan’, de schoorsteen van de Oranje Nassau I. Men had die graag als mijnmonument behouden. In 1976 werd de schoorsteen echter neergehaald en die viel prompt de verkeerde kant op, daarmee een ravage aanrichtend die bekend kwam te staan als ‘de wraak van D’r Lange Jan’.²¹ Architect Nic Tummers, een van de vroege voorvechters van het mijnerfgoed, deed de snelle afbraak daarvan af als een uiting van wat hij de ‘carboonkolonisatie’ van de Mijnstreek noemde. Het behoorde volgens hem ‘tot de karaktertrekken van koloniale expedities (in tegenstelling tot militaire) dat de sporen ervan snel worden weggevaagd. Dit gebeurt in de Mijnstreek onder het idyllische motto “van zwart naar groen”’.²² Aan het eind van de jaren 1970 werd daarnaast een inventaris gemaakt van het nog bestaande mijnerfgoed. De auteurs begonnen deze inventaris uit bezorgdheid over het verlies van ‘belangrijke visuele sporen van Limburgs mijnverleden’,²³ maar stelden toen ook vast dat al veel verloren was gegaan.

Het ‘zwart’ in ‘van zwart naar groen’ omvatte dus bijna alles dat aan de mijnindustrie herinnerde, maar wat hield het ‘groen’ in die slogan dan in? Wat was het ‘groen’ dat de gaten geslagen door de ‘zwarte’ mijnindustrie moest opvullen? In eigentijdse krantenberichten wordt het project ‘van zwart naar groen’ omschreven als de transformatie van de mijnsterreinen tot gebieden die geschikt zijn voor recreatie, wonen en de vestiging van industrie.²⁴ In *Het nieuwe aanzien* werd dat beeld ook geschetst, maar stond dit wel in dienst van het aantrekken van nieuwe ondernemingen:

Na de mijnsluitingen zag de Oostelijke Mijnstreek er desolaat uit met vele grauwe vlekken, waar tot voor kort de mijnbouw had gefloreerd. Een goede

21 Schröder en Houben, *Het nieuwe aanzien*, 48; M.J.M. Put, ‘Herstel en heroriëntatie 1945-1976’, in: M.J.M. Put, M. van Dijk, en L. Augustus eds., *2000 jaar Heerlen: van Romeinse nederzetting tot moderne stad* (Heerlen 1998) 311-326, aldaar 325-326. Voor een geschiedenis van D’r Lange Jan, zie: M.J.M. Put, ‘Kiek ’ns doa, kiek ’ns doa, doa sjteet d’r Lange Jan ... Een biografische schets van de bekendste Heerlenaar onder de Heerlenaren’, *Het Land van Herle. Historisch tijdschrift voor Parkstad Limburg* 63 (2013) 1-22.

22 N. Tummers, ‘Carboonkolonisatie’, *Wonen-TA/BK. Tijdschrift voor huisvesting en omgeving* (1974) 5-28, aldaar 26.

23 Werkgroep Inventarisatie Mijnmonumenten, *Inventarisatie mijnmonumenten* (Maastricht 1978) 5.

24 ‘Nieuw élan in Limburg’, *Algemeen Dagblad* (Rotterdam, 21-02-1985), via: Delpher, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBPERS01:003026019:mpeg21:p00015>, geraadpleegd op 20/5/2022; ‘Oude mijnen van ‘zwart naar groen’’, *NRC Handelsblad* (Rotterdam, 23-08-1977), via: Delpher, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000026067:mpeg21:p002>, geraadpleegd op 20/5/2022; ‘Oude mijnsterreinen worden woonwijken’, *de Volkskrant* (s-Hertogenbosch, 07/12/1979), via: Delpher, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCDDD:010881809:mpeg21:p009>, geraadpleegd op 20/5/2022.

infrastructuur, aantrekkelijke industrie- en handelsterreinen, woongebieden met veel groen en recreatiegebieden zijn immers belangrijke voorwaarden, waaraan een streek moet voldoen wil ze ooit in aanmerking komen voor nieuwe bedrijfsvestigingen.²⁵

Het 'groen' diende dus een economisch doel en lijkt vooral te verwijzen naar de beplanting van de woongebieden en de overblijvende mijnsteenbergen. Het herstructureringsprogramma strekte zich echter verder uit, tot wat we voor het gemak 'grijze' gebieden zouden kunnen noemen. Veel van de voormalige mijnterreinen werden omgevormd tot woonwijken, die werden voorzien van openbare groenvoorziening. Volgens *Studie Mijnterreinen* zouden op de voormalige industriële sites 2387 wooneenheden moeten worden gebouwd.²⁶ In andere gevallen werden er geen woningen gebouwd, maar maakten de mijngebouwen plaats voor industrieparken. Ook werden er verkeersvoorzieningen en openbare groenvoorzieningen op de voormalige mijnterreinen bedacht.

Het woord 'groen' roept wellicht een associatie met 'natuur' op, maar in 'van zwart naar groen', kan het 'groen' echter niet gelijkgesteld worden aan natuur. Dit komt al naar voren in de verwijdering van de mijnsteenbergen. Deze vormden een habitat voor (niet zelden bijzondere) flora en fauna die typerend zijn voor dit soort steenbergen. Deze habitat nam af als gevolg van het verwijderen en saneren van de mijnsteenbergen.²⁷ Dat 'groen' echter niet gelijk stond aan 'natuur' blijkt nog het duidelijkst in het geval van het NAVO-depot in Eygelshoven. Dit werd gebouwd ten koste van een moerasgebied, dat was ontstaan door mijnverzakkingen en het leefgebied voor tal van (bijzondere) soorten vormde. Dit natuurgebied werd omgevormd tot een militair terrein. Nederlandse en Duitse natuurbeschermingsgroepen tekenden protest aan, maar zonder succes. Mijnafval werd gebruikt om de verzakte grond op te hogen, de rivier de Worm werd verlegd en gekanaliseerd en het moerasgebied verdween.²⁸ Het is ironisch dat mijnafval werd gebruikt om een natuurgebied te verwoesten, terwijl men zei 'van zwart naar groen' te gaan.

Verdween het 'zwart' daadwerkelijk uit de Mijnstreek, zelfs al werd het zwart meer grijsgroen dan groen? Ondanks het afbreken van de meeste mijngebouwen, het verwijderen van mijnsteenbergen en het daaropvolgende herstructureringsprogramma, waren de sporen van het 'zwarte' mijnverleden nog niet zo eenvoudig uit

25 Schröder en Houben. *Het nieuwe aanzien*, 8.

26 Ir. Hoefnagels Projektpromotie, *Studie*, 101.

27 Straat, 'Van zwart naar groen', 46. Straat wijst daar overigens ook op een speciaal aangelegde 'mijnsteenplek' die moet voorzien in een stukje habitat voor de mijnsteenflora.

28 O. op den Kamp, *Natuurlijk Kerkrade. Beleef de groene gemeente Kerkrade* (Maastricht 2016) 174-177.

te wissen. Het gesteente uit de mijnsteenbergen werd hergebruikt in de bouw, met name in de Oostelijke Mijnstreek zelf, en kwam zo terecht in en onder spoorwegen, wegen en de grond onder de nieuwe industrieparken en woonwijken. Daarnaast bleef het uiteraard aanwezig in de resterende mijnsteenbergen.²⁹

In 1990 schreef J. Kleinjans, toxicoloog aan de Rijksuniversiteit Limburg, in het boek *Het nieuwe Limburg*, een werk onder de redactie van een aantal regionale politici, dat er ten tijde van de herstructurering opvallend weinig bekend was over de chemische samenstelling van het mijnsteen dat zo wijdverbreid werd toegepast. Het duurde tot halverwege de jaren 1980 tot daar meer aandacht voor kwam en er meer bekend werd over de gezondheidsrisico's. Daarop werd besloten tot sanering van de nieuwbouwwijk De Hopel, die was verzezen op een voormalig mijnterrein.³⁰

Interessant is ook Kleinjans' stelling '[d]e economische herstructurering heeft tot op zekere hoogte schade in termen van vergroting van milieurisico's veroorzaakt. Gezien het toenmalige kennisniveau is het echter de vraag of dit vermeden had kunnen worden, [...]'.³¹ Het is niet geheel duidelijk wat hij bedoelde met de aangerichte schade, maar gedacht kan worden aan de verspreiding van mijnsteenafval. Het rapport *Mijnsteen, mijnslik en milieu, deelrapport B* toont niet enkel de verspreiding van mijnsteen, maar maakt ook duidelijk dat dit een toename van het aantal locaties betreft. In deze inventarisatie van F. Cattoir en J. Schouten bleek mijnafval in Limburg op circa 120 locaties aanwezig te zijn of te zijn geweest, terwijl de aanwezigheid zich voorheen had beperkt tot de mijnterreinen. Twee bijgesloten kaarten tonen de locaties in de Oostelijke Mijnstreek waar (watervervuiling door) mijnafval werd aangetroffen. De gemarkeerde gebieden betroffen zowel natuur- en groengebieden – waaronder veel beken –, alsook woonwijken en industriële zones.³²

Mijnschade en mijnwaterschade zijn tot op de dag van vandaag een probleem. Een onderzoek uit 2016 besprak in detail welke gevolgen het stijgende mijnwater en de voormalige mijnbouwactiviteiten zouden kunnen hebben. Mijnwaterstij-

29 Cattoir en Schouten, *Mijnsteen, mijnslik en milieu. Deelrapport B*, 2, 14, 39.

30 J. Kleinjans, 'Milieu: Risico's – Schaarste – Trends', in: J. Soeters, H. Spoormans en R. Welten eds., *Het nieuwe Limburg. Herstructurering en ontwikkeling* (Landgraaf 1990) 227-255, aldaar 244-247.

31 Kleinjans, 'Milieu', 253.

32 Cattoir en Schouten, *Mijnsteen, mijnslik en milieu. Deelrapport B*, bijlage 1 en bijlage 2. Dit rapport maakt deel uit van een drietal rapporten over mijnsteen en de milieu- en gezondheidsgevolgen van de toepassing daarvan: F.C.A. Cattoir en C.J. Schouten. *Mijnsteen, mijnslik en milieu. Deelrapport A: Een inventariserend onderzoek naar de chemische en mineralogische samenstelling van mijnsteen en mijnslik en de mogelijke gevolgen van deze stoffen voor het milieu* (s.l. 1985); F.C.A. Cattoir, *Mijnsteen, mijnslik en milieu. Deelrapport C: Een aanvullend onderzoek naar polycyclische aromatische koolwaterstoffen (PAK's) en andere organische microverontreinigingen in mijnsteen en mijnslik in de Oostelijke Mijnstreek en de gevolgen van deze stoffen voor mens en milieu* (s.l. 1987).

ging kan leiden tot bodemstijging. Het onderzoek toonde aan dat dat in de hele Mijnstreek plaats heeft gehad tussen 1974 en 2014, en dat de stijging varieerde van 100 tot 350 mm. Mijwater kan ook gevolgen hebben voor het grondwater. Daarnaast moeten historische en industriële schachten en oppervlakkige mijnbouwactiviteiten nog steeds gemonitord worden. In sommige gevallen werd door de onderzoekers nog aanvullend (sanerings)onderzoek aanbevolen. Zeker bij historische schachten, waarvan de locatie vaak niet exact bekend is, bestaat nog steeds een (toenemend) risico op het ontstaan van sinkholes. De mate waarin deze effecten optreden is sterk afhankelijk van de locatie en de geologische omstandigheden. Zo komen pre-industriële schachten simpelweg niet in de gehele Limburgse Mijnstreek voor, en stelde het onderzoek vast dat mijngas alleen een probleem blijft vormen in gebieden waar de mijngangen niet volledig volgelopen zijn met mijnwater.³³

Zo bezien verdween het ‘zwart’ dus helemaal niet uit de Mijnstreek om plaats te maken voor een ‘groene’ idylle. Eerder werd het verborgen onder een laagje grond met enige vegetatie.

Van zwart naar groen in de praktijk: het Willem-terrein van de Domaniale mijn

Aan de hand van de casus van het Willem-terrein van de Domaniale Mijn wordt hier bestudeerd hoe de hierboven beschreven ideeën over ‘zwart’ en ‘groen’ invloed hadden op de praktijk van de herstructurering van de mijnterreinen. Het Willem-terrein, vernoemd naar de schachten Willem, was de hoofdzetel van de Domaniale Mijn en omvatte zo’n 17 hectare.³⁴ Vandaag de dag staat op hetzelfde terrein een woonwijk. Alle sporen van de mijnindustrie zijn verdwenen, maar de wijk is nog steeds eenvoudig te herkennen op satellietbeelden door het bloemkoolachtige patroon van de bebouwing.³⁵

33 Projectgroep ‘Na-ijlende gevolgen van de steenkolenwinning in Zuid-Limburg’ (projectgroep GS-ZL), *Na-ijlende gevolgen steenkolenwinning Zuid-Limburg. Uittreksel uit het samenvattende rapport met een overzicht van de voorgestelde maatregelen* (Aachen/Deventer 2016) 12-31.

34 Afmeting afkomstig uit: Ir. Hoefnagels Projektpromotie, *Studie*, 14.

35 Voor moderne satellietbeelden, zie: Topotijdreis, [https://topotijdreis.nl/satelliet/2022/@203363,318913,11.47,geraadpleegd op 15/5/2023](https://topotijdreis.nl/satelliet/2022/@203363,318913,11.47,geraadpleegd%20op%2015/5/2023).

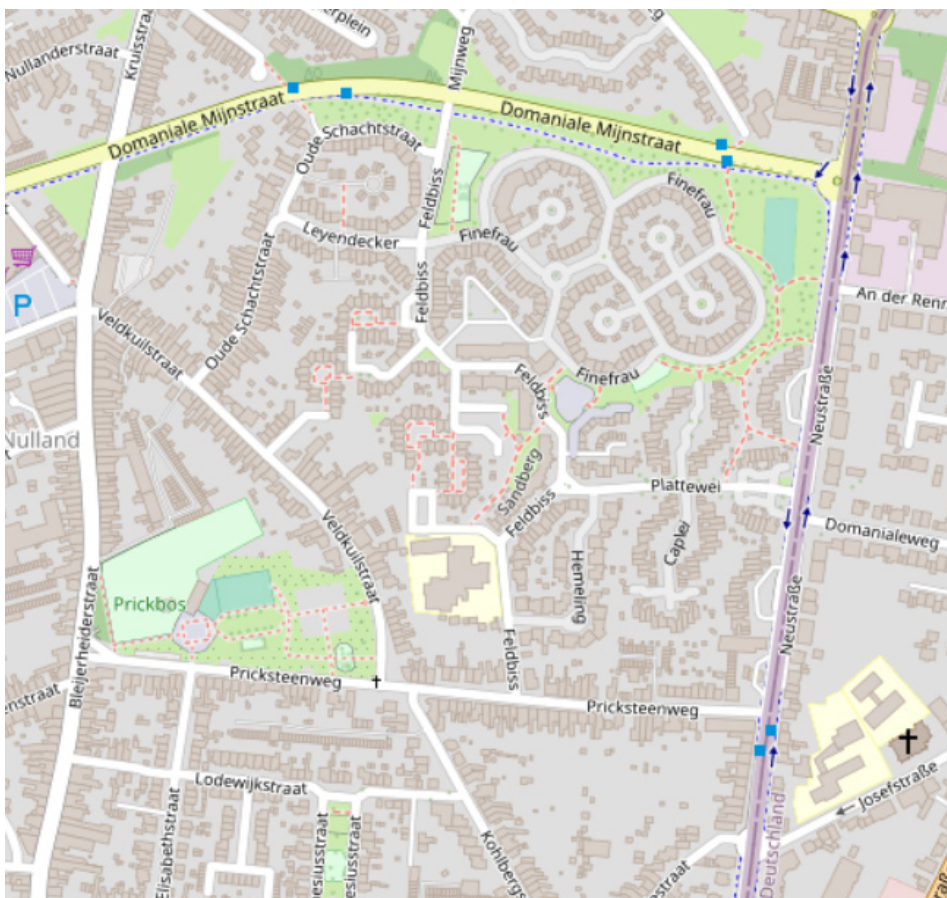

Het Willem-terrein in 1965. Opname vanaf de Duitse kant van de grens, Wiek Ernst Luchtfotografie. [HCL, Domaniale Mijn te Kerkrade, 1797-1996, toegangsnummer 17.04 inv. nr. 1113]

De geschiedenis van de sanering en herstructurering van de terreinen van de Domaniale begint vóór het uitkomen van *Studie Mijnterreinen* en de introductie van de slogan ‘van zwart naar groen’. De afbraak van gebouwen van de Domaniale begon zelfs al voordat de laatste kolen gedolven waren. De nieuwste schacht, de Baamstraatschacht uit 1962, werd in 1967 alweer gesloten en opgevuld.³⁶ Tussen 1965 en 1968 werden, waarschijnlijk met het oog op de aankomende sluiting, maatregelen genomen om de briketwasserij, de droogwasserij, de suspensiewasserij, een zeverij en waterreinigingsinstallaties te slopen. Dit werk werd eerst gegund aan een lokaal bedrijf, N.V. Kalkindustrie De Schaesberg uit Valkenburg, dat een bedrijf uit Beverwijk (Noord-Holland) in de arm nam. Uit notities van het Beverwijkse bedrijf, waarmee onenigheid ontstond over het af te voeren afval, blijkt dat De Schaesberg naar eigen zeggen geen ervaring had met sloopwerk, maar het contract kreeg omdat de vertegenwoordiger ‘in goede relatie staat met de directie’.³⁷ Het metaalafval

36 P. Geilenkirchen, *Domaniale Steenkolenmijnen 1815-1996* (Kerkrade 2021) 432.

37 HCL Maastricht, *Domaniale Mijn te Kerkrade 1797-1996*, 17.04, inv.nr. 1700. Citaat afkomstig uit:

Het voormalige Willem-terrein en omgeving vandaag de dag. Bron: Open Street Map en Open Street Map bijdragers, <https://www.openstreetmap.org/#map=16/50.8583/6.0694>, geraadpleegd 1/9/2023.

van de Domaniale Mijnsite werd getransporteerd naar de Hoogovens in IJmuiden. De Domaniale Mijnsite was echter niet tevreden met de (door het bedrijf) geboekte resultaten omdat door een onderbreking van de werkzaamheden vertraging ontstond. Daarop besloot de mijn een ander bedrijf in te huren. Dit was gestationeerd in het nabijgelegen Stolberg, oostelijk van Aken. In 1971, zo'n twee jaar na de sluiting van de Domaniale, werd het laatste grote gebouw van de mijn, een stalen schachtbok, afgebroken. Overigens werden er, naast de beginnende afbraak, tot 1969 ook nog

HCL Maastricht, Domaniale Mijnsite te Kerkrade 1797-1996, 17.04, inv.nr. 1700: Notities inzake contract tussen N.V.G. Kruk Handels- en Aannemingsbedrijf te Beverwijk.

nieuwe constructies aangelegd.³⁸

'Twee jaar na de sluiting van de Domaniale', zo stelde mijnwerkerszoon en auteur van een boek over de Domaniale Mijnsite, Paul Geilenkirchen, 'was het mijn-terrein aan de Nieuwstraat veranderd in een soort maanlandschap, met hier en daar wat brokken beton en uit de grond stekende stukken ijzer'.³⁹ In 1974 gaf Studie Mijnterreinen een ander beeld. Daarin kreeg het Willem-terrein juist een positieve evaluatie. Het een sluit het ander echter niet uit. Volgens de Studie was het terrein netjes en schoon achtergelaten (oftewel: alles was gesloopt), de voorbereidingen voor de bouw van huizen konden direct beginnen en het door de gemeente opgestelde bestemmingsplan Parkplan Domaniale zou daar prima passen.⁴⁰

Op dit punt, zo zou men kunnen zeggen, hadden de bulldozers het 'zwart' uit 'van zwart naar groen' platgegooid. Afgezien van een paar zo'n honderd jaar-oude mijnwerkershuizen waren de restanten van het mijnverleden op het Willem-terrein in ieder geval bovengronds verdwenen.

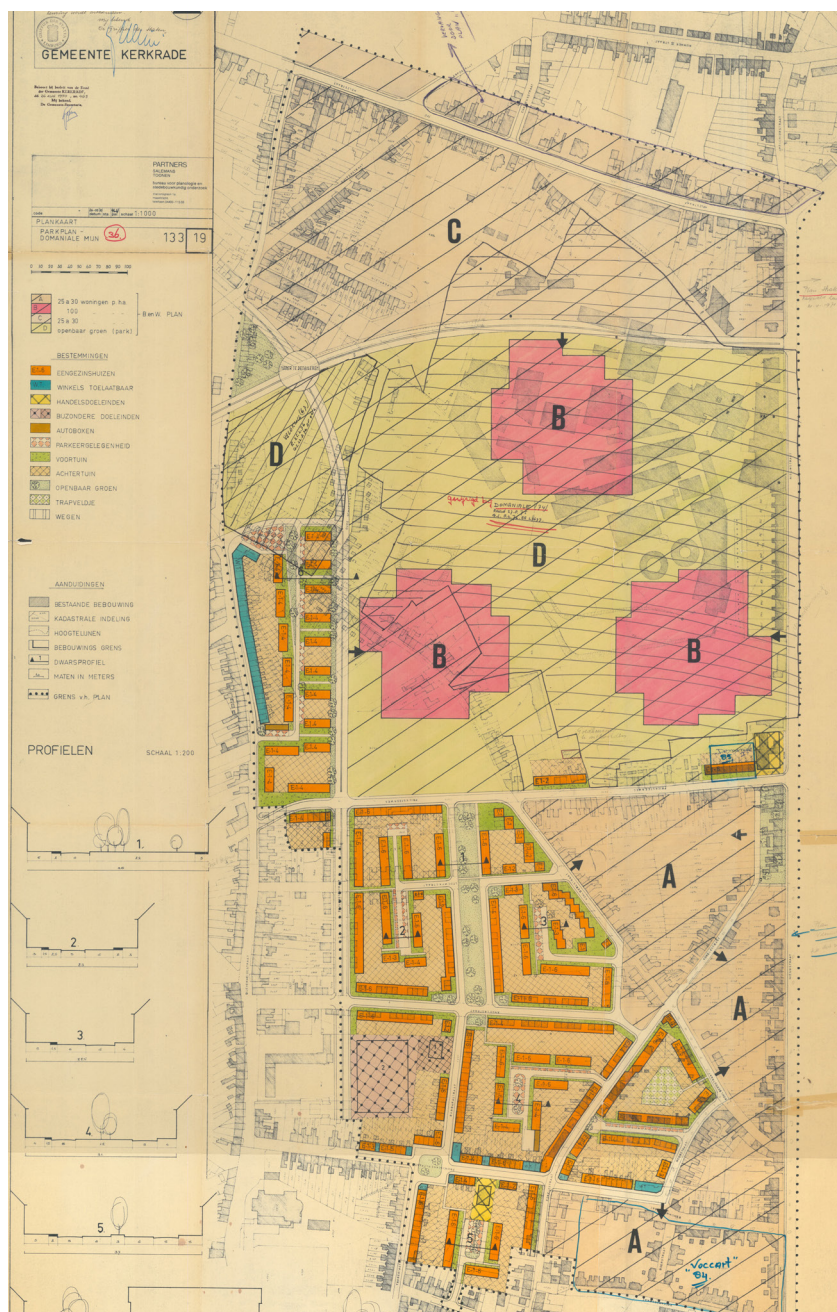
Het eerder al genoemde Parkplan Domaniale werd in augustus 1970 vastgesteld door de Gemeente Kerkrade. Daarmee is het ouder dan Studie Mijnterreinen en de frase 'van zwart naar groen'. Desalniettemin zijn dezelfde sentimenten en idealen zichtbaar. Het voorgestelde 'groen' komt zelfs al naar voren in de naam: Parkplan. Die naam, en zeker ook de bij het plan horende kaart, suggereren overdadige groenvoorzieningen in de nieuwe wijk. In sommige krantenartikelen, en specifiek in de krantenkoppen, wordt een gelijkaardig beeld geschetst: 'Park op plaats van Domaniale'; 'Europa's oudste mijn gaat tegen de vlakte. Terrein Domaniale wordt parkachtig woongebied' en 'Domaniale-terrein straks een fris park. Stoflongen-verwekker wordt groene zuurstof-gordel'.⁴¹

38 HCL Maastricht, Domaniale Mijnsite te Kerkrade 1797-1996, 17.04, inv.nr. 1700; HCL Maastricht, Domaniale Mijnsite te Kerkrade 1797-1996, 17.04, inv.nr. 1701; HCL Maastricht, Domaniale Mijnsite te Kerkrade 1797-1996, 17.04, inv.nr. 1606.

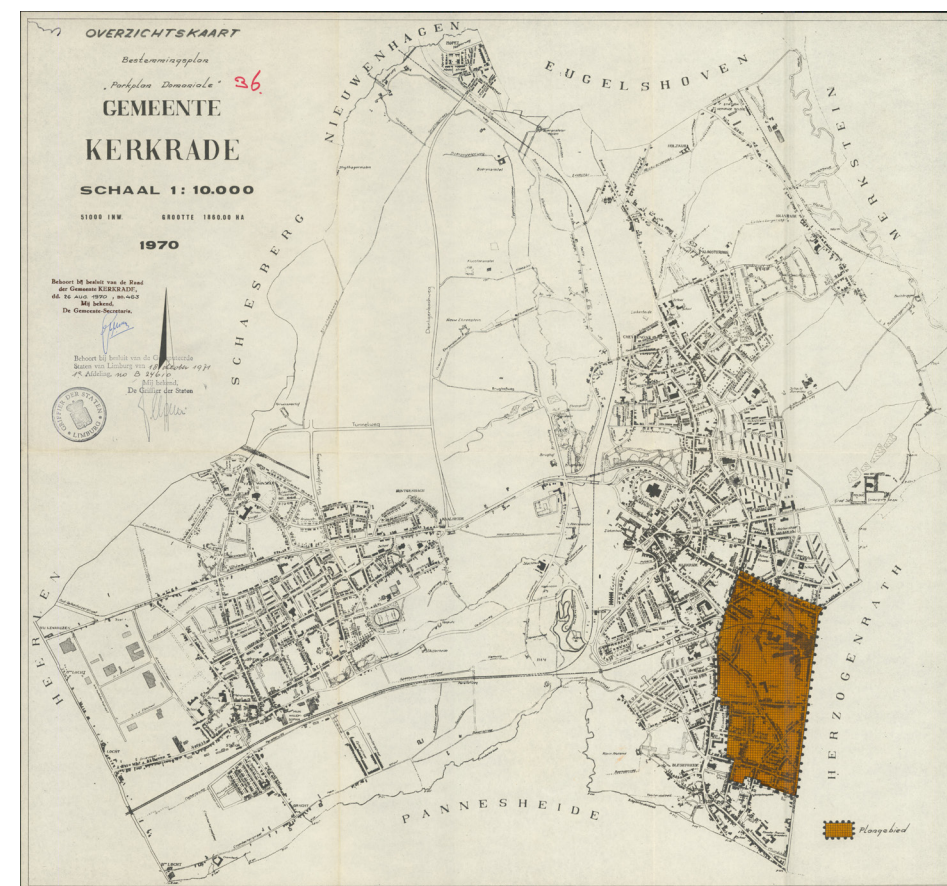
39 Geilenkirchen, *Domaniale Steenkolenmijnen*, 458.

40 Ir. Hoefnagels Projektpromotie, *Studie*, 15.

41 'Park op plaats van Domaniale', *Limburgsch Dagblad* (Heerlen, 25-02-1970) 15, via: Delpher, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010541251:mpeg21:p015> geraadpleegd 15/5/2023; 'Europa's oudste mijn gaat tegen de vlakte. Terrein Domaniale wordt parkachtig woongebied', *De Nieuwe Limburger* (Maastricht, 25-02-1970) 7, via: Delpher, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMCC01:048168021:mpeg21:p00007>, geraadpleegd op 15/5/2023; 'Domaniale-terrein straks een fris park. Stoflongen-verwekker wordt groene zuurstof-gordel', *De Nieuwe Limburger* (Maastricht, 22-10-1970) 2, via: Delpher, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMCC01:048176019:mpeg21:p00002>, geraadpleegd op 15/5/2023.

Het Parkplan Domaniale. De groene vlakken wijzen op voortuinen en publiek groen. De vlakken omschreven met D (geel) betreffen eveneens openbaar groen, hier in park-vorm. [HCL, Provinciale Griffie, toegangsnummer 04.09 inv. nr. 1574]

Het gebied omvat door het parkplan Domaniale. [HCL, Provinciale Griffie, toegangsnummer 04.09 inv. nr. 1574]

Het Parkplan betrof naast het Willem-terrein ook enkele nabijgelegen huizenblokken. Het voorzag in nieuw te bouwen huizen en huizenblokken, een kleine hoeveelheid winkels en industrie, en veel publieke groenvoorziening. De term groenvoorziening is hier ietwat misleidend; daaronder werden (tot op zekere hoogte) ook parkeerplaatsen, wegen, sportvelden en gebouwen voor recreatie verstaan. De gemeente schreef in een uitleg uit 1970/71:

Als zodanig behelst het een omvangrijk saneringsplan, dat een van de oudste gedeelten van het woongebied Kerkrade-Oost opnieuw regelt. De bedoeling heeft daarbij voorgestaan om, nu het industriële gebouwencomplex, dat van oudsher deze woonbuurt visueel heeft gedomineerd, zal gaan verdwijnen, ter

plaatse te komen tot een geheel nieuwe benadering van het wonen. Daarbij zou enerzijds in dit tot dusverre met groen zeer karig bedeelde stadsdeel een ruime, parkachtige groenvoorziening tot stand moeten komen, maar anderzijds een zodanige bebouwingsdichtheid dienen te worden bereikt, dat de economische uitvoerbaarheid van het plan niet in gevaar komt.⁴²

Hierin komt al het idee naar voren dat de mijn een bron van hinder was geweest voor de ruimtelijke planning van het gebied, immers de mijn had de woonbuurt ‘gedomineerd’ – niet de meest neutrale term. Ook de wens om te vernieuwen komt naar voren, de ruimtelijke ordening werd ‘opnieuw geregeld’ en er kwam plaats voor ‘een geheel nieuwe benadering van het wonen’.

Niet iedereen was even gecharmeerd van dit plan. Vier mensen, en de Nationale Spoorwegen (NS), tekenden protest aan tegen de voorgenomen plannen. Deze bezwaren werden in eerste instantie ingediend bij de gemeente en, na vaststelling van het plan, bij Gedeputeerde Staten, waar de Provinciale Planologische Dienst (PPD) meekeek. De petitie-schrijvers waren, afgezien van de NS, allen woonachtig in het gebied waarop het plan betrekking had. Eén van hen was met vervroegd pensioen gegaan als gevolg van de mijnsluiting, een ander had om dezelfde reden van baan moeten veranderen (een baan die door het plan nu ook op de tocht stond). Twee van de petitie-schrijvers, de eigenaar van een kippenboerderij en de eigenaar van een aantal autoboxen, die in het nieuwe plan niet langer toegestaan zouden zijn, vreesden voor hun inkomsten. Van drie bezwaarmakers zijn de brieven bewaard in het archief van de Provinciale Griffie. Deze brieven, alle geschreven door privépersonen, en de reacties daarop vormen de basis voor onderstaande analyse. Wat er met de petitie van de NS en de kippenboer gebeurd is, wordt niet precies duidelijk. Hun brieven en bijbehorende uitgebreide reacties zijn niet bijgesloten. De gemeente stelde niet alleen te kunnen oordelen over het verzoek van de NS en stelde dat de kippenboer een vergoeding zou krijgen voor de inkomstenderving.⁴³

Twee van de petitie-schrijvers van wie de brief bewaard is, maakten bezwaar tegen het verlies van een groot deel van hun tuinen. Deze groene ruimte was belangrijk voor hen, in verband met privacy en privégebruik. Eén van hen stelde zelfs dat zijn hobby, tuinieren, hem uit de gemeentelijke ouderenzorg hield. De ander vreesde voor de gevolgen die het verdwijnen van al die private tuinen zou hebben voor de lokale vogelstand. De derde petitie-schrijver had meer algemene bezwaren.

42 HCL Maastricht, Provinciale Griffie in Limburg, (1930) januari 1944 – april 1987 (1994), 04.09, inv.nr. 1574: ‘Toelichting bij het bestemmingsplan ‘Parkplan Domaniale’ gemeente Kerkrade’, dd. 26 augustus 1970/18 oktober 1971.

43 HCL Maastricht, Provinciale Griffie in Limburg, (1930) januari 1944 - april 1987 (1994), 04.09, inv.nr. 1574.

Hij trok de noodzaak van ‘een geheel nieuwe benadering van het wonen’ in twijfel, en zette vraagtekens bij de claim van de gemeente dat het gebied traditioneel weinig groen kende. De huizen hadden immers grote tuinen.⁴⁴

De drie petitie-schrijvers hebben gemeen dat ze het belang van de privétuinen benadrukken, in het algemeen of voor hun eigen gebruik. In het vervolg van de discussie stelde de gemeente dat de privétuinen niet behouden konden blijven, omdat deze slechts een enkeling tot nut waren, terwijl publieke groenvoorzieningen iedereen ten goede kwamen. Dit publieke belang woog zwaarder dan de privébelangen van de petitie-schrijvers. Die meenden echter dat iedereen kon genieten van goed onderhouden tuinen, omdat deze ook een aangenaam uitzicht boden.⁴⁵

De gemeente baseerde haar argumentatie echter niet enkel op de voorrang van het algemene belang ten opzichte van de privébelangen die daarmee in het geding waren. Ze stelde ook dat

[h]iermede wil niet gezegd zijn, dat de waarde van privacy en tuinen bij woningen dezerzijds wordt ontkend, doch wel dat de toevallige in het verleden gegroeide situaties niet de maatstaf kunnen zijn voor het opzetten van een verantwoorde stede[n]bouwkundige planning, maar dat een en ander in belangrijke mate mede wordt bepaald door de doelstellingen, die met het bestemmingsplan worden beoogd.⁴⁶

Opnieuw zien we hier het idee terugkeren dat de ruimtelijke ordening in het verleden niet voldeed aan wat men ‘verantwoord’ vond. Ook de wens om te vernieuwen is tussen de regels duidelijk zichtbaar: De bestaande situatie was voortgekomen uit een chaotisch, niet fatsoenlijk gepland verleden, en dat kon met geen mogelijkheid bepalen hoe het gebied er in de toekomst uit zou zien.

De PPD stelde een van de petitie-schrijvers, de vogelliefhebber, in het gelijk. Hoewel de directeur van de PPD het liefst zou zien dat alle oude huizen werden afgebroken (en dus ook alle tuinen), was hij het er mee eens dat, nu die afbraak niet zou plaatsvinden, de bewoners wel een tuin van fatsoenlijk formaat moesten kunnen behouden. De andere twee petitie-schrijvers werden ongegrond verklaard.⁴⁷

44 HCL Maastricht, Provinciale Griffie in Limburg, (1930) januari 1944 - april 1987 (1994), 04.09, inv.nr. 1574.

45 HCL Maastricht, Provinciale Griffie in Limburg, (1930) januari 1944 - april 1987 (1994), 04.09, inv.nr. 1574.

46 HCL Maastricht, Provinciale Griffie in Limburg, (1930) januari 1944 - april 1987 (1994), 04.09, inv.nr. 1574: ‘brief van Gemeente Kerkrade aan het College van Gedeputeerde Staten van Limburg’, dd. 31 maart 1971, p. 2.

47 HCL Maastricht, Provinciale Griffie in Limburg, (1930) januari 1944 - april 1987 (1994), 04.09, inv.nr. 1574.

Het 'Parkplan Domaniale' werd in de jaren 1970 meerdere malen aangepast. In het begin van dat decennium kreeg een kleine driehoek van straten een eigen bestemmingsplan, om zo niet langer de ontwikkeling van daar al bestaande bedrijven tegen te werken.⁴⁸ De tweede helft van de jaren 1970 zag nog drie plannen voor het voormalige Willem-terrein. In een van die aanpassingen uit 1975/76 zijn duidelijke echo's van Studie Mijnterreinen te horen. Over het (inmiddels braakliggende) Willem-terrein werd geschreven dat het een 'grote kale vlakte' was en zodoende een 'niet al te positieve invloed op het woonklimaat in Bleijerheide' had.⁴⁹ Het groen in het gebied wordt ook in dit herziene plan benadrukt, hoewel het opnieuw ook economisch haalbaar moest blijven. Die nadruk op het 'groen', veranderde echter niets aan de prominente plaats voor woonblokken, parkeerplaatsen en wegen, die toch meer 'grijs' dan 'groen' zijn.

Een van deze herziene plannen stuitte opnieuw op verzet van bewoners. Zij vreesden voor hun tuinen, en zelfs hun huizen. De gemeente beargumenteerde echter dat zij de wettelijke compensatie zouden krijgen en stelde opnieuw dat private belangen niet vóór de publieke belangen konden gaan.⁵⁰ Het opvallende 'bloemkool'-patroon van de huidige wijk verschijnt in deze plannen.⁵¹ Dat bij de bouw van de wijk rekening moest worden gehouden met oude mijnschachten in de omgeving, blijkt uit enkele van de kaarten bij de plannen. Daarop staan de oude mijnschachten aangegeven als twee concentrische cirkels. Vijfentwintig meter rondom de oude schachten mocht niet gebouwd worden.⁵²

- 48 HCL Maastricht, Provinciale Griffie in Limburg, (1930) januari 1944 - april 1987 (1994), 04.09, inv.nr. 1650.
- 49 HCL Maastricht, Provinciale Griffie in Limburg, (1930) januari 1944 - april 1987 (1994), 04.09, inv.nr. 1571: 'Toelichting deel uitmakende van het bestemmingsplan Domaniale', dd. 27 augustus 1975/8 maart 1976.
- 50 HCL Maastricht, Provinciale Griffie in Limburg, (1930) januari 1944 - april 1987 (1994), 04.09, inv.nr. 1571.
- 51 HCL Maastricht, Provinciale Griffie in Limburg, (1930) januari 1944 - april 1987 (1994), 04.09, inv.nr. 1572; HCL Maastricht, Provinciale Griffie in Limburg, (1930) januari 1944 - april 1987 (1994), 04.09, inv.nr.1573.
- 52 HCL Maastricht, Provinciale Griffie in Limburg, (1930) januari 1944 - april 1987 (1994), 04.09, inv.nr.1571; HCL Maastricht, Provinciale Griffie in Limburg, (1930) januari 1944 - april 1987 (1994), 04.09, inv.nr. 1572; HCL Maastricht, Provinciale Griffie in Limburg, (1930) januari 1944 - april 1987 (1994), 04.09, inv.nr.1573.

Detail van de kaart bij Bestemmingsplan Domaniale. Bij het herinrichten van het Willem-terrein moest men rekening houden met het voorkomen van oude schachten. Deze zijn op de kaart te zien als concentrische cirkels, bijvoorbeeld rechtsboven in het groene vak. Ook verschijnt in deze periode het opvallende bloemkoolpatroon dat de wijk vandaag de dag nog makkelijk herkenbaar maakt. [HCL, Provinciale Griffie, toegangsnummer 04.09 inv. nr. 1572]

In de beschreven discussies over de herinrichting van het Willem-terrein komt een aantal zaken duidelijk naar voren. De gemeente lijkt de plannen zo snel mogelijk te hebben willen doorvoeren. Ze wilden het gebied saneren, naar de toekomst kijken, en stelden dat ze zich daar met deze maatregelen op voorbereiden. Vanuit hun perspectief had het 'groen' van de privétuinen minder waarde dan het 'groen' in de openbare ruimte. Sommige bewoners hadden daar duidelijk een andere mening over. Net als in de meer algemene 'van zwart naar groen' retoriek is 'groen' hier dus niet zo eenvoudig te definiëren. Opnieuw is 'grijs' ook aanwezig – zonder ooit 'grijs' genoemd te worden – zij het dan in de vorm van woningen en parkeerplaatsen en niet zozeer als industrie. De wens om weg te breken van het verleden, om aanpassingen te maken aan een oude, historisch gegroeide situatie werd ook in het geval van het Willem-terrein geuit. Misschien kunnen we dit zelfs zien als een beweging

weg van de (bijna stereotype) traditionele mijnwerkerstuin naar een andere vorm van 'groene' ruimte. Satellietafbeeldingen tonen vandaag de dag een groene wijk met veel (nog altijd groene) tuinen,⁵³ maar het is niet het weelderige groene parklandschap dat de plannen uit de vroege jaren 1970 suggereerden.

Milieu, ruimtelijke ordening en erfgoed in de twintigste eeuw

De sanering en herstructurering van de Limburgse Mijnstreek vond uiteraard niet plaats in een vacuüm. In Nederland – en in Europa in het algemeen – waren er op het gebied van ruimtelijke ordening, milieu en erfgoed ook de nodige ontwikkelingen gaande. Hoewel de geschiedenis van de natuur- en milieubewegingen in Nederland terugvoert tot zeker de negentiende eeuw, zijn voor dit artikel vooral de ontwikkelingen van midden vorige eeuw van belang. Over deze ontwikkelingen is door zowel betrokken instanties als door wetenschappers gepubliceerd,⁵⁴ maar de plaats die Limburg daarin inneemt, is nog nauwelijks onderzocht. Het blijft vooralsnog bij een in 1989 gepubliceerd boekje van de Stichting Milieufederatie Limburg: *De wal en het schip: aktievoeren voor natuur en milieu in Limburg*. Daarin wordt de ontwikkeling van de Limburgse milieubeweging sinds de jaren 1970 besproken. Zij stellen dat er aanvankelijk vanuit de overheid weinig aandacht was voor milieuproblematiek. Het beleid was met name op de economie gericht. Deze beleidskeuze, en daarmee de achteruitgang van de Limburgse natuur, koppelen de auteurs aan de sluiting van de mijnen:

De Zuid-Limburgse heuvels, de Maasvallei, bossen en heidevelden, akkers, rust en ruimte. Dat is voor veel Nederlanders synoniem met Limburg. De mooiste provincie van ons land, zo heet het. Zo was het althans in het Limburg van voor de sluiting van de kolenmijnen, in de jaren '50. In de mijnen werd goed geld verdiend, daarbuiten was de lössgrond vruchtbaar en bloeiden de bomen in het Mergelland. De menselijke activiteiten waren in redelijk evenwicht met de natuur. Veel Nederlanders begaven zich met graagte naar de

53 Voor moderne satellietbeelden, zie: Topotijdreis, <https://topotijdreis.nl/satelliet/2022/@203363,318913,11.47>, geraadpleegd op 15/5/2023.

54 Zie bijvoorbeeld: M. van der Steen e.a., *Aandacht voor het alledaagse. 50 jaar milieubeleid in beeld* (Amersfoort 2021); H.T. Siraa, A.J. van der Valk en W.L. Wissink, *Met het oog op de omgeving. Een geschiedenis van de zorg voor de kwaliteit van de leefomgeving. Het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (1965-1995)* ('s-Gravenhage 1995); J.L. van Zanden, 'De veranderende relatie tussen mens en natuur', in: J.L. van Zanden en S.W. Versteegen eds., *Groene geschiedenis van Nederland* (Zeist 1993) 179-208.

meest zuidelijke provincie voor een paar dagen rust en stilte [...] Tien jaar later zag datzelfde stukje Nederland er al anders uit. De mijnen zouden worden gesloten. Het verlies van 40.000 arbeidsplaatsen zou moeten worden opgevangen door een grootscheepse herstructurering, met geld uit Den Haag.⁵⁵

Pas ten tijde van de publicatie zagen de auteurs daarin een enige verandering optreden. Op papier kwam er in ieder geval een vorm van beleid waarin ook plaats was voor natuur en milieu, in de praktijk stelden ze echter vast dat het oude beleid nog doorleefde.⁵⁶ In dit deel van dit artikel zal eerst de bredere context van de opkomende milieu- en natuurbeschermingsbeweging enerzijds en het begrip 'industriële erfgoed' anderzijds worden besproken. Vervolgens wordt gekeken hoe de ontwikkelingen in de Mijnstreek zich verhouden tot deze (inter)nationale ontwikkelingen.

De opkomst van milieu- en natuurbeschermingsprotesten in de tweede helft van de vorige eeuw wordt vaak gekoppeld aan de economische groei van de jaren 1950 en 1960 en de opkomst van protestbewegingen in het algemeen. De economische voorspoed ging gepaard met toenemende milieu- en natuurproblematiek. In de jaren 1960 en 1970 kaartten actiegroepen deze problemen aan. Zij vroegen met name aandacht voor (de hinder veroorzaakt door) luchtvervuiling van grote (chemische) bedrijven, en protesteerden tegen grote watertechnische werken.⁵⁷ Verder waren de jaren 1970 de jaren van de anti-kernenergiebeweging en de publicatie van het rapport van de Club van Rome.⁵⁸ In het beleid lag de focus vooral op 'het opruimen, saneren en schoonhouden van de leefomgeving'.⁵⁹ De economische crises in dit en het daaropvolgende decennium betekenden een verminderde (politieke) belangstelling voor natuur- en milieuvraagstukken. In de jaren 1980 bleek, nadat in Lekkerkerk een eerste geval aan het licht gekomen was, op een groot aantal plaatsen in Nederland sprake te zijn van (chemische) bodemvervuiling. Dit leidde tot een landelijk saneringsplan voor dergelijke sites.⁶⁰

In de ruimtelijke ordening was er in de jaren 1960 veel aandacht voor woningbouw, aangezien Nederland kampte met een grote woningnood. Ook na de jaren

55 H. Bemelmans, L. Meisen en H. Vijverberg eds., *De wal en het schip. Aktievoeren voor natuur en milieu in Limburg* (Bemelen 1989) 4.

56 *Ibidem*, 4-8.

57 Van Zanden, 'De veranderende relatie', 193-198, 204-205.

58 Van der Steen e.a., *Aandacht voor het alledaagse*, 20-25; H.A. van der Heijden, 'De milieubeweging in de twintigste eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 34 (2004) 445-483, aldaar 459-463;

59 Van der Steen e.a., *Aandacht voor het alledaagse*, 20.

60 *Ibidem*, 26; Siraa, Van der Valk en Wissink, *Met het oog op de omgeving*, 235; Van Zanden, 'De veranderende relatie', 198-199.

1960 bleef de woningvraag hoog.⁶¹ In 1966 werd de Tweede Nota Ruimtelijke Ordening gepubliceerd. Daarin ging men uit van een doorgaande economische groei én een gigantische bevolkingsgroei tot het jaar 2000. De problemen met het leefmilieu die door deze groei zouden ontstaan, moesten met de Tweede Nota aangepakt worden. Suburbanisatie werd daarbij gezien als een mogelijk probleem. Mensen ontvluchtten de stad vanwege het slechte woonmilieu om buiten de stad in een groenere omgeving te kunnen wonen. Dit bleef echter niet zonder gevolgen voor de dorpen buiten de stad. De studie van H. van der Cammen en L. A. de Klerk laat zien dat in de landelijke planvorming ‘orde’ een centraal begrip was. In nieuwbouw was hoogbouw bijzonder populair. Begin jaren 1970 trad daarin verandering op en opteerde men liever voor laagbouw in een groene omgeving. In de jaren 1970 en 1980 vonden er, onder druk van de economische en demografische ontwikkelingen, meer wijzigingen plaats in de aanpak van de ruimtelijke ordening. In plaats van de grootschaligheid van de jaren 1960, koos men nu voor kleinschaligheid en wenste men met de ruimtelijke ordening zelfontplooiing te stimuleren. Van der Cammen en de Klerk spreken van een ‘zoektocht naar nieuwe stedelijkheid’, waarbij de stad knus en huiselijk moest zijn. Bij nieuwbouw maakte men gebruik van al bestaande terreinen – zoals verlaten industrieterreinen – in plaats van de stad ruimtelijk uit te breiden, een aanpak die wel ‘inbreiden’ genoemd wordt. In deze periode komt er ook toenemende inspraak van de bevolking in planningsprocedures. Er was meer sprake van samenwerking tussen bewoners en overheid dan van door de overheid opgelegde ruimtelijke plannen.⁶²

Ook het begrip ‘erfgoed’ is onderhevig aan (maatschappelijke) ontwikkelingen. Auteurs zoals John Turnbridge en Laurajane Smith toonden aan dat erfgoed in hoge mate een sociaal construct is. Het wordt gevormd door de ideeën en gevoelens die leven in een samenleving. Daarmee is het ook geen onbetwist begrip, want wie bepaalt eigenlijk wat erfgoedwaardig is? Smith maakt daarbij onderscheid tussen erfgoedwaarde volgens het *Authoritative Heritage Discours* (AHD), oftewel conventioneel erfgoed, en erfgoed dat daar niet aan voldoet, onconventioneel erfgoed zogezegd. Zij past dit toe op het voormalige industrie-mijnstadsje Castleford waar, net als in de Nederlandse Mijnstreek, ogenschijnlijk alle sporen van de mijnbouw gesloopt werden. Van erfgoed in de zin van het heersende erfgoedbegrip (het AHD) is dus geen sprake. In Castleford wordt door de lokale erfgoedvereniging echter teruggegrepen op andere vormen van erfgoed – gemeenschapszin,

61 Siraa, Van der Valk en Wissink, *Met het oog op de omgeving*, 17-18, 87.

62 H. van der Cammen en L.A. de Klerk, *Ruimtelijke ordening. Van plannen komen plannen. De ontwikkelingsgang van de ruimtelijke ordening in Nederland* (Utrecht 2002, 5^e druk) 133-185. De term ‘zoektocht naar nieuwe stedelijkheid’ is te vinden op: Van der Cammen en de Klerk, *Ruimtelijke ordening*, 181.

vakbondsvaandels, en vaardigheden van voormalige medewerkers van de stads-industrieën – om vorm te geven aan de lokale identiteit en trots.⁶³

Het heeft lange tijd geduurd voordat industrieel erfgoed enigszins serieus genomen werd als erfgoedcategorie. De bescherming van uit historisch oogpunt interessante gebouwen kan worden teruggeleid tot (minstens) de negentiende eeuw; David Harvey beargumenteert zelfs dat ‘erfgoed’ er eigenlijk altijd al geweest is.⁶⁴ De overblijfselen van industriële activiteiten vielen echter lange tijd buiten de boot. Het begin van het ‘industrieel erfgoed’ als categorie wordt vaak gezien in een Britse publicatie uit 1955, waarin historicus Michael Rix de noodklok luidde. Met de snelle economische en industriële ontwikkelingen van dat moment dreigde het oudere industriële erfgoed – uit de tijd van de Industriële Revolutie – te verdwijnen. Toch was de bescherming van dergelijke overblijfselen tot de jaren 1980 grotendeels te danken aan enthousiastelingen en vrijwilligers.⁶⁵

In Nederland verwierf de industriële archeologie pas relatief laat enige bekendheid. Zo’n twintig jaar na de publicatie van Rix’ artikel werd in Nederland het eerste symposium voor industriële archeologie gehouden. Bovendien werkte de Monumentenwet op dat moment bepaald niet mee. Georges Linssen stelde immers in 1977 vast dat daarin werd voorgeschreven dat een object minstens vijftig jaar oud moest zijn om voor het predicaat ‘rijksmonument’ in aanmerking te kunnen komen. Daarmee was alles dat na 1926 gebouwd was, waaronder dus veel industriële gebouwen, bij voorbaat uitgesloten van bescherming als rijksmonument. De bescherming voor de jongere monumentencategorie was de taak van lagere overheden. In de praktijk zag Linssen bovendien dat de rijksmonumentenlijst vooral gebouwen van vóór 1850 bevatte en slechts zeer zelden industriële relicten. Enkel wanneer deze als landschappelijk ‘mooi’ konden worden beschouwd – zoals

63 John E. Turnbridge, ‘The question of heritage in European cultural conflict’, in: Brian Graham ed., *Modern Europe. Place, culture and identity* (Londen/New York 1998) 236-260, aldaar 236-239; Laurajane Smith, *Uses of heritage* (Londen 2006) 237-275.

64 D. C. Harvey, ‘Heritage Pasts and Heritage Presents: temporality, meaning and the scope of heritage studies’, *International Journal of Heritage Studies* 7 (2001) 319-338, aldaar 319-321. De Nederlandse Monumentenzorg werd opgericht in de negentiende eeuw. Voor een geschiedenis van de Nederlandse monumentenzorg, zie: J. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland* (s-Gravenhage 1975).

65 Michael Rix, ‘Industrial Archaeology’, *The Amateur Historian* 8 (1955) 225-229; B. Zwegers, *Cultural Heritage in Transition. A Multi-Level Perspective on World Heritage in Germany and the United Kingdom, 1970-2020. Studies in Art, Heritage, Law and the Market* 4 (Cham 2022) 119-130, aldaar 125; H. Balthazar, ‘Industriële archeologen bestaan niet. Een verkenning van de industriële archeologie: definities en realisaties’, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 22 (1977) 4-17, <https://doi.org/10.58484/ssegl.v22i12812>, aldaar 4; British Association for Local History, ‘The Amateur Historian Volume 2 Number 8 October November 1955, Industrial Archeology’: <https://www.balh.org.uk/publication-tlh-the-amateur-historian-volume-2-number-8-october-november-1955>, geraadpleegd 25/07/2023.

windmolens – werden ze opgenomen.⁶⁶

Vanaf de jaren 1980 verwierf het begrip ‘industriële erfgoed’ een bredere bekendheid. Bart Zwegers beschreef hoe in Groot-Brittannië en Duitsland de groeiende interesse voor dit type erfgoed samenhangt met de sluiting van grote industriecomplexen, waaronder ook veel mijnen. Die sluiting had plaats ten tijde van een economische recessie. Door dergelijke complexen tot een toeristische bestemming te maken, hoopten betrokken instanties zowel de bij de sluiting veroorzaakte werkloosheidsproblematiek als de uit de sluiting voortvloeiende problemen voor de ruimtelijke ordening aan te pakken.⁶⁷ In diezelfde periode belandden ook de eerste industriële sites op de werelderfgoedlijst van UNESCO, maar pas vanaf de jaren 1990 werd het daar een volwaardige, goed vertegenwoordigde categorie.⁶⁸

Het ‘herbestemmen’ van erfgoed, zowel industrieel als anderszins, verwierf vanaf midden jaren 1970 steeds meer bekendheid. Ook in Nederland was dit het geval. Peter Nijhof stelde in 2000 vast dat het integrale behoud van industriële sites vaak simpelweg niet mogelijk is. Soms worden gebouwen enkel tijdelijk herbestemd, in plaats van permanent, en zelfs in dat laatste geval is ‘ont-herbestemming’ nog altijd een gevaar voor het voortbestaan van het gebouw of complex.⁶⁹ Ondanks de toenemende bekendheid van herbestemming als een manier om erfgoed te behouden, stelde Ed Schulte in dezelfde publicatie vast dat industrieel erfgoed in de planologie niet zelden simpelweg over het hoofd gezien wordt. Sloop wordt vaak als de eenvoudigste en goedkoopste optie gezien. Bescherming als monument kan bijdragen aan een toenemend inzicht van eigenaren in de waarde van een gebouw, maar wordt door deze partij vaak niet gewenst uit angst voor bijkomende plichten en kosten.⁷⁰

De sanering van de Mijnstreek als vraagstuk over milieu, ruimtelijke ordening en erfgoed

De vraag is nu welke plek de sanering en herstructurering van de Limburgse mijnterreinen inneemt in bovenstaande ontwikkelingen. De sanering en herstructure-

66 G. Linssen, ‘De industriële archeologie in Nederlands Limburg’, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 22 (1977) 18-32, <https://doi.org/10.58484/ssegl.v22i12813>, aldaar 25-27.

67 Zwegers, *Cultural Heritage*, 119-127.

68 *Ibidem*, 127-129.

69 P. Nijhof, ‘Van hergebruik naar herbestemming’, in: P. Nijhof en E. Schulte eds., *Herbestemming industrieel erfgoed in Nederland* (Zutphen 2000) 9-21, aldaar 11, 13-18, 20-21.

70 E. Schulte, ‘Theorie, het proces van herbestemmen uiteengegafeld’, in: Nijhof en Schulte eds., *Herbestemming industrieel erfgoed in Nederland*, 22-30, aldaar 26.

ring begon in de late jaren 1960, vroege jaren 1970, en lijkt goeddeels te passen in de (inter)nationale ontwikkelingen. Woningbouw, een centraal thema in de ruimtelijke ordening van de jaren 1960 en lang daarna, was, zoals Van de Weijer aantoonde, een belangrijke financiële drager van de herstructurering van de mijnterreinen. Daarbij ging het niet (alleen) om het bijbouwen van woningen, maar ook om het vernieuwen van het bestaande woningbestand.⁷¹ De aandacht voor industriële (lucht)vervuiling in de jaren 1950 en 1960 verklaart een deel van de wens om de mijnterreinen zo snel mogelijk te saneren, en de vrij beperkte sympathie voor wat we nu mijnbouwerfgoed zouden noemen. De mijnindustrie was een milieuvervuilende industrie. In publicaties over de herstructurering schemert door dat die vervuiling geaccepteerd werd zolang de mijn een economische bijdrage leverde, maar dat dit argument met de sluiting duidelijk te vervallen kwam. Hoefnagels stelde vast dat de mijnbouw ‘milieuhygiënisch gezien een “vuile” industrie⁷² was, om twee regels later te stellen:

Vele jaren lang hebben de mijnen welvaart gebracht in onze streek en zijn de steden hier gegroeid om de mijnzetels heen, dankzij de positieve invloed die de mijnindustrie uitoefende op de economie van de streek. Nu de mijnen bijna alle zijn stilgelegd, straalt er van de mijnterreinen waarop de accom[m]odaties soms al geheel of gedeeltelijk gesloopt zijn, een negatieve invloed uit op de omgeving, zowel voor wat betreft het leefklimaat als ook het werkklimaat.⁷³

Ook in de jaren 1980 vinden we deze visie nog terug:

Toen de mijnen gesloten werden werkten deze grauwe mijnterreinen deprimerend op de bevolking en oefenden een negatieve invloed uit op de omgeving. Als het mistig was of regende konden de grote grauwe mijngebouwen er nog triester uitzien. Toch had het, toen de mijn nog leefde een eigen, zij het soms trieste charme gehad.⁷⁴

Hoewel in beide citaten de focus van de auteur duidelijk ligt op de effecten van de mijnbouw op de ruimtelijke planning, klinkt hierin toch ook iets door van de meer op het milieugerichte argumenten. Zeker wanneer, zoals bij Hoefnagels, het milieuaspect nog geen twee zinnen eerder benoemd is.

71 Van de Weijer, ‘Herbestemming’, 111-113, 134.

72 Ir. Hoefnagels *Projekt promotie, Studie*, 6.

73 *Ibidem*.

74 Houben, *Een nieuw begin*, 4-5.

De vraag is hoe een toename aan aandacht voor natuur- en milieuvraagstukken zich laat rijmen met de doelbewuste vernietiging van het moerasgebied door de bouw van een militair depot. De ruimtelijke herstructurering had een sterk economische focus, zoals eerder al bleek uit de citaten uit de bestemmingsplannen en *Het nieuwe aanzien*, alsook de studies van Van de Weijer en van Bemelmans en collega's.⁷⁵ Het aantrekken van nieuwe werkgelegenheid werd van groot belang geacht. Daarnaast stelden Bemelmans, Meisen en Vijverberg ook al vast dat de vroege natuur-protestgroepen niet echt serieus genomen werden en sowieso weinig slagkracht hadden.⁷⁶

Ook in de jaren 1970 en 1980 passen de ontwikkelingen rond de sanering en herstructurering in de Mijnstreek redelijk in de landelijke trend. 'Opruimen, saneren en schoonhouden'⁷⁷ is ook bij uitstek wat de ruimtelijke herstructurering van de Mijnstreek lijkt te hebben beoogd. Het omvormen van de mijnsteenbergen heeft equivalenten in de rest van Nederland, zoals het in de jaren 1970 aangelegde recreatiegebied Spaarnwoude, tussen Haarlem en Amsterdam. Daar werd een afvalstortberg veranderd in een groen recreatiegebied.⁷⁸

Daarnaast past het bekend worden van de mijnsteenvervuiling in wijken als De Hopel (gemeente Kerkrade) binnen de bredere reeks aan bodemverontreinigingsgevallen die in Nederland in de jaren 1980 aan het licht kwam. Net als in de landelijke ruimtelijke ordening maakte, in ieder geval op het voormalige Willemterrein, hoogbouw plaats voor laagbouw. Tussen 1971 en 1979 verdween een goed deel van de hoogbouw uit de bestemmingsplannen voor het voormalige Willemterrein. In het eerste plan waren nog stukken voorzien waar tussen de 40 en 50 procent van de bebouwing moest bestaan uit acht bouwlagen. In het bestemmingsplan van 1979 waren enkel nog beperkte zones waar panden van maximaal vijf bouwlagen zouden worden gebouwd. De meerderheid van het bebouwde gebied was gereserveerd voor woningen van twee of drie bouwlagen.⁷⁹ Uit de toelichting bij het plan van midden jaren 1970 blijkt dat dit kwam doordat 'de inzichten met betrekking tot de stede[n]bouwkundige opzet van dit plangebied zodanig gewijzigd [zijn] – in genoemd plan was o.m. een aanmerkelijk percentage hoogbouw opgenomen – dat het wenselijk bleek een herzieningsplan te ontwikkelen'.⁸⁰

75 Bemelmans, Meisen en Vijverberg, *De wal en het schip*, 4, 7; Van de Weijer, 'Herbestemming', 108-113.

76 Bemelmans, Meisen en Vijverberg, *De wal en het schip*, 7.

77 Van der Steen e.a., *Aandacht voor het alledaagse*, 20.

78 *Ibidem*, 174-181.

79 HCL Maastricht, Provinciale Griffie in Limburg, (1930) januari 1944 - april 1987 (1994), 04.09, inv.nr. 1571; HCL Maastricht, Provinciale Griffie in Limburg, (1930) januari 1944 - april 1987 (1994), 04.09, inv.nr. 1572; HCL Maastricht, Provinciale Griffie in Limburg, (1930) januari 1944 - april 1987 (1994), 04.09, inv.nr. 1574.

80 HCL Maastricht, Provinciale Griffie in Limburg, (1930) januari 1944 - april 1987 (1994), 04.09, inv.nr.

Planologisch en op milieuvlakken passen de sanering en herstructurering dus duidelijk in een bredere trend. Dat geldt tot op zekere hoogte ook voor de inspraak van lokale bewoners. Daar was in het algemeen aanvankelijk geen of weinig aandacht voor, en dat lijkt in de Mijnstreek ook het geval te zijn geweest. Veel meer ruimte voor inspraak lijkt er echter niet te zijn gekomen, al waren er – zo blijkt uit de petitie tegen de bestemmingsplannen voor het Willemterrein – wel inspraakprocedures. Protesten tegen het neerhalen van de Lange Jan, of tegen het dempen van het moerasgebied aan de Worm haalden echter niks uit. Dit zou kunnen liggen aan de houding van gemeentes en andere betrokken instanties, die gericht waren op een snelle herstructurering van de streek. Daarnaast hadden veel bewoners met de sluiting van de mijnen waarschijnlijk wel andere problemen aan hun hoofd. Bovendien was de voormalige mijnverzorgingsstaat, waarin de mijnen zorg hadden gedragen voor vele sociale voorzieningen,⁸¹ mogelijk ook niet de meest ideale omgeving voor wat Van der Cammen en De Klerk 'publiek-private samenwerking' noemden.⁸²

Op het gebied van erfgoedwaardering wijkt de Nederlandse mijnsluiting af van het verloop van dergelijke sluitingen in Duitsland, Groot-Brittannië en Belgisch-Limburg. De Nederlandse mijnsluiting vond plaats voordat de begrippen industriële archeologie of industrieel erfgoed gemeengoed waren geworden. De Nederlandse mijnsluiting en het begin van de herstructurering vonden plaats ten tijde van economische hoogconjunctuur. De zware economische crises van de jaren 1970 en 1980 stonden nog te gebeuren, en toen die eenmaal toesloegen, werd aan de saneringsoperatie een rol als werkgever toegedicht, in ieder geval door de betrokken instanties en bedrijven.⁸³ Behoud van (hele sites als) mijnerfgoed om economisch-toeristische redenen zoals in Groot-Brittannië en Duitsland, lijkt in zo'n context moeilijk voorstelbaar.

Eerder is al gesteld dat industriële archeologie in Nederland relatief laat bekendheid verwierf, en Jules Starmans toonde al aan dat de introductie daarvan in (zowel Nederlands- als Belgisch-) Limburg relatief stroef verliep.⁸⁴ Niettemin werden er in Nederland (en Limburg) wel enkele pogingen gedaan om iets van het mijnerfgoed te beschermen. De in 1977 en 1978 opgestelde *Inventarisatie*

1571: Brief van B&W aan de Raad, vaststelling bestemmingsplan 'Domaniale', 20 augustus 1975.

81 Sophie Bouwens, *Mijnstempels. Mijnwerkerscultuur in Limburg: lokale gevolgen van industrialisering en deïndustrialisering*, Scriptie Universiteit Utrecht 2002, 114.

82 Van der Cammen en De Klerk, *Ruimtelijke ordening*, 185.

83 Schröder en Houben, *Het nieuwe aanzien*, 37, 93.

84 J.C.J.M. Starmans, 'Deel 1: Inventarisatie Onroerende Objecten. Verantwoording', in: J.C.J.M. Starmans en M.M.R. Daru-Schoemann eds., *Industrieel erfgoed in Limburg. Verslag van een onderzoek naar onroerende en roerende industrieel-archeologische relictten*. Maastrandse Monografieën (groot formaat) 7 (Leeuwarden/Maastricht 1990) 1-128, 5.

mijnmonumenten werd geschreven door, onder anderen, leden van de Rijksdienst voor Monumentenzorg, de PPD en het SSO. Deze inventarisatie had tot doel om een afgewogen keuze tussen sloop en behoud mogelijk te maken, en sprak ook haar zorg uit over het verdwijnen van mijnbouwerfgoed.⁸⁵ Zwegers gaf aan dat de erfgoeddiensten van de Duitse en Britse overheden in eerste instantie niet goed wisten wat ze aan moesten met industrieel erfgoed,⁸⁶ maar in Nederland kwam een Van Iterson-koeltoren op het Emma-terrein wel op de Rijksmonumentenlijst. De gemeente Brunssum en het SSO waren daar echter niet bijzonder over te spreken. De toren werd, ondanks die beschermde status, alsnog gesloopt.⁸⁷ Daarmee was de koeltoren niet het enige mijnmonument dat het moest ontgelden. Starmans en Daru-Schoemann stelden eveneens vast dat sinds de publicatie van de *Inventarisatie Mijnmonumenten* 'een bijzonder verontrustend aantal als belangrijk gekwalificeerde mijnmonumenten onder de slopershamer [is] gevallen'.⁸⁸ Ook Van de Weijer schreef dat een lid van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) uit de jaren 1990 zelfs vreesde 'dat inventarisatie zou leiden tot versnelde sloop om de vaststellingsprocedure en haar gevolgen te snel af te zijn. Daarbij verwees hij naar de gevolgen van de eerdere inventarisatie uit 1978'.⁸⁹ Gegeven Schulte's opmerking over de afkeer van eigenaren van potentieel (industrieel) erfgoed van het predicaat 'monument', is dat helemaal niet zo'n vreemde gedachte, en zo past de sloop van het Limburgse mijnbouwerfgoed opnieuw in het algemenere plaatje van zijn tijd.

De vergelijking met Belgisch-Limburg

De Nederlandse steenkoolsector was de eerste in Europa die volledig sloot. De Waalse mijnen waren in de jaren 1950 en 1960 al gestopt met produceren, maar de steenkoolnijverheid bleef in België nog bestaan in de Kempen (Belgisch-Limburg). Anno 2023 zijn ook deze mijnen al enige tijd buiten productie, maar het contrast op het erfgoedvlak kan haast niet groter zijn. Van de zeven mijnen die in Belgisch-Limburg in productie waren, is van zes een herkenbaar deel bewaard gebleven. Het is, waarschijnlijk niet toevallig dat van de eerste Belgisch-Limburgse mijn die sloot (Zwartberg, 1966) nauwelijks iets bewaard is gebleven. In dit laatste deel van het artikel wordt gepoogd een vergelijking te maken tussen de Nederlands en Belgische situatie rond de sluiting van de mijnen, en zo te duiden welke factoren

85 Werkgroep Inventarisatie Mijnmonumenten, *Inventarisatie*, 3-5.

86 Zwegers, *Cultural Heritage in Transition*, 126.

87 Van de Weijer, 'Herbestemming', 126-128.

88 Starmans, 'Deel 1: Inventarisatie', 5.

89 Van de Weijer, 'Herbestemming', 131.

zorgden voor het contrast in de huidige erfgoedsituatie.

De eerste Kempische mijn sloot in 1966 haar deuren, maar de echte mijnsluiting volgde pas twee decennia later. De overige zes mijnen sloten tussen 1987 en 1992.⁹⁰ De bij de Nederlandse sanering en herstructurering betrokken instanties zagen zichzelf graag als voorbeeld voor dergelijke herstructureringsprogramma's in het buitenland.⁹¹ Tot op zekere hoogte was dat voor Belgisch-Limburg ook het geval, zij het waarschijnlijk niet op de manier die ze zelf voor ogen hadden. De Vlaamse tegenhanger van de *Studie Mijnterreinen* uit 1974, was het Plan Gheyselink uit 1987. Dit nam inderdaad het Nederlandse 'van zwart naar groen' als voorbeeld en stelde eveneens voor om zoveel mogelijk, zo snel mogelijk af te breken. Anders dan in Nederland, kwam hier protest tegen van Belgische erfgoed- en monumentenorganisaties. De Nederlandse herstructurering was al voltooid toen de Belgische nog moest beginnen. De situatie in het buurland vormde zo een schrikbeeld, een voorbeeld van hoe het niet moest. Het protest bleek succesvol. Al in 1988 werden de eerste beschermingsprocedures voor een aantal mijngebouwen in gang gezet door de minister van Cultuur.⁹²

Dat er in België protest kwam tegen de sloop, en dat het succesvol werd, is, in ieder geval deels, te verklaren door de timing van de sluiting en de reconversie van de mijnterreinen. Vlaamse auteurs onderstrepen het belang van de opkomst van de industriële archeologie.⁹³ Toen de Nederlandse (en Waalse) mijnen sloten moest het begrip industriële archeologie (of industrieel erfgoed) nog haar intrede doen. Het bestond weliswaar al, maar algemeen bekend was het begrip zeer zeker niet. Tegen de tijd dat de Kempische mijnen sloten, was dit veel meer het geval en werd industrieel erfgoed ook al meer geaccepteerd als erfgoedcategorie.

Een ander belangrijk verschil zit hem in de duur van de herstructurering. In Nederland was deze, ook vanwege de subsidie-eisen, in tien jaar tijd afgerond.

90 Er zijn meerdere overzichtswerken over de Belgische mijnbouwgeschiedenis en erfgoedsituatie. Zie bijvoorbeeld: Bert Van Doorslaer en Patrick de Rynck eds., *Mijnerfgoed in Limburg. Ondergronds verleden, bovengrondse toekomst. Van Beringen tot Eisden* (s.l. 2012); Bert Van Doorslaer, *Koolputterserfgoed. Een bovengrondse toekomst voor een ondergronds verleden* (s.l. 2002); Patrick Viaene, 'Behoud en herwaardering van het patrimonium van de steenkoolontginning. Een poging tot synthese', in: Bert Van Doorslaer en Patrick Viaene eds., *L'héritage des gueules noires, de l'histoire au patrimoine industriel. Wallonie, Limbourg, Nord/Pas-de-Calais, Aix-la-Chapelle/Koolputterserfgoed in Noord-Frankrijk, Wallonië, beide Limburgen en het Akense mijnbekken* (Borgloon/Rijkel 1996) 8-19.

91 Houben en Schröder, *Het nieuwe aanzien*, 102; Houben, *De sanering en reconstructie*, 39-41.

92 Els Maurissen, *Mijn patrimonium, imago, masterplan. Een verkenning en vergelijking van de mijnregio's in Nederland en Belgisch Limburg*, PHL-opleiding architectuur 2005, 73; Viaene, 'Behoud en herwaardering', 13; Van Doorslaer, *Koolputterserfgoed*, 167-173.

93 Mijke Van den Berg, 'Belgisch en Nederlands Limburgs mijnerfgoed, de behoudverschillen', *Erfgoed van Industrie en Techniek. Vlaams-Nederlands tijdschrift* 12 (2003) 98-104, aldaar 104. Viaene maakt deze opmerking ook, maar dan met betrekking tot de Waalse situatie: Viaene, 'Behoud en herwaardering', 10.

Patrick Viaene gebruikte de term ‘recordtijd’ om aan te duiden hoe snel de herstructurering in Nederland plaatshad.⁹⁴ Hij stelt ook dat deze snelheid funest was voor het mijnbouwerfgoed. Bert Van Doorslaer pleitte er eveneens voor om erfgoed ‘rust’ te gunnen, en dus niet meteen af te breken of te herbestemmen, want ‘[z]eker industriële monumenten vragen enige tijd voor ze algemene erkenning genieten’.⁹⁵ De Vlaamse herstructurering begon in 1987 en wee decennia later werden er nog studies over de omgang met het mijnpatrimonium gepubliceerd in opdracht van het provinciebestuur van Belgisch-Limburg.⁹⁶

De houding van de bij de herstructurering betrokken instanties was daarnaast ook anders. Hoewel de Vlaamse herstructurering aanvankelijk ook begon met het idee ‘van zwart naar groen’, trad hier een opvallende verandering op. Uit het *Masterplan mijnpatrimonium*, dat in 1999 verscheen op verzoek van de Vlaamse Minister van Cultuur, Gezin en Welzijn, blijkt dat inmiddels het belang van het erfgoed duidelijk erkend werd. De vormende rol van het mijnbouwverleden was niet iets om weg te stoppen, maar iets om te erkennen. De studie duidt op het belang van dat erfgoed, zowel lokaal (in identiteitsvorming), nationaal (belangrijke factor in de geschiedenis) als internationaal (uniciteit van het nog zeer herkenbare/leesbare mijnlandschap). Dit staat in sterk contrast met de Nederlandse wens zo’n 25 jaar eerder om het mijnverleden zo snel mogelijk uit te veegen. Van Doorslaer beschreef de houding in Nederland als volgt: ‘In Nederlands-Limburg werd vlak na de mijnsluitingen en zelfs na een vrij grondige inventarisatie besloten nagenoeg het hele mijnpatrimonium af te breken. Hét argument hiervoor was: *de mensen hebben – na het sociaal trauma van de sluitingen – nood aan vergeten [cursief in origineel]*’.⁹⁷

94 Viaene, ‘Behoud en herwaardering’, 15.

95 Van Doorslaer, *Koolputterserfgoed*, 176.

96 Jan Vermassen en Edgard Goedleven, *Masterplan mijnpatrimonium. Visie van de Vlaamse regering op de herwaardering van het mijnserfgoed 1999-2009*. In opdracht van Luc Martens, Vlaams minister van Cultuur, Gezin en Welzijn (Brussel 1999); Frank Becuwe, Hans Kerrinckx en Edgard Goedleven, *Een eeuw steenkool in Vlaanderen. Mijnpatrimonium Scharniernota 2001*. In opdracht van Paul van Grembergen, Vlaams minister van Binnenlandse Aangelegenheden, Huisvesting en Ambtenarenzaken (Brussel 2001); Pieter Mols, *Masterplan Mijnstreek. De Mijnstreek ‘tot spreken brengen’*. In opdracht van de Provincie Limburg (s.l. 2008).

97 Doorslaer, *Koolputterserfgoed*, 173.

Drie Kempische mijnen. Zolder (2020), Eisden (2011) en Beringen (2021). [Eebie, 2020, WikimediaCommons]

Misschien is het meest sprekende verschil nog wel te zien in de mogelijkheden die werden gezien voor de mijnbouw in de ruimtelijke ordening. Waar in Nederlands-Limburg de mijnterreinen als een soort sta-in-de-weg werden beschouwd voor een degelijke, toekomstgerichte ruimtelijke ordening in de Mijnstreek, doet het Masterplan Mijnpatrimonium een heel ander voorstel. Dat stelt: 'In alle beleidsvoorbereidende studies uit het recente verleden [...] is er sprake van de unieke kans die het mijnpatrimonium biedt voor het opzetten van een groot stedenbouwkundig project. Het mijnpatrimonium is immers een stevige historische rugge[n]graat voor een toekomstige evolutie'.⁹⁸ De restanten van het mijnverleden konden dienen 'als ruimtelijke rugge[n]graat'⁹⁹ voor de toekomst.

Bovenstaande is geen definitief antwoord op de vraag waarom de reconversies van de Belgisch- en Nederlands- Limburgse mijnstreken zo verschillend verliepen. Het biedt eerder enige startpunten voor verder onderzoek. Dat onderzoek zou ook de Waalse herstructureringsproces mee moeten nemen, want hoewel de Waalse mijnen zelfs eerder sloten dan de Nederlandse, werd daar wel enig mijnbouwerfgoed gered door economische (niet op erfgoedwaarde berustende) herbestemming.¹⁰⁰ Een diepgaande vergelijking zou antwoord kunnen geven op vragen als

98 Vermassen en Goedleven, *Masterplan mijnpatrimonium*, 15.

99 *Ibidem*, 15.

100 Viaene, 'Behoud en herwaardering', 10.

waarom waren de Belgische initiatieven, of protesten, wel succesvol, terwijl die in Nederland niet gehoord werden, en hoe kwam het dat herbestemming op de ene plek wel als optie werd gezien en elders niet? Meer inzichten in deze factoren kan wellicht helpen om in de toekomst evenwichtiger keuzes te maken over het behoud van industrieel erfgoed dan tijdens de operatie 'van zwart naar groen'.

Conclusie

Zowel de algemene bespreking als de analyse van de ontwikkelingen op het Willem-terrein tonen dat het 'groen' in 'van zwart naar groen' nooit zomaar groen was. Het kon net zo goed 'grijs' (bebouwing/bestrating) zijn, en niet iedere vorm van groen werd even hoog gewaardeerd door de met de ruimtelijke ordening belaste autoriteiten. Het 'zwart' daarentegen lijkt alles te zijn geweest dat enig verband had met het mijnverleden. Dit mijnverleden, met zijn 'ongeorganiseerde' mijnterreinen en woonwijken, die zagezegd in desolate littekens in het stedelijk weefsel waren veranderd, moesten afgebroken worden en aan het zicht onttrokken en toch op zijn minst verborgen onder een laagje schone grond, publieke groenvoorziening en huizen. Daarmee zouden de zogenoemde problemen in de ruimtelijke ordening die in de decennia daarvoor ontstaan waren, worden opgelost. Mijnterreinen moesten goed geplande woonwijken worden. Het staat hier wellicht ietwat chargerend, maar de destijds gemaakte keuzes zijn in het licht van de nationale en internationale ontwikkelingen op het gebied van natuur, milieu, erfgoed en ruimtelijke ordening beter te begrijpen. Hoe cliché ook, het Nederlandse 'van zwart naar groen' was in zekere zin een kind van zijn tijd.

Toch is het maar zeer de vraag of het mijnverleden zich zo gemakkelijk laat wegstoppen. Steenkolenmijnbouw was niet enkel een bovengrondse operatie. Sterker, het bestond bij gratie van het ondergrondse bedrijf. Het is dit ondergrondse verleden dat nog vaak genoeg kwam, en komt bovendrijven, alle planning en monitoring ten spijt. Mijnschade is daarvan een schrijnend voorbeeld. Zwart werd geen groen, het werd eronder verborgen. De Limburgse Mijnstreek mag bovengronds dan misschien een 'no-mine's land' lijken, ondergronds is het dat zeer zeker niet.

Afra de Mars en Judith Van Puyvelde

EEN KLEURRIJKE BLIK OP EEN ONDERGRONDS VERLEDEN
 EEN VERKENNENDE STUDIE NAAR DE
 REPRESENTATIE VAN DE STEENKOLENMIJNBOW IN DE GLASSCHILDERKUNST IN
 NEDERLANDS-LIMBURG

Abstract

Today, the Limburg landscape shows little evidence of its mining past. Existing artwork, on the other hand, regularly references the mining industry. Among the different types of artwork, stained-glass windows are perhaps an unexpected artistic witness of the mining industry and as such constitute a largely overlooked part of mining heritage. This article focuses on these mining windows, which depict the mining industry in various ways. Mining windows have not been the subject of many studies, nor does an overarching catalogue exist. This incited the authors and the Centre for the Social History of Limburg (SHCL) to create the GLiM-project (Stained-glass windows and Dutch mines). The project focuses on compiling an online database of mining windows, starting with those in Dutch Limburg. This article introduces the GLiM-database and zooms in on three case studies: 'Heilige Barbara' (1932/1937) by Henri Jonas in Bleijerheide, 'Eigenschappen van steenkool' (1938) by Joep Nicolas for DSM, and 'Het gezonde leven in Limburg' (1954) by Charles Eyck for the Sanatorium Hornerheide.

Introductie

Tegenwoordig is er in Limburg nog notoïr weinig mijnbouwerfgoed aanwezig, maar het mijnbouwverleden is wel nog zichtbaar in de kunst. Zo is mijnbouwbeeldhouwkunst een vrij algemeen bekend fenomeen, maar ook grafische kunst verbeeldt het mijnverleden. Een bekend werk is de lithografie 'De Mijnwerker' uit 1915 van kunstenaar Jan Toorop (1858-1928).¹ Een andere, onderbelichte, vorm van mijnbouwerfgoed is de glasschilderkunst. De bloeiperiode van de Nederlandse steenkolenmijnbouw in de vorige eeuw ging zelfs hand in hand met de opleving van de Limburgse glaskunst. Hoewel glas-in-loodramen doorgaans worden geassocieerd met kerkgebouwen, zijn deze ook terug te vinden in particuliere woningen, openbare gebouwen en bedrijfspanden.

In dit artikel willen we de aandacht vestigen op de categorie van 'mijnbouwramen', de misschien wel onverwachte getuigen van het Limburgse mijnverleden. Onder mijnbouwramen verstaan wij ramen waarin de mijnbouw op een of andere manier een rol speelt. De afgebeelde taferelen raken aan allerlei aspecten van het mijnverleden. Zowel de vroege mijnbouw als het industriële bedrijf wordt afge-

¹ Wiel Kusters en Jos Perry, *Versteende wouden: mijnen en mijnwerkers in woord en beeld* (Amsterdam 1999) 160-190.

beeld, alsook het landschap met iconische schachtbokken en koeltorens, en de mijnwerkers. Ook ramen die geen mijnbouw verbeelden maar wel terug te vinden zijn in bedrijfsgebouwen van de mijnen, vallen onder de definitie van mijnbouw-raam.

Doordat deze vorm van mijnbouwerfgoed in Limburg tot nog toe vrijwel onbestudeerd is gebleven, hebben we met de steun van het SHCL het GLiM-project opgezet. Het GLiM-project (Glasschilderkunst en de Limburgse Mijnen) zet zich in eerste instantie in voor de inventarisatie van de mijnbouwramen in Limburg. Hiervoor is een interactieve website opgezet, vergezeld van een oproep tot het inbrengen van ramen uit eigen omgeving.² Voor het beheer van de databank van mijnbouwramen wordt 'nodegoat' gebruikt. Nodegoat is een online onderzoeksomgeving voor de geesteswetenschappen die onderzoekers toelaat om een relationele databank uit te bouwen en data te visualiseren. Zo kan nodegoat een cartografische weergave van de data genereren en het netwerk van verbanden tussen de data illustreren.

De GLiM-dataset bevat tot nog toe informatie over 55 ramen in de provincie Limburg (zie tabel). Mijnbouwramen zijn geen typisch Nederlands fenomeen. Er zijn ook voorbeelden bekend uit Duitsland en België. Zo hangen in de St. Vinzentius-Kirche in Bochum-Harpen bijvoorbeeld vier ramen met mijnwerkers in actie van de Berlijnse kunstenaar Helene Stark.³ De ramen werden geschonken door de Harpener Bergbau AG in 1939. De ramen werden tijdens de oorlog opgeslagen in de Amalia mijn, om pas in 1949 te worden herontdekt. Daarop zijn ze uiteindelijk toch in de kerk geplaatst. Wat betreft Belgische mijnbouwramen, berichtten kunsthistorica Karima Haoudy en Vincent Vincke in 2009 over een inventarisatieproject van mijnbouwramen in Henegouwen, Namen, Luik en Belgisch-Limburg.⁴

De GLiM-dataset kan later uitgebreid worden met voorbeelden van over de landsgrenzen, zeker als we bedenken dat mijnarbeiders ook over de landsgrenzen heen werkten. In deze eerste fase van het GLiM-project richten we ons echter op Nederlands-Limburg.

Voor elk van de mijnbouwramen zijn de iconografische elementen, de maker, de locatie (zowel het specifieke gebouw als de plaats waarin dat gebouw staat) en

2 De database is te raadplegen via: <https://www.shclimburg.nl/onderzoek/onderzoeksprojecten/lopende-projecten/glim>

3 Die 4 Bergmannsfenster der St. Vinzentius-Kirche in Bochum-Harpen: https://www.myheimat.de/bochum/c-kultur/die-4-bergmannsfenster-der-st-vinzentius-kirche-in-bochum-harpen_a2547642#gallery=null, geraadpleegd 30/03/2023.

4 Karima Haoudy, 'La mine dans la ville à travers le vitrail', *Des usines et des hommes. Revue annuelle de l'Asbl Patrimoine Industriel Wallonie-Bruxelles* 1 (2009) 59-70.

het productiejaar opgenomen. Waar bekend, worden ook de opdrachtgever en schenker vermeld.

Tussen 2004 en 2010 voerde het echtpaar Jansen-Winkeln in opdracht van de Provincie Limburg een inventarisatie uit van glasschilderkunst in Nederlands-Limburg. Het doel was deze kunstvorm, die gedurende de hele twintigste eeuw in Limburg bloeide, in beeld te brengen.⁵ De uitkomst van dit project vormde het startpunt voor de GLiM-dataset. Deze werd aangevuld door onderzoek in (kunst) historische publicaties, waaronder werken over de kunstcollectie van DSM,⁶ en met toevalstreffers en tips van collega's en andere contacten.

Bij de Barbararamen in de dataset dient een kanttekening te worden gemaakt. Barbara is de beschermheilige van mijnwerkers, maar ook van andere gevaarlijke beroepen zoals dat van brandweerman of blokkreker.⁷ Het is daarom niet vanzelfsprekend dat een Heilige Barbara verwijst naar mijnbouw. De database is zodanig opgebouwd dat de Heilige Barbara's zonder mijnbouwverwijzing kunnen worden uitgefilterd. Naast de Heilige Barbara bestonden er ook andere patroonheiligen voor mijnwerkers.⁸ Vooralsnog hebben we enkel ramen met de Heilige Barbara opgenomen. Voor de opzet van de databank fungeerde zij als een proxy voor alle mijnheiligen. Het doel is om op den duur ook ramen met andere mijnheiligen op te nemen.

De databank bevat nu ramen uit de periode 1912 tot 2004, met als zwaartepunt ramen uit de periode 1940-1960. De vroegste ramen zijn die met de Heilige Barbara zonder mijnwerkersattributen. Het raam van Jos Postmes voor de H. Laurentiuskerk in Spaubeek uit 1926 is het vroegst gedateerde raam met mijnattributen. Het gaat eveneens om een Heilige Barbararaam, maar nu met koeltorens en een mijnwerker. Een ongedateerd, maar wellicht vroeger voorbeeld, is een raam met een voorstelling van de koolkuilen in Rolduc. Dit raam siert de boekomslog van de publicatie van Paul Geilenkirchen uit 2020 over de geschiedenis van de Domaniale steenkolenmijnen.⁹ Ramen voor kerken beelden de mijnwerker overwegend uit

5 De inventarisatie van Jansen-Winkeln is zowel in druk als online beschikbaar. In druk: A. Jansen-Winkeln, *Glas-in-lood: lexicon glasschilderkunst Limburg, deel 1-6* (Mönchengladbach 2010). Online: Forschungsstelle Glasmalerei des 20. Jahrhunderts E.V. - Limburg, https://glasmalerei-ev.de/pages/de_nl_li.shtml, geraadpleegd 30/3/2023. Zie ook begeleidende brief van 12/04/2011 bij het lexicon in de collectie van het SHCL.

6 Zie bijvoorbeeld *Uit de kunstcollectie DSM* (Heerlen 1977) en *Kunst op ware grootte: kleurenreproducties naar fragmenten van werken uit de kunstcollectie van Staatsmijnen/DSM* (Heerlen 1967).

7 David Farmer, 'Barbara.' In *The Oxford Dictionary of Saints*: Oxford University Press, 2011. <https://www.oxfordreference-com.mu.idm.oclc.org/view/10.1093/acref/9780199596607.001.0001/acref-9780199596607-e-138>.

8 Expositie over mijnheiligen en migranten: <https://vakbondshistorie.nl/dossiers/expositie-over-mijnheiligen-en-migranten/>, geraadpleegd op 29/03/2023.

9 Paul Geilenkirchen, *Honderd jaar kolenwinning in Kerkrade - De geschiedenis van de Domaniale steenkoolmijnen*

als onderdeel van een grotere compositie, naast of onder een heilige. In profane ramen krijgt de mijnwerker eerder de hoofdrol. We nemen een concentratie aan mijnbouwramen waar rond die gebieden waar mijnbedrijven gevestigd waren, zelfs in de buurt van de nooit in exploitatie gebrachte Staatsmijn Beatrix in Herkenbosch. Daarnaast komt de verspreiding van de ramen ook overeen met de woonplaatsen van mijnwerkers in de provincie, zoals beschreven in een artikel van Serge Langeweg en Erwin Steegen.¹⁰

Als smaakmaker voor het inventarisatieproject en de mijnbouwramen, wordt in dit artikel dieper ingegaan op drie casussen. Deze zijn zodanig gekozen om een beeld te schetsen van de verscheidenheid aan mijnbouwramen. Het betreft ramen van de Limburgse kunstenaars Henri Jonas (1878-1944), Joep Nicolas (1897-1972) en Charles Eyck (1897-1983), voortrekkers van de 'Limburgse School' of de 'Limburgse picturalen'.

Glas-in-lood in Limburg na 1853

Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 en de bloeiende bouwactiviteit die hierop volgde maakten van Limburg een aantrekkelijke plaats voor kerkelijke kunstenaars. Roermonds Atelier Glasschilderkunst Frans Nicolas en Zonen was een van de eerste kerkelijke kunstateliers die werden opgericht in de nasleep van de katholieke herleving. Hier werden verschillende glazeniers opgeleid die later een eigen glasatelier zouden beginnen. Aanvankelijk werd er vooral glasschilderkunst geproduceerd in de neogotische stijl, die in toenemende mate door katholieken werd toegepast. In de jaren 1920 begonnen de eerste kunstenaars te breken met het neogotische keurslijf. Dit werd nog eens versterkt door de opkomst van de mijnindustrie in Limburg en de instroom van immigranten. Daardoor kwam, volgens de kerk, de traditionele Limburgse, katholieke levensstijl onder druk te staan. Met grote inspanningen door onder meer hoofdaalmoezenier Poels kreeg de katholieke kerk greep op de samenleving en de mijnwerkers. In deze context sloegen katholieke architecten en kunstenaars de handen in elkaar om kerken te bouwen waarbij de architectuur en decoratie een waar *Gesamtkunstwerk* vormden.¹¹

Jonas, Nicolas en Eyck: het begin van hun carrières

Maastrichtenaar Henri Jonas (1878-1944) begon al in zijn jeugd met tekenen. Van

1815-1920 (Kerkrade 2020).

10 Serge Langeweg en Erwin Steegen, 'Het bereik van de mijn. Ruimtelijke aspecten van de arbeidsmarkt voor mijnwerkers in Limburg 1900-1960', in: *Jaarboek LGOG* (Maastricht 2008) 159-200, aldaar 185-192.

11 Titus Eliëns, 'De Limburgse glasschilderkunst tijdens het Interbellum' in: Carine Hoogveld, *Glas in Lood in Nederland 1817-1968* (s-Gravenhage 1989) 142-62.

zijn 16de tot 35ste jaar volgde hij lessen aan het Stadstekeninstituut in Maastricht.¹² Van 1916 tot 1918 kon Jonas met een subsidie van Maastricht gaan studeren aan de Rijksacademie van Beeldende Kunsten in Amsterdam. Daarna heeft hij veel gereisd. In 1920 werd hij leraar aan de Middelbare Kunstnijverheidsschool in Maastricht. Naast zijn onderwijstaken bleef hij actief als kunstenaar. Hij wordt beschouwd als een zeer gevoelig, driftig en geëngageerd kunstenaar. In 1923 was Henri Jonas de eerste glazenier die brak met de neogotische trend, toen hij de ramen voor de Heilig Hartkerk in Maastricht ontwierp.¹³ Hij introduceerde in deze ramen meer kleuren en meer dynamiek. De ramen voor de kerk in Bleijerheide (Kerkrade) tekenen het hoogtepunt van zijn glazenierscarrière (zie ook casus 1). Jonas ontwierp vele ramen en maakte gedetailleerde kartons, maar liet de uitvoering van zijn ontwerpen over aan glasateliers zoals dat van Gerard Mesterom in Bunde.¹⁴

Joep Nicolas (1897-1972) was de derde generatie Nicolas die als glazenier actief was. Aanvankelijk wilde hij geen glazenier worden. Hij begon een opleiding filosofie en kunstgeschiedenis in Fribourg (Zwitserland) en een rechtenopleiding in Amsterdam, maar voltooide geen enkele universitaire studie. In Amsterdam volgde hij met veel plezier tekenlessen aan de Rijkskunstnijverheidsschool en hier vond hij naar eigen zeggen zijn roeping als kunstenaar. Rond 1920 besloot hij toch het glazeniersvak te leren. In 1925 brak hij door als glazenier met zijn 'Sint-Maartensraam' op de *Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes* in Parijs, dat werd bekroond met een gouden medaille. Dit raam blinkt uit in een levendige compositie, kleuren en expressief gebruik van loodlijnen.

Charles Eyck (1897-1983) was een veelzijdig kunstenaar (schilder, illustrator, beeldhouwer, glasschilder, keramist).¹⁵ Als kind leerde Eyck tekenen op de plaatselijke tekenschool in Meerssen. Hij werd op tienjarige leeftijd getroffen door 'roodvonk, difterie en typhoeuze koorts', die later doofheid zouden veroorzaken.¹⁶ Hij begon zijn artistieke carrière als aardewerkschilder bij Société Céramique in Maastricht van, 1911 tot 1916. Daarna startte hij als huisschilder en maakte hij schilderijen als hobby. Van 1918 tot 1922 verdiepte hij zich in de schilderkunst aan de Rijksacademie in Amsterdam. In 1922 kreeg hij de Prix de Rome. Hierop volgde enkele jaren van rondreizen en kunstproductie.

12 Bonnefanten Maastricht, *Henri Jonas* (Maastricht 1946).

13 Zsuzsanna van Ruyven-Zeman en Albert Reinstra, *Van Heiligen Tot Amoeben: Honderdvijftig Jaar Monumentale Glasschilderkunst in Nederland* (Leiden 2014) 61-63.

14 Monique Dickhaut, 'Dertig glas-in-loodramen van Henri Jonas voor de Sint-Antonius van Paduakerk in Bleijerheide', *Kerkrade Onderweg* 10 (2006) 128-142.

15 Jos Pouls, *Charles Eyck. Kunstenaar Tussen Vernieuwing En Traditie* (Maastricht 1997) 66.

16 *Dagboekfragment* in: *Ibidem*, 20.

Hieronder volgen de drie casussen. Zoals eerder gezegd, zijn deze gekozen om de verscheidenheid van de mijnbouwramen te illustreren. Van Henri Jonas bespreken we het Barbararaam in de Antonius van Paduakerk te Bleijerheide (Kerkrade). Daarna volgt een bespreking van een raam dat Joep Nicolas maakte voor het nieuwe hoofdgebouw van DSM in Heerlen. Afsluitend wordt dan nog aandacht besteed aan een serie glas-in-loodramen van de hand van Charles Eyck in het Sanatorium Hornerheide. Hiermee komen verschillende iconografieën aan bod, alsook de variatie aan opdrachtgevers en locaties van mijnbouwramen.

De Heilige Barbara: Bleijerheide – Jonas – 1932/1937

De Antonius van Paduakerk in Kerkrade-Bleijerheide bezit 30 glas-in-loodramen van de hand van de Limburgse kunstenaar Henri Jonas. Ofschoon hij een mentaal dieptepunt kende tijdens de opdracht voor Bleijerheide, worden deze ramen gezien als het hoogtepunt van Jonas' glascarrière én als een van de belangrijkste glasschilderkunstwerken in Nederland uit het Interbellum.¹⁷

Vaandel van de Brunssumse Sloveense Mijnwerkersvereniging [Collectie Discovery Museum, Kerkrade]

17 Gemeentearchief Kerkrade, St. Antonius van Padua Bleijerheide, 125, inv.nr. 71; Dickhaut, 'Dertig glas-in-loodramen', 137.

Vaandel van de Eygelhovense Sloveense Mijnwerkersvereniging [Collectie Discovery Museum, Kerkrade]

Onder de 30 glas-in-loodramen is er ook één van de Heilige Barbara. Interessant is de weergave van mijnwerkers en mijnattributen. Barbara draagt een wit gewaad en een blauwe omslagdoek. Op haar linkerarm draagt ze een toren, haar attribuut. In haar rechterhand houdt ze een mijnwerkerslamp. Deze verlicht links een figuur in een donkere mijnschacht. Een kleinere mijnlamp staat onderaan, boven het opschrift 'S. Barbara'. Rechts onderaan staan twee mannen. De onderste man is gekleed in het groen en draagt een groene helm. Hij buigt zijn hoofd eerbiedig naar Barbara. Hij houdt zijn rechterhand tegen de borst en steunt met de andere hand op een werktuig. Deels verscholen achter deze figuur staat een tweede man. Ook hij is vrij donker gekleed en kijkt naar de mijnlamp die Barbara vasthoudt. Ter hoogte van haar rechterschouder staat een man met een spade in de handen. Boven Barbara wordt de mijnindustrie uitgebeeld. Links staat een vijftal koeltorens met rookpluimen. Vlak boven het hoofd van Barbara hangt een lamp. Rechts bovenaan is een schachtbok afgebeeld.

De keuze voor de Heilige Barbara is niet verrassend, aangezien zij de bekendste patroonheilige is van de mijnwerkers.¹⁸ Naast Barbara werden lange tijd ook andere mijnheiligen vereerd in Limburg, zoals Anna, Jozef, Catharina, Callistus en Leonardus. Dat Barbara van hen uiteindelijk de bekendste werd, zou, volgens conservator Kitty Jansen, onder andere te danken zijn aan de komst van Poolse en Sloveense mijnwerkers die naar de Limburgse mijnen trokken en een sterke Barbaraverering meebrachten.¹⁹

H. Barbara van Henri Jonas. [Kerkgebouwen in Limburg – Antonius van Padua, Ine Sijben (2008)]

18 *Ibidem*, 128-142.

19 Hulp komt van boven: <https://www.vpro.nl/lees/gids/2015/10/zondag.html>, geraadpleegd op 29/03/2023. Zie bijvoorbeeld ook de vaandels van de Sloveense St Barbara-vereniging met mijnattributen <https://nodegoat.maastrichtuniversity.nl/viewer.p/1/2192/object/7912-10853249> en <https://nodegoat.maastrichtuniversity.nl/viewer.p/1/2192/object/7913-11010431>.

Toen het kerkbestuur in 1930 op zoek ging naar een geschikte kunstenaar-glazenier, dachten zij niet in eerste instantie aan Henri Jonas. Atelier Nicolas uit Roermond stelde zich kandidaat voor het maken van de ramen. Dit atelier genoot de voorkeur van het kerkbestuur door zijn jarenlange ervaring en goede reputatie. De Antonius van Paduakerk werd gebouwd naar een ontwerp van de Maastrichtse architect Alphonse Boosten (1893-1951), en hij verkoos de modernere kunstenaar en vriend Henri Jonas. Het kerkbestuur ging hierin mee.²⁰ Een beslissing die het kerkbestuur zich zeker niet beklaagd heeft. De ramen werden lovend ontvangen in binnen- en buitenland. Ze werden en worden nog steeds geroemd om hun 'kleurenrijkdom en goedgeslaagde heiligenfiguren'.²¹ De uitvoering van de ramen werd verdeeld in twee fasen. Zestien ramen werden gemaakt in 1932, waaronder dat van de Heilige Barbara, en veertien ramen later, rond 1937, na Jonas' tijdelijke herstel van zijn depressie en opname in het Sint Servatiusgesticht in Venray.²² In 1938 lanceerde het kerkbestuur een oproep om 3500 gulden bij elkaar te sparen om ook de twee laatste ramen uit te kunnen laten voeren.²³ Alle ramen werden door Atelier Mesterom uit Bunde vervaardigd.

Een eigentijds krantenartikel roemde de kunde en kunst van Henri Jonas:

Zijn hoogtepunt bereikte Jonas in de in 1931 uitgevoerde vensterreeks te Bleyerheide, als de rijkdom van zijn palet zich reeds heeft versoberd tot een wonderschoone schakering van bruin en blauw, waarin een enkele roode scherf flonkert. Uit dit werk spreekt ontroerende teederheid met een warm, kinderlijk geloof. In de rijzige spitsboogramen van de architectonisch zoo sober gehouden Franciscanerkerk rijen zich de gestalten der heiligen, die den eenvoudigen dorpelingen vertrouwd zijn. Met fijne intuïtie zijn in de vensters motieven uit het volksleven, uit het beroep van den mijnwerker verwerkt, zonder echter het verhevene te schaden.²⁴

Het artikel duidt de kracht van de kunstenaar Jonas in de laatste twee zinnen: hij kon moeiteloos vertrouwen, het volksleven en het verhevene met elkaar verweven.

20 'Henri Jonas', *Steenkool* 7 (1952) 216-218.

21 'Nieuwe ramen van Henri Jonas in de kerk St. Antoniuskerk', *Limburgse Koerier* 07/01/1939, Delpher, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010985730:mpeg21:a0132>, geraadpleegd op 29/03/2023.

22 Dickhaut, 'Dertig glas-in-loodramen', 128-142.

23 Gebrandschilderde ramen bij Jonas, *De Tijd: Godsdienstig-staatkundig dagblad*, 's-Hertogenbosch, 22-10-1938, 6, Delpher, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010540059:mpeg21:p006>, geraadpleegd op 19/01/2023.

24 Glasschilderkunst. Katholieke kunstenaars het meest 'vrij' in hun ramen. *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*. 's-Hertogenbosch, 10-08-1937, p. 5, Delpher, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010539478:mpeg21:p005>, geraadpleegd op 19/01/2023.

In 1942 nam Atelier Mesterom de vensters uit de kerk, plaatste noodglas en borg ze op in glaskisten om ze te beschermen tegen oorlogsgeweld. Deze kisten werden in de kelder van de kerk bewaard. Na de oorlog, in 1946, plaatste Atelier Mesterom de ramen van Jonas opnieuw in de kerk en werd het noodglas in de kisten in de kelder opgeslagen. Dit gebeurde op kosten van het kerkbestuur voor 3.889,45 gulden. Het kerkbestuur ontving hiervoor geen vergoeding omdat de ramen op dat moment niet op de lijst met op kosten van de Staat te beschermen kunstvoorwerpen stonden.²⁵ In 1948 besloot de Afdeling Bescherming van Monumenten tegen Oorlogsgevaar van de Rijksdienst voor Monumentenzorg, dat bij een volgend oorlogsgevaar de ramen uitgenomen en bewaard zullen worden op kosten van de Nederlandse Staat.²⁶ Hiervoor kreeg het kerkbestuur 25 kisten in bruikleen. Deze bruikleenovereenkomst werd in 1961 bevestigd. Het is onduidelijk of er nieuwe kisten werden gemaakt of dat die uit 1942 werden hergebruikt en deel werden van de bruikleenovereenkomst.

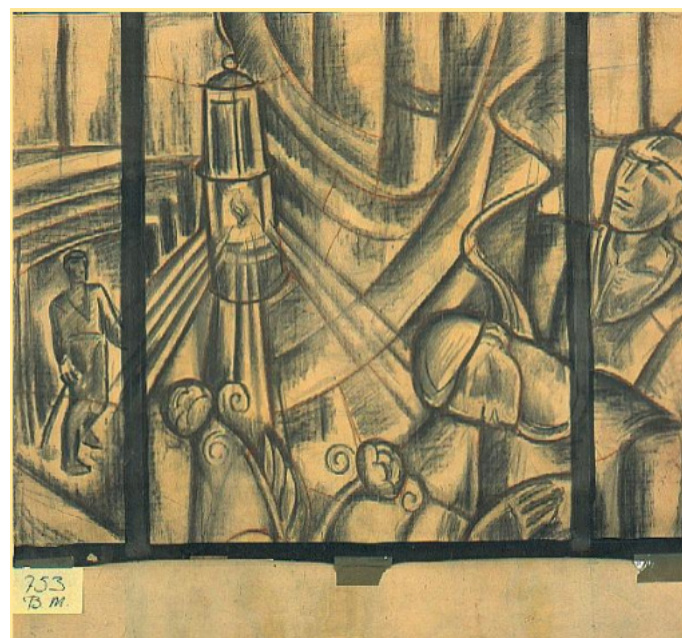

25 Gemeentearchief Kerkrade, St. Antonius van Padua Bleijerheide, 125, inv.nr. 82: Brief 8 december 1948.

26 Idem: Brief 20 september 1948.

Het karton van het H. Barbara-raam van Henri Jonas. [Collectie Bonnefanten, langdurig bruikleen Parochiekerk St. Antonius van Padua, Kerkrade]

Ook na de oorlog werd de artistieke waarde van deze ramen hoog ingeschat, en werden ze regelmatig gerestaureerd en beschermd tegen noodlottige situaties. Atelier Mesterom restaureerde de ramen in de periode 1961-1963. Hiervoor kreeg het kerkbestuur een subsidie van 10.760 gulden van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg.²⁷ In 1967 vond een volgende restauratie plaats nadat enkele ramen door kinderen uit de buurt waren beschadigd door gekatapulteerde steentjes. De verzekering van de ouders van de kinderen dekte deze kosten van 2.890 gulden. Hierop werd in 1968 nogmaals gezocht naar manieren om de ramen te beschermen tegen kwajongensstreken. In 1950 had het kerkbestuur al een aanvraag ingediend bij de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg voor een subsidie voor de bescherming van de ramen door het plaatsen van gegalvaniseerd ijzergaas, maar de subsidie werd toen niet toegekend.²⁸ In de jaren 1983-1985 zijn er toch voorzetsamen aangebracht door het glasatelier Flos uit Steyl om op deze manier de ramen te beschermen tegen vandalisme.²⁹

Bij restauraties maakt men vaak gebruik van de bestaande kartons, de werktekeningen op ware grootte die worden gebruikt bij de productie van een glasmaak. Deze blijven in het algemeen eigendom van het glasatelier. In enkele gevallen worden de kartons echter eigendom van de opdrachtgever en komt dit van pas bij een restauratie. Uit correspondentie tussen het kerkbestuur en Maria Jonas, zus van Henri Jonas, blijkt dat het kerkbestuur van Bleijerheide de kartons pas later, in 1963, heeft verkregen.³⁰ Al in 1957 werd er onderhandeld over de prijs van de kartons. Aanvankelijk vroeg Maria Jonas 125 gulden per karton, wat te hoog was voor het kerkbestuur. De kostprijs van 125 gulden hing samen met de artistieke waarde die de kartons op zichzelf hadden gekregen. Voor glazeniers was een karton in de eerste plaats een werkdocument, maar kunstliefhebbers zagen er ook artistieke (en economische) waarde in. In 1958 was er interesse uit Amerika voor de kunst van Henri Jonas, en in het bijzonder voor de kartons van Bleijerheide. Maria Jonas contacteerde hierop het kerkbestuur opnieuw met de vraag of zijn bod van 50 gulden per stuk nog gold, want dit kwam overeen met het bod dat de Amerikaanse kopers hadden uitgebracht. Het kerkbestuur antwoordde enkele dagen later dat ze niet op het aanbod wensten in te gaan. De verkoop aan de Amerikaanse kopers lijkt toch niet te zijn doorgedaan, want uit een notitie uit 1963 blijkt dat het kerkbestuur toch alle 26 kartons heeft aangekocht voor 1300 gulden. Deze kartons bevinden zich tegenwoordig als bruikleen in het Bonnefantenmuseum in Maastricht.³¹

27 *Idem*: Brief 5 september 1963 en Brief 14 januari 1984.

28 *Idem*: Brief 30 november 1950.

29 SHCL, Glaskunstatelier Flos te Steyl, 1937-2017, EAN 1323, voorl. inv.nr. 1245: Offertes 1999.

30 Gemeentearchief Kerkrade, St. Antonius van Padua Bleijerheide, 125, inv.nr. 82.

31 *Idem*, inv.nr. 77: Kartons.

De mijnen en de ramen van Bleijerheide

Niet alleen de voorstelling van patroonheiligen als Barbara in kerken illustreren de verwevenheid van het geloof met het mijnwerkersleven, maar ook de talrijke schenkingen aan kerken van confessionele organisaties verbonden aan het mijnbedrijf. Zo werd het hier besproken Barbararaam in de Antonius van Paduakerk door de Katholieke Arbeidersbeweging in Limburg geschonken. Ook de directies van de mijnen schonken regelmatig aan parochies en confessionele verenigingen, en steunden de bouw van kerken.³² Zo kreeg het kerkbestuur van de Antonius van Paduakerk in 1945 een subsidie van 1,50 gulden voor ieder lid van het rectoraat dat ook voor de Staatsmijnen werkte. Deze subsidie telde op tot een totaalbedrag van 171 gulden.³³

Ramen, zoals het hierboven besproken Barbararaam, en de geschiedenissen van parochiekerken zoals de Antonius van Padua zijn tekenend voor de nauwe relaties die in de twintigste eeuw bestond tussen de katholieke kerk enerzijds en de mijnbedrijven anderzijds. De katholieke kerk zag haar macht bedreigd worden door de komst van 'vreemden', migranten die in de mijn kwamen werken, en wenste het katholieke karakter van Limburg te behouden. Daartoe zette de Kerk een uitgebreid sociaal programma op poten voor de mijnwerkers en hun gezinnen. Poels is een van de bekendste voortrekkers van deze beweging. Hij richtte zich op katholieke voorzieningen in alle aspecten van het dagelijks leven, van ziekenzorg tot sport. Het beeld van een tevreden, gehoorzame werknemer en zijn gezin sprak de mijnbedrijven aan en daarom steunden zij verschillende katholieke, en in mindere mate protestante, initiatieven.³⁴

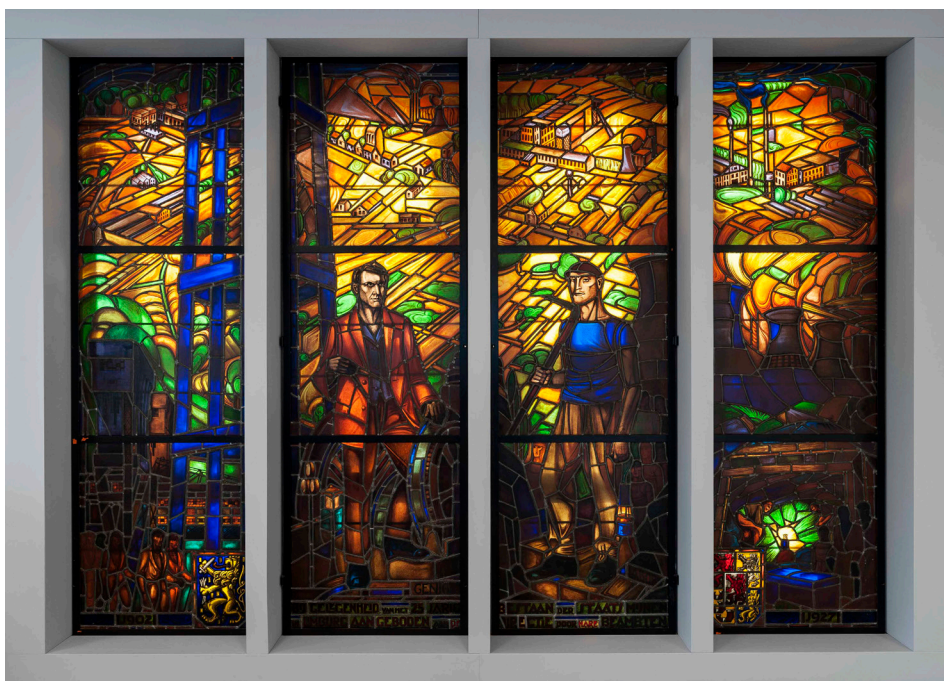
32 Willibrord Rutten en Serge Langeweg, 'Verenigingsleven en vrijetijdsbesteding', in: Ad Knotter (red.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012) 492-526.

33 Gemeentearchief Kerkrade, St. Antonius van Padua Bleijerheide, 125, inv.nr. 60: Stukken betreffende het ontvangen van subsidie van gemeente en van de Staatsmijnen 1916-1945.

34 Willem van de Pas, Henri Poels. *De strijder voor Christendom en volksverheffing in onze mijnstreek* (Utrecht 1958); Carla Wijers, 'In de schaduw van het kruis. Vrouwenlevens in de Limburgse mijnstreek, 1910-1970', in: Hélène Vossen, Bien Kruijtzter en Yvonne de Vries (ed.), *Vrouwen tussen grenzen. Limburgse vrouwen in de 19e en 20e eeuw* (Roermond 1990) 44-64; Willibrord Rutten en Serge Langeweg, 'Verenigingsleven en vrijetijdsbesteding', in: Knotter (red.), *Mijnwerkers in Limburg*, 492-526, 492-502; Ad Knotter, 'Grenzen aan de loonpolitiek. De langzaamactie van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond (1957) tussen nationale integratie, grensligging en katholiek regionalisme', in: *idem* (ed.), *Limburg kolenland. Over de geschiedenis van de Limburgse kolenmijnbouw* (Zwolle 2015) 254-315.

Eigenschappen van steenkool: Hoofdbureau Staatsmijnen – Nicolas - 1938

De Staatsmijnen (later DSM) hebben een grote kunstcollectie opgebouwd. De vroege kunstcollectie zette in op Limburgse kunstenaars. Zo werd het mijnbedrijf ook langs artistieke weg verbonden met Limburg. Op beleidsniveau werd de verbondenheid met Limburgse kunst verder verstevigd toen in 1952 de Vereniging van Limburgse Gemeenten een geldbedrag aan de Staatsmijnen schonk ter bevordering van de aankoop van Limburgse kunst.³⁵ Deze focus op Limburgse kunst bleef gehandhaafd tot 2003 toen ook nationale en internationale kunst een plaats kreeg in de verzameling.

Genius Labor van Henri Jonas. [Collectie Discovery Museum, Kerkrade]

35 Historie van onze collectie: https://www.dsm.com/kunst/nl_NL/history.html, geraadpleegd op 29/03/2023; DSM Art Collection: <https://tableaumagazine.nl/dsm-art-collection/>, geraadpleegd op 29/03/2023.

In de kunstcollectie van DSM zitten verschillende voorbeelden van glasschilderkunst van Limburgse kunstenaars, onder wie Henri Jonas, Joep Nicolas, Charles Eyck en Eugène Quanjel (1897-1998). Ook heeft de DSM-kunstcollectie verschillende ramen van Gisèle van Waterschoot van der Gracht (1912-2013). Hoewel van Waterschoot van der Gracht geen Limburgse was, had ze toch een band met Limburg want ze leerde het vak in Roermond bij Joep Nicolas en had een eigen atelier in Leeuwen-Maasniel.³⁶ Bovendien was haar vader Willem Anton Waterschoot van der Gracht, als mijnbouwkundig ingenieur zeer nauw betrokken bij de mijnen.³⁷

Het oudste raam in de DSM-kunstcollectie is van de hand van Henri Jonas: *Genius Labor*, uit 1927. Dit raam was het enige profane raam dat Jonas maakte.³⁸ Het bestaat uit vier panelen en toont de twee hoofdrolspelers van het mijnbedrijf: het intellect (genius) en de arbeid (labor). De personificatie van arbeid is een mijnwerker met een houweel en mijnlamp als attributen. Een mijnbouwkundig ingenieur verbeeldt het intellect. De twee figuren staan in een landschap met schachtbokken, koeltorens en andere gebouwen. Op het linker paneel is de betonnen schachttoren van Staatsmijn Maurits in Geleen afgebeeld die in 1927 gloednieuw was.³⁹ Het raam vierde het bloeiende mijnbedrijf, wat paste bij de gelegenheid waarvoor het werd gemaakt. Het venster werd namelijk in 1927 geschonken aan de directie van Staatsmijn Wilhelmina door de mijnbeambten bij gelegenheid van het 25-jarig jubileum van de mijn. *Genius Labor* kwam te hangen in het hoofdkantoor van Staatsmijnen.

In 1938 werd het hoofdkantoor in Heerlen uitgebreid. Een nieuw gebouw werd opgetrokken en een brug zorgde voor verbinding met het oude gebouw. Deze brug werd de nieuwe centrale hal van het hoofdkantoor, een uitgelezen locatie om een glas-in-loodraam te plaatsen als visitekaartje voor het mijnbedrijf. De directie koos voor een ontwerp van Joep Nicolas.

36 Leo van Santen, 'Waterschoot van der Gracht, Gisèle van,' in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, <https://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/WaterschootvanderGracht>, geraadpleegd op 29/03/2023.

37 A.A. Thiadens, 'Waterschoot van der Gracht, Willem Anton Joseph Maria van (1873-1943)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/waterschoot>, geraadpleegd op 05/07/2023.

38 Carine Hoogveld (ed.), *Glas in Lood in Nederland, 1817-1968*, (s-Gravenhage 1989) 261.

39 Serge Langeweg, *Genius labor*, <https://www.demijnen.nl/actueel/artikel/genius-labor>, geraadpleegd op 29/03/2023.

De ramen van Joep Nicolas in oorspronkelijk opstelling. [Fotocollectie DSM, HI 1306-4, HCL, Maastricht]

Joep Nicolas en steenkool

Voordat Joep Nicolas kon beginnen aan zijn ontwerp voor het DSM-raam, werd hij uitgenodigd om eerst de locatie te komen bekijken, zodat hij een goed idee kreeg van de lichtinval en andere decoratieve elementen in de ruimte.⁴⁰ Zo diende Nicolas zijn ontwerp af te stemmen op het glas-in-loodraam dat tegenover het zijne zou komen te hangen, namelijk *Genius Labor*. Dit laatste hing destijds nog in het trappenhuis.⁴¹ Nicolas' raam zou net zoals *Genius Labor* uit vier panelen bestaan. Nicolas koos echter niet voor één tafereel dat doorloopt over de vier panelen. In plaats daarvan koos hij voor vier afzonderlijke panelen die bij elkaar horen in thema en stijl. Nicolas pakte zijn ontwerp symbolisch aan. Hij keek voorbij de mijnwerker en mijnningenieur, en richtte zich op het product van het mijnbedrijf. Het mijnbedrijf voorzag ons van steenkool en die steenkool werd op zijn beurt weer omgezet in verschillende energievormen.

40 Gemeentearchief Roermond, NV Glasschilderkunst F. Nicolas en zonen, sedert 1940 Max Weiss te Roermond, 4072, inv.nr. 271: Brief betreffende Uitbreiding Centraalbureaubouw Heerlen. Glas in lood ramen, 8 april 1938.

41 'Nieuws Uit De Mijnstreek. Kantoor Staatsmijnen. Nieuw Modern Gebouw in Gebruik Genomen', *Limburger Koerier: provinciaal dagblad*, 7 oktober 1939, Delpher, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011024388:mpeg21:a0185,geraadpleegd op 29/03/2023>.

Joep Nicolas omschreef zijn ramen als volgt: 'In het viervakkige raam is in elk der vakken een van de eigenschappen afgebeeld die de steenkool ons verstrekt. De daarin vervatte allegorische voorstellingen verzinnebeelden vier vormen van energie die wij aan de aarde doormiddel van steenkool onttrekken, n.l. "Warmte", "Licht", "Kracht" en "Beweging".⁴² Het linkerraam refereert aan warmte als noodzakelijke element in de natuur voor groei en ontwikkeling. Deze groei wordt verbeeld in de weelderige plantengroei. Nicolas koos voor het allegorische beeld van een moeder met kind, de liefdevolle warmte symboliserend. Dit wordt gecontrasteerd door de aanwezigheid van een rode, vuurspuwende draak, die de verslindende eigenschap van vuur uitdrukt. Het 'Licht' zag Nicolas als verwant aan wijsheid en verlichting. Hij beeldde dit uit als een zon en een zwevende vrouw in de hemel, waarnaar een kind opkijkt. 'Kracht' in het derde raam wordt afgebeeld als een stier en een opspringende leeuw, twee dieren die worden geassocieerd met kracht. Een man probeert die kracht te bedwingen. 'Beweging' in het laatste raam wordt gesymboliseerd door een springende ree, een rennend paard, een vliegende adelaar en op de voorgrond een gevleugeld wiel. Dit wiel symboliseert de machine die door steenkool in beweging gebracht wordt.

Joep Nicolas maakte niet alleen deze vier figuratieve ramen voor de centrale hal, maar ook niet-figuratieve ramen voor in het trappenhuis. Ook werd beroep gedaan op zijn expertise en connecties bij het uitzoeken van passende wand- en vloerbekleding van de hal. In 1943 stuurde de directie van Staatsmijnen een bericht naar Gisèle van Waterschoot van der Gracht en Atelier Nicolas, dat de ramen van Joep Nicolas in de verbindingshal in Heerlen 'door luchtdruk van een dezer dagen uitgeworpen bom licht beschadigd' waren.⁴³ Max Weiss ontving deze brief als nieuwe eigenaar van Atelier Nicolas.⁴⁴ Weiss meldde de directie hierop dat Van Waterschoot van der Gracht niets met deze ramen te maken had, maar dat hij destijds Nicolas had geholpen bij het maken van deze ramen.⁴⁵ Hij stuurde een monteur om de schade op te nemen en kon later de ramen probleemloos herstellen. Toen het hoofdkantoor in Heerlen in 1985 werd afgebroken, werden de ramen herplaatst. *Genius Labor* van Henri Jonas werd opgeslagen en staat momenteel in de open opstelling van het Discovery Museum in Kerkrade. De ramen van Joep Nico-

42 Gemeentearchief Roermond, NV Glasschilderkunst F. Nicolas en zonen, sedert 1940 Max Weiss te Roermond, 4072, inv.nr. 271: Brief aan de Directie van de Staatsmijnen in Limburg betreffende Gebrandschilderd Glas in Nieuwbouw, 19 juli 1939.

43 *Idem*: Brief betreffende gebrandschilderd raam Centraal Bureaubouw Staatsmijnen te Heerlen, 5 maart 1943.

44 Joep Nicolas vlucht in 1940 naar de Verenigde Staten met zijn gezin door oorlogsdreiging. Hij verkoopt het glasatelier op dat moment aan zijn chef d'atelier Max Weiss.

45 Gemeentearchief Roermond, NV Glasschilderkunst F. Nicolas en zonen, sedert 1940 Max Weiss te Roermond, 4072, inv.nr. 271: 'Brief 8 maart 1943'.

De ramen van Charles Eyck in de oude opstelling in de ontvangsthal van het Sanatorium Hornerheide.
[Collectie Glasnegatieven Mathieu Koch Gemeentearchief, Roermond]

las kregen een nieuwe bestemming in Aula Gebouw 1 op de Brightlands Chemelot Campus in Geleen.⁴⁶

Het gezonde leven in Limburg: Hornerheide – Eyck - 1954

De zes ramen van Charles Eyck, die bekend staan onder de naam 'Het gezonde leven in Limburg', hingen oorspronkelijk in de ontvangsthal van het Sanatorium Hornerheide in Horn. In 1921 opende dit Sanatorium zijn deuren om zorg te bieden aan tuberculosepatiënten. Sinds de oprichting was het aantal patiënten gestaag toegenomen en in de jaren 1950 werden verschillende verbouwingen uitgevoerd. Zo kon men meer patiënten onderdak geven en ook de medische en administratieve staf van werkruimte voorzien. Een van deze verbouwingen betrof de toevoeging van een nieuw voorgebouw met ontvangsthal.

46 Correspondentie met curator DSM-kunstcollectie, 13/02/2023.

De mijnwerker van Charles Eyck in de nieuwe opstelling in de tuin van Proteion in Hornerheide.
[GLiM 2023, foto: Judith Van Puyvelde (2023)]

Het afronden van de verbouwing viel min of meer samen met het jubileum van de geneesheer-directeur van het Sanatorium, IJsbrand Nicolaas Oosterbaan. Die gelegenheid werd aangegrepen om de ontvangsthuis verder te decoreren. (Oud-)patiënten en medewerkers schonken gezamenlijk de zes glas-in-loodramen aan Oosterbaan. Naast de ramen kregen ook twee andere kunstobjecten een plaats in de ontvangsthuis: een door de gemeente geschonken sgraffito wandkunstwerk, die een kaart van het Sanatorium-terrein voorstelde, en een door leveranciers geschonken, speciaal voor de ruimte ontworpen bankstel.⁴⁷ Al met al moest de ontvangsthuis 'een goed en rustig centraal punt' worden.⁴⁸

Charles Eyck ontwierp de zes ramen, waarvan één met een mijnbouwvoorstelling. Op de onderste helft van dat raam staan twee mijnwerkers afgebeeld. Zij staan met de rug naar de kijker. De man links, gekleed in grijs-zwarte kleding, kijkt half over zijn schouder en draagt een spade. De twee mijnwerkers staan tussen kolen of stenen, en ijzeren of houten balken. In de voorgrond ligt een tandwiel. Op de bovenste helft van het raam zijn mijngebouwen te zien, waaronder dampende koeltorens en een schachtbok. Op de achtergrond is daarnaast een mijnsteenbergt afgebeeld.⁴⁹ Als thema voor de overige vijf panelen koos Eyck voor: kinderen in een maïsveld, de fruitoogst, de meimaand (met een centrale rol voor de Heilige Maria met kind), een schutterskoningspaar (met op de achtergrond een kerk, twee Nederlandse vlaggen en mogelijk het Hornse schuttersvaandel)⁵⁰ en 'la belle jardinière' (tuiniersters tussen grote zonnebloemen).

Aan de keuze van zowel de kunstenaar als de afgebeelde taferelen ging het nodige overleg vooraf. De architect van de nieuwbouw, Cornelis van Moorsel, gaf eind maart 1954 advies over mogelijk geschikte glaskunstenaars. Hij noemde vier namen, en opvallend genoeg zat Charles Eyck daar niet tussen. In plaats daarvan preeste hij nadrukkelijk het werk van Gisèle van Waterschoot van der Gracht en Reimond Kimpe (1885-1970) aan. Hij was ervan overtuigd dat beiden, na overleg met hem, werk konden leveren dat zou passen bij zijn architectuur. Ook stelde hij

47 J.F.R. Philips, *Vijftig jaar Hornerheide: Historische beschouwingen over de medische zorg in Limburg* (Assen 1971) 102-105. SHCL, Stichting Hornerheide Sanatorium en Maaslandkliniek te Horn, EAN_0869, inv.nr. 440: Stukken betreffende het 25-jarig ambtsjubileum van de Geneesheer-Directeur dr. Y. Oosterbaan, 1954.

48 SHCL, Stichting Hornerheide Sanatorium en Maaslandkliniek te Horn, EAN_0869, inv.nr. 440: 'Stukken betreffende het 25-jarig ambtsjubileum van de Geneesheer-Directeur dr. Y. Oosterbaan, 1954 brief aan dhr. Merckelbach, dd. 4 mei 1954, Horn'.

49 Goede afbeeldingen zijn online beschikbaar via: E. Jansen-Winkeln en A. Jansen-Winkeln, 'Horn, PROTEION, Astmacentrum, toenmalig Sanatorium', <https://www.glasmalerei-ev.net/pages/b258/b258.shtml>, geraadpleegd op 24/3/2023.

50 Voor een afbeelding van het mogelijk afgebeelde Hornse schuttersvaandel, zie: 'Schutterij St. Martinus Horn', <https://nodegoat.maastrichtuniversity.nl/viewer.p/1/2192/object/7913-11010471>, geraadpleegd op 24/3/2023.

dat beide kunstenaars glasschilderkunst produceerden die voor een breed publiek begrijpelijk waren. Van Moorsel preeste in het bijzonder het werk van Kimpe voor een ander sanatorium, dat door iedereen gewaardeerd werd. Uiteindelijk viel de eerste keus echter op Van Waterschoot van der Gracht, vermoedelijk omdat, zo laat een notitie in potlood op Van Moorsel's brief zien, Kimpe's werk weliswaar door 'iedereen' gewaardeerd werd, 'maar niet zo erg door dr Oosterbaan'.⁵¹

Waarom Van Waterschoot van der Gracht vervangen werd door Eyck is niet geheel duidelijk. Een van de betrokkenen schreef, na gehoord te hebben wat de opdracht was, dat hij niet zeker was of zij wel de juiste kunstenaar voor het werk was. Tegelijkertijd had dezelfde persoon gesproken met een bevriend kunstenaar, die Eyck aanraade. Zijn werk sloot immers aan bij de opdracht en bovendien had hij het, aldus de vriend, op het moment helemaal niet zo druk. Mogelijk was het een financiële overweging, want de bevriende kunstenaar dacht dat Eyck 'een opdracht, die zó erg in zyn lyn zou liggen, waarschylyk met beide handen zou aanvaarden voor het bedrag dat daarvoor beschikbaar zou zyn'.⁵² Het financiële aspect van de aanschaf van de zes ramen komt in meerdere stukken terug. Uit Eyck's aantekeningen blijkt dat hij het Sanatorium moest vertellen dat er voor zes ramen toch echt meer dan 600 gulden nodig was. Het werd uiteindelijk 6.000 gulden, die de instelling in twee termijnen betaalde.⁵³

Het Sanatorium gaf een aanzet voor de af te beelden taferelen, maar benadrukte meermaals dat de kunstenaar vrij was in haar – en later zijn – keuze. Er waren echter drie leidende principes. Allereerst was er de wens dat er geen enkele referentie naar ziekte of ziekenverpleging in de ramen zou worden opgenomen, 'omdat de hele omgeving daar toch al vol van' was.⁵⁴ Ook de begrijpelijkheid van de afgebeelde taferelen werd belangrijk geacht. Dat bleek al uit de correspondentie over de te vragen kunstenaar, maar kwam ook in het overleg over de iconografie aan de orde. Men wilde geen 'duister symbolisch' werk.⁵⁵ In plaats daarvan streefde men

51 SHCL, Stichting Hornerheide Sanatorium en Maaslandkliniek te Horn, EAN_0869, inv.nr. 440: Stukken betreffende het 25-jarig ambtsjubileum van de Geneesheer-Directeur dr. Y. Oosterbaan, 1954. Citaat in Brief van Van Moorsel aan F. Verbruggen, dd. 29 maart 1954.

52 *Idem*: Stukken betreffende het 25-jarig ambtsjubileum van de Geneesheer-Directeur dr. Y. Oosterbaan, 1954. Citaat in Brief van Onbekend aan M. Merckelbach, dd. 6 mei 1954.

53 SHCL, Glaskunstatelier Flos te Steyl, 1937-2017, EAN 1323, voorl. inv.nr. 1353: Correspondentie met Charles Eyck, SHCL, Stichting Hornerheide Sanatorium en Maaslandkliniek te Horn, EAN_0869, inv.nr. 440: Stukken betreffende het 25-jarig ambtsjubileum van de Geneesheer-Directeur dr. Y. Oosterbaan, 1954.

54 SHCL, Stichting Hornerheide Sanatorium en Maaslandkliniek te Horn, EAN_0869, inv.nr. 440: Stukken betreffende het 25-jarig ambtsjubileum van de Geneesheer-Directeur dr. Y. Oosterbaan, 1954. Voor het citaat, zie bijvoorbeeld Brief van Onbekend aan Merckelbach, dd. 4 mei 1954.

55 SHCL, Stichting Hornerheide Sanatorium en Maaslandkliniek te Horn, EAN_0869, inv.nr. 440: Stukken betreffende het 25-jarig ambtsjubileum van de Geneesheer-Directeur dr. Y. Oosterbaan, 1954.

naar herkenbaarheid. De patiënten en bezoekers van de ontvangsthal moesten hun eigen wereld kunnen herkennen in de ramen. Het idee was om 'de ziekenhuis indruk weg te nemen en te wyzen naar het land van de gezonde, waar de patiënten vandaan komen en weer naartoe moeten'.⁵⁶

Het Sanatorium deed ook voorstellen voor de iconografie. Zij gaven als 'richtlijnen': een Limburgse boer werkend in een Limburgse omgeving (te herkennen door heuvelland en typerende stadsgezichten); een mijnwerker; een pottenbakker (wat moest verwijzen naar Maastricht, Tegelen en Beesel); een voorstelling van de Limburgse schutterij; een processie door 'het landschap'; en een wegwijk, 'b.v. onder een paar bomen of wel iets in verband met de Sterre der Zee'.⁵⁷ Vanuit het Sanatorium werd enige waarde gehecht aan het toevoegen van het religieuze aspect van dat thema. In een brief aan een collega stelde de administrator van Hornerheide dat 'in ons voorstel wel het geestelyk leven verwerkt was'.⁵⁸ Eyck nam een aantal van de voorstellen over, waaronder de mijnbouw, maar paste ook enkele thema's aan. Tussentijds lijkt hij als onderwerpen te hebben doorgegeven: een oogstende boer, een appelplukker, een schutterspaar, mijnwerkers, een tuinierster en maïs plukkende kinderen. Waar het religieuze thema in de voorstellen van het Sanatorium nog vrij rijkelijk vertegenwoordigd was, komt het er in Eyck's ontwerpen en de uiteindelijke ramen relatief bekaaid vanaf. Mogelijk is dat de reden dat de administrator bij de ontwerp-ideeën opmerkte dat 'dhr. Eyck wel een beetje afgeweken [is] van de hem verstrekte gegevens, maar dit zyn ook maar de ontwerpen en dus nog niet de definitieve tekeningen'.⁵⁹ De Maagd Maria kreeg uiteindelijk nog een vrij prominente rol in de verbeelding van de meimaand. Of de wat lauwe reactie van de Sanatorium-administrator algemeen was, is moeilijk na te gaan. In ieder geval is van een dergelijk sentiment in de afleveringen van de *Hornoscoop*, het maandblad voor patiënten, geen spoor van te bekennen.⁶⁰ Het boek dat bij het

Citaat zie Brief van Onbekend aan Merkelbach, dd. 4 mei 1954.

56 SHCL, Stichting Hornerheide Sanatorium en Maaslandkliniek te Horn, EAN_0869, inv.nr. 440: Stukken betreffende het 25-jarig ambtsjubileum van de Geneesheer-Directeur dr. Y. Oosterbaan, 1954. Citaat uit Document van Sanatorium Hornerheide, auteur onbekend, z.d.

57 SHCL, Stichting Hornerheide Sanatorium en Maaslandkliniek te Horn, EAN_0869, inv.nr. 440: Stukken betreffende het 25-jarig ambtsjubileum van de Geneesheer-Directeur dr. Y. Oosterbaan, 1954. Citaten uit Brief Administrateur Hornerheide aan C. van Moorsel, dd. 23 juni 1954.

58 SHCL, Stichting Hornerheide Sanatorium en Maaslandkliniek te Horn, EAN_0869, inv.nr. 440: Stukken betreffende het 25-jarig ambtsjubileum van de Geneesheer-Directeur dr. Y. Oosterbaan, 1954. Citaten uit Brief Administrateur Hornerheide aan C. van Moorsel, dd. 23 juni 1954.

59 SHCL, Stichting Hornerheide Sanatorium en Maaslandkliniek te Horn, EAN_0869, inv.nr. 440: Stukken betreffende het 25-jarig ambtsjubileum van de Geneesheer-Directeur dr. Y. Oosterbaan, 1954. Citaat uit Brief Administrateur Hornerheide aan Merkelbach, dd. 28 juni 1954.

60 *Hornoscoop* 8 (1954) 1-28, Delpher, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSHCL02:017030001:00001>, geraadpleegd op 27/03/2023. *Hornoscoop*, Extra uitgave ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van dokter Y.N. Oosterbaan als Geneesheer-Directeur van "Hornerheide" Extra uitgave (1954) Delpher, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSHCL02:017030001:00459>, geraadpleegd op 27/03/2023.

honderdjarig jubileum van Hornerheide werd gepubliceerd, noemde de voorstelling van het gezonde Limburg, 'zelfs voor die tijd een weinig idyllisch [...] en niet altijd realistisch'.⁶¹

De mijnen en de ramen van Hornerheide

Het voorstel van het Sanatorium om mijnwerkers af te beelden op één van de zes ramen werd verder niet toegelicht, waar dat bij de andere ramen wel het geval was. Kennelijk werd het verband tussen de mijnbouw en Limburg zo vanzelfsprekend geacht, dat verdere toelichting overbodig was. Dat Eyck dit voorstel overnam, en niet verving door een ander tafereel – zoals gebeurde met de pottenbakker, versterkt deze aanname.

De ramen van Charles Eyck in de nieuwe opstelling in de tuin van Proteion in Hornerheide [GLiM 2023, foto: Judith Van Puyvelde (2023)]

Het is wel enigszins frappant dat juist de mijnwerker werd uitgekozen om 'Het gezonde leven in Limburg' te verbeelden in een instelling voor longpatiënten. Voor wie enige kennis heeft van de beroepsziekte silicose komt dit wellicht nogal cru

61 Jac Wijnands, *Honderd Jaar Hornerheide*. Elke dag gewoon bijzonder, 1921 7 mei 2021 (Roermond 2021) 62.

over. Silicose werd al sinds 1938 officieel erkend als een beroepsziekte van mijnwerkers, maar werd daarna nog niet altijd (h)erkend door de mijnen en de mijnartsen.⁶² Wel dient vermeld te worden dat met deze ramen niet per se beweerd werd dat mijnwerker nu zo'n gezond beroep was. Eerder moest het beeld de patiënten herinneren aan het leven van de gezonde, niet aan tbc-lijdende, mens waarmee de mijnbouw geassocieerd wilde worden. Er werd tegelijkertijd wel geappelleerd aan het beeld van de sterke – en dus gezonde – dappere man die op de mijn werkt.

De mijnen speelden bij het jubileum van sanatoriumdirecteur Oosterbaan overigens nog een rol, naast hun representatie in een glas-in-loodraam. Onderdeel van het feestprogramma was het optreden van de harmonie van Staatsmijn Maurits. Uit de *Hornoscoop* blijkt dat hun optreden bijzonder goed ontvangen werd, zeker door de jubilaris die stelde dat deze harmonie 'behoort tot de beste corpsen in Nederland'.⁶³ Dit optreden toont eens te meer de bijna vanzelfsprekende verbondenheid tussen de mijnen en de Limburgse samenleving op dat moment. De band tussen de mijnen en het Sanatorium ging bovendien verder terug dan het jubileum van dokter Oosterbaan. Ten tijde van de oprichting van de instelling werd bij het Algemeen Mijnwerkersfonds (AMF) meermaals gevraagd om geldelijke steun. Daartegenover stond dat het AMF verzekerd was van verpleegdagen voor haar leden. De stichting achter Sanatorium Hornerheide leende in de jaren 1920 ook een aanzienlijk bedrag van het Beambtenfonds van de Staatsmijnen.⁶⁴

Glas-in-loodramen als erfgoed

Het verhaal van de glasschilderkunst van Hornerheide hield niet op met de plaatsing van de ramen in de ontvangsthal van het Sanatorium. In 2008 werd het gebouw opnieuw verbouwd. De ramen werden herplaatst, maar verdwenen al snel in de opslag. Ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van Hornerheide –

62 Stichting Silicose Oud-Mijnwerkers, *Een kwestie van ereschuld. Wonden van voormalige mijnwerkers schrijven nog* (2000) 17, 19; J. Peet, 'Mijnarbeid, veiligheid en gezondheid', in: Knotter (ed.), *Mijnwerkers in Limburg*, 226-229, 253-257; W. Rutten, 'Gezondheidsvoorzieningen en maatschappelijke hulpverlening', in: *ibidem*, 471-478; E. Nijhof, 'Omstreden erfenissen: het mijnwerkerspensioen en de silicose', in: *ibidem*, 587-589. Over de houding van de mijnen, m.n. in de jaren 30: E. J. G. van Roijen, 'De Nederlandse mijnondernemingen en het silicose-vraagstuk in de jaren 30', *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek* 4 (1987) 210-227.

63 VE, 'Maurits-Harmonie', *Hornoscoop*, 8 (1954) 11, aldaar 11, Delpher, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSHCL02:017030001:00497>, geraadpleegd op 27/03/2023. Er verscheen ook een aparte jubileumeditie van dit maandblad, *Hornoscoop*, Extra uitgave ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van dokter Y.N. Oosterbaan als Geneesheer-Directeur van "Hornerheide" 8 (1954) Delpher, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSHCL02:017030001:00459>, geraadpleegd op 27/03/2023.

64 SHCL, Stichting Hornerheide Sanatorium en Maaslandkliniek te Horn, EAN_0869, inv.nr. 85: Stukken betreffende een geldlening bij het Algemeen Mijnwerkersfonds, 1920-1939; *idem*, inv.nr. 87: Stukken betreffende een geldlening bij het Beambtenfonds van de Staatsmijnen, 1924-1930.

inmiddels onder de naam van opvolger Proteion – werden de ramen onder begeleiding van erfgoedvereniging Heemschut gerestaureerd. Op 7 mei 2021 werden de ramen onthuld, samen met een gedenkteken voor alle patiënten, en met name de covid-patiënten, die op Hornerheide overleden waren. De ramen staan tegenwoordig buiten op het terrein van de zorginstelling, vlak bij het hoofdgebouw waar ze oorspronkelijk waren aangebracht. Tijdens de renovatie werden daarom maatregelen genomen om de ramen te beschermen tegen weer, wind en vandalisme. Het Nijmeegs restauratie-atelier Leenders bracht een glazen bescherming aan, en de ramen werden in een zigzag-patroon geplaatst opdat de wind er minder vat op kan krijgen. In de toespraken en interviews rond de onthulling werden de ramen een aantal maal monumentaal genoemd. Ook werd het afgebeelde thema, 'Het gezonde leven in Limburg', nog steeds toepasselijk gevonden.⁶⁵

En hoe nu verder?

Mijnbouwramen bestaan er in verschillende vormen en zijn te vinden op verschillende locaties, zoals de casussen van Jonas, Nicolas en Eyck illustreren. Mijnbouwramen zijn terug te vinden in vele Limburgse kerken door de belangrijke rol van de katholieke kerk in het leven van de mijnwerkers en hun gezinnen. De sterke religieuze beleving van de Limburgse samenleving in de twintigste eeuw vertaalde zich ook in schenkingen door confessionele verenigingen. Vanwege de hoge kostprijs van glas-in-loodramen zijn deze bij uitstek geschikt als teken van dankbaarheid bij jubileumvieringen. Mijnbouwramen kunnen ook de vorm aannemen van raamhangers zoals die werden geproduceerd door Atelier Flos.⁶⁶

Het doel van het GLiM-project is om de dataset uit te breiden zodat er meer onderzoek gedaan kan worden naar deze ramen, hun ontstaanscontext, iconografie en geografische spreiding. Daarnaast draagt het project bij tot de bewustwording over en het instandhouden van dit onderbelichte mijnbouwerfgoed. Tot nu toe ligt de focus op Nederlands-Limburg, maar Limburg is een grensstreek en ook over de landsgrenzen zijn dergelijke getuigen van de mijnbouwgeschiedenis aanwezig.

65 Erfgoedvereniging Heemschut, 'Zes glas-in-loodramen Charles Eyck, gemaakt voor sanatorium Hornerheide, zijn nu een kunstwerk' (19 mei 2021): <https://www.heemschut.nl/nieuws/actueel/bericht/zes-glas-in-loodramen-charles-eyck-gemaakt-voor-sanatorium-hornerheide-zijn-nu-een-kunstwerk>, geraadpleegd op 20/3/2023.; Els Bruijnen, Guido Naus, ML5 en Video Collectief, '100 jaar Hornerheide: afl. 07 onthulling gedenkteken en glas in lood ramen' (2021): <https://www.ml5.nl/nieuws/video-100-jaar-hornerheide-afl-07-onthulling-gedenkteken-en-glas-in-loodramen/>, geraadpleegd op 10/3/2023.; H. Glessner, ML5, Video Collectief, 'Interview Frits Theeven, 100 jaar Hornerheide 2 mei 2021' (2021): <https://www.youtube.com/watch?v=HRHdt26lgR8>, geraadpleegd op 11/3/2023. Zie ook: Stichting 100 jaar Hornerheide, 'Onthulling glas-in-loodramen en gedenkteken' (7 mei 2021): <https://www.100jaarhornerheide.nl/onthulling-glas-in-lood-ramen-en-gedenkteken/>, geraadpleegd op 24/3/2023.

66 SHCL, Glaskunstatelier Flos te Steyl, 1937-2017, EAN 1323, voorl.inv.nr. 1829.

Dit opent perspectieven voor een vergelijkende studie in de Euregio. Daarvoor moet dit type mijnbouwerfgoed echter eerst goed in kaart gebracht worden. Met dit artikel geeft het GLiM-project hiertoe al een eerste aanzet, door dit verborgen mijnbouwerfgoed in Limburg te belichten. We roepen de lezer dan ook op om bij een volgend bezoek aan een kerk, bedrijfspand of openbaar gebouw eens op zoek te gaan naar deze misschien wat onverwachte vorm van mijnbouwerfgoed en deze informatie door te geven via de website van het GLiM-project.

Bijlage inventaris mijnbouwramen status 5 juni 2023

Titel	Jaar	Gebouw	Maker
H. Barbara	1912	H. Barbarakerk Tungelroy	Atelier den Rooijen
H. Barbara	1922	H. Remigiuskerk Simpelveld	Fa. Dr. H. Oidtmann
H. Barbara	1923	O.L. Vrouw Geboortekerk Ohé en Laak	Fa. Dr. H. Oidtmann
H. Barbara	1926	H. Laurentiuskerk Spaubeek	Jos Postmes
Genius Labor	1927	Hoofdkantoor Staatsmijnen Heerlen	Henri Jonas
H. Theresia	1930	H. Antonius van Paduakerk Heerlen-Vrank	Charles Eyck
H. Barbara	1930	H. Antonius van Paduakerk Heerlen-Vrank	Charles Eyck
H. Barbara	1931	H. Antonius van Paduakerk Bleijerheide	Henri Jonas
H. Barbara	1932	H. Catharina en H.H. Petrus en Pauluskerk Grevenbicht	Atelier den Rooijen
H. Barbara	1934	O.L. Vrouw Geboortekerk Broeksittard	Louis van den Essen
De eigenschappen van steenkool	1938	Hoofdkantoor Staatsmijnen Heerlen	Joep Nicolas
Christus Koning	1939	Johannes de Doper en Pastoor van Arskerk Eygelshoven	Henri Jonas
O.L.V. van Vrede	1940	Sint Hubertuskerk Beek-Genhout	Yvonne Tripels
Gebeurtenissen uit de geschiedenis van Beek	1940	Gemeentehuis Beek	Harrie Schoonbrood
Maria koningin met kind	1941	H. Theresia van het Kind Jezuskerk Landgraaf	Louis van den Essen
Maria met kind	1941	H. Bernadettekerk Landgraaf-Abdissenbosch	Jacques Verheijen
Mijnwerker	1941	Grand Café Oppidom Heerlen	Henri Pieters
Land- en mijnbouw	1942	(Voormalig) laboratorium Staatsmijnen/DSM Geleen	Gisèle van Waterschoot van der Gracht
Chemische competenties	1942	(Voormalig) laboratorium Staatsmijnen/DSM Geleen	Gisèle van Waterschoot van der Gracht
H. Barbara	1945	O.L. Vrouw Moeder der H. Hoop Echt-Maria-Hoop	Max Weiss
H. Barbara	1946	Heilige Nicolaas en Barbara Valkenburg	Henk van de Burgt
Gedenkraam	1946	Martinuskerk Welten	Gerard Mesterom
H. Barbara	1946	Staatsmijnen Maurits Lutterade	Jacques Verheijen
H. Barbara	1947	Sint Catharinakerk Kerkrade-Holz	Henri Pieters
H. Barbara	1949	H. Sebastianuskerk Herkenbosch	Frans Cox
H. Jozef met Jezus	1950	Jacobus de Meerderekerk Bocholtz	Eugène Laudy
Beroepsgroepen	1950	H. Johannes de Doperkerk Nieuwstadt	René Smeets
Ave Maria	1950	O.L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen Terwinselen	
Graanoogst voor industrielandchap	1951	Limburgse Land- en Tuinbouw Bond Roermond	Frans Cox
Ons Limburg	1951	Kantoor 'Ons Limburg' Heerlen	Jerôme Goffin

H. Barbara	1952		Henri Pieters
Zonder titel (beroepen)	1952	Hoofdkantoor Staatsmijnen Heerlen	Charles Eyck
H. Barbara	1953	O.L. Vrouw van Altijddurende Bijstand Geleen	Frans Cox
Geometrica	1953	Stadhuis Kerkrade	Jos Eggen
Glas-in-lood Kerkraadse raadzaal	1954	Stadhuis Kerkrade	Frans Nols
Ook dank ik de Staatsmijnen	1955	H.H. Dionysius en Odiliakerk Sweikhuizen	
Christus	1955	Immanuelkerk Treebeek	Theodoor (Theo) van der Horst
Sterre der Zee	1956	Sint Martinuskerk Spekholzerheide	Jos Eggen
H. Barbara	1957	H. Callistuskerk Neerbeek	Hendriks
Energie	1959	OGEM (Overzeese Gas- en Elektriciteitsmaatschappij N.V.)	Joep Nicolas
H. Barbara en de mijn	1960	O.L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen Terwinselen	Jerôme Goffin
Carboon	1961	Staatsmijnen Maurits Lutterade	Eugène Quanjel
De maatschappelijke ontwikkeling van gemeente en parochie	1964	Sint Martinuskerk Vlodrop	Joep Nicolas
H. Barbara	1997	Johannes de Doper en Pastoor van Arskerk Eygelshoven	J. Cerna
Hamer en Houweel	2002	Gedachteniskapel Landgraaf	Ger Bäumlér
Mijnschacht	2002	Gedachteniskapel Landgraaf	Ger Bäumlér
Mijnlamp	2002	Gedachteniskapel Landgraaf	Ger Bäumlér
Mijnwerker	2002	Gedachteniskapel Landgraaf	Ger Bäumlér
Mijnverleden	2004	Johannes de Doper en Pastoor van Arskerk (oud Gotisch kerkje) Eygelshoven	Huub Kurvers
H. Barbara	2004	Johannes de Doper en Pastoor van Arskerk (oud Gotisch kerkje) Eygelshoven	Huub Kurvers
Mijnwerker ondergronds		Raamhanger	Atelier Flos
Mijnwerker en boer		Raamhanger	Atelier Flos
Mijnwerker		Raamhanger	Atelier Flos
Koolkuilen bij Rolduc		Brand's Bierbrouwerij De Kroon (?)	
Mijnwerker (ontwerptekening)			

Eddy de Beaumont

MAASTRICHTSE INDUSTRIËLEN EN HET BELGISCHE ANNEXIONISME IN DE JAREN 1918-1919

Abstract

During and immediately after the First World War the Belgian government developed plans to annex parts of the Netherlands after the war, such as the province of Limburg. How did industrialists in the capital Maastricht respond to these Belgium goals? In this article, I explore the perspectives of an industrialist, a state detective and an economist in this matter. The industrialist was a fierce opponent of annexation, while the state detective was convinced that annexionists, those who were in favour of annexation, should mainly be found among major industrialists. The economist, on the other hand, did not rule out the possibility that some of Maastricht's traders and industrialists would prefer a connection with Belgium. How did they come to these conclusions and to what extent did their considerations and other sources provide an answer to the research question of this article? Taking both gossip and facts into account, we may conclude that indeed there could have been traders and industrialists who supported the Belgian aspirations and preferred to join Belgium. However, the general claim that, in Maastricht especially, major industrialists were in favour of annexation lacks any factual evidence.

Al tijdens de Eerste Wereldoorlog werd gewaarschuwd voor plannen van de Belgische regering om na de oorlog delen van Nederland te annexeren, zoals Zeeuws-Vlaanderen en Limburg.¹ Daarvoor had België zowel militaire als economische redenen. Militair omdat de toegang tot de vesting Antwerpen via de Schelde in Nederlandse handen was en de Maasovergangen in Nederlands-Limburg prima konden dienen als invasieroutes voor het Duitse leger. Economisch omdat Antwerpen en Luik na een annexatie betere verbindingen kregen met de zee en het Duitse achterland. Daarbij kwam dat in november 1918 diverse Belgische media anti-Nederlandse gevoelens aanwakkerden omdat Nederland de gevluchte Duitse keizer Willem II asiel bood en vrije doorgang had verleend aan Duitse militairen op weg naar huis.²

1 M. van der Beek, *Het Belgische annexionisme: een gevaar voor Nederland* ('s-Gravenhage 1917).

2 Zie: Wim Klinkert, 'Nederland en de vrede van Versailles', in: *Het verdrag van Versailles 1919. Lezingenbundel seminar Eerste Wereldoorlog, Nederlandse Vereniging ter beoefening van de Militaire Historie* (Den Haag 2000).

BELGES !
REGARDEZ CETTE CARTE ET RÉFLÉCHISSEZ !

BELGES! Voyez la Belgique mutilée.

I. - En 1815, le traité de Vienne, conclu en dehors d'elle, lui enleva, pour les donner à la Prusse, Malmédy et 10 autres cantons wallons, flamands et luxembourgeois.
 Les traités de 1831 et 1839, qui lui furent imposés, lui arrachèrent dans l'intérêt de l'Allemagne :
 la moitié du Luxembourg,
 la moitié du Limbourg,
 lui refusèrent la restitution de la Flandre-Zélandaise, prise naguère par la Hollande DANS L'UNIQUE BUT DE
POUVOIR FERMER L'ESCAUT.
 et remplacèrent ces trois portes de notre Maison par un "CHIFFON DE PAPIER", la neutralité, qui ne nous a pas protégés.

BELGES! L'occasion est unique, il nous faut refaire la Belgique.

II. - La Belgique ne peut prospérer,
 La Belgique ne peut être en sécurité.

1) que si elle est maîtresse de l'embouchure de l'Escaut, en temps de paix et en temps de guerre;
 2) que si Anvers peut communiquer librement avec le Rhin;
 3) que si elle peut disposer librement de la Meuse limbourgeoise et se défendre sur la Meuse limbourgeoise;
 4) que si le Grand-Duché de Luxembourg n'est plus une porte d'entrée grande ouverte pour l'ennemi;
 5) que si la Prusse ne s'avance plus sur des territoires usurpés jusqu'aux abords de Liège par-dessus notre ancienne frontière de l'Escaut.

Belges! Voulez-vous, oui ou non, que puisse recommencer l'agression de 1914?

III. - Sur la carte ci-dessus la ligne verte enferme les territoires, fleuves, canaux, chemins de fer qui doivent revenir à la Belgique ou faire partie de son système économique et militaire, pour que ces cinq conditions indispensables soient réalisées.

BELGES !

IV. - Voilà les revendications que le COMITÉ DE POLITIQUE NATIONALE vous invite à poursuivre avec lui en adhérant à son programme et en vous associant avec énergie à la campagne qu'il ouvre à travers tout le pays. Envoyez-lui immédiatement votre adhésion.
 La Conférence de la Paix qui siège à Paris doit savoir que TOUS LES BELGES réclament des GARANTIES EFFICACES hors desquelles il ne peut être question de la justice que la Belgique a méritée par son sang, sa ruine et son martyre!

LE COMITÉ DE POLITIQUE NATIONALE
 Rue Zimmer, 4, à Bruxelles.

IMPRIMERIE J.-E. GOOSSENS, S^A, BRUXELLES.

Poster met daarop een kaart van het door de Belgische nationalistische beweging Comité de Politique Nationale gewenste Groot België [Fotocollectie Imperial War Museums, catalogusnummer Art.IWM PST 13109]

Het Belgische annexionisme blijft historici boeien.³ We richten ons hier op Limburg en in het bijzonder Maastricht. De Belgische historica Maria De Waele, die als autoriteit op het gebied van het Belgische annexionisme wordt gezien, stelt dat met name invloedrijke Maastrichtse industriëlen de pro-Belgische campagne vanuit de coulissen steunden.⁴ Zoals hieronder zal worden toegelicht, geeft haar argumentatie evenwel aanleiding daar eens kritisch naar te kijken en mogelijk een genuanceerder standpunt in te nemen. Dit brengt mij tot de volgende vragen: hoe werd er in Maastricht in industriële kring in de jaren 1918-1919 op dit Belgische streven gereageerd? Wie waren die industriëlen en wat waren hun beweegredenen om voor of tegen het annexionisme te zijn? We laten een grootindustriël, een rijksrechercheur en een econoom aan het woord voor een eerste duiding. De industriël, Louis Regout (1891-1966), directeur van de porselein- en tegelfabriek Mosa en de glasfabriek Stella, was een fel tegenstander van annexatie. Daarentegen was de rijksveldwachter-rechercheur Max Cappel (1866-1948) overtuigd dat voorstanders van annexatie hoofdzakelijk onder de industriëlen gezocht moesten worden, vooral onder grootindustriëlen. Ook de econoom Johan Nederbragt (1880-1953), referendaris bij het ministerie van Buitenlandse Zaken, sloot niet uit dat sommige Maastrichtse handelaren en industriëlen het liefst aansluiting bij België zouden zien. Hoe kwamen zij tot hun oordeel en in hoeverre geven hun overwegingen en ook andere bronnen ons een antwoord op de boven gestelde vragen?

- 3 Bv: R.L. Schuurmsma, *Het onaannemelijk tractaat. Het verdrag met België van 3 april 1925 in de Nederlandse publieke opinie* (Groningen 1975). Judith Culpers, 'Elfde kind of Assepoester? Argumenten pro en contra het Belgische annexionisme in de Limburgse pers (1918-1919)', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 55 (2010) 103-126. K.J.J. Visscher, *Nederland in de problemen. Een studie naar het Nederlandse buitenlandbeleid na afloop van de Eerste Wereldoorlog* (masterscriptie Universiteit van Utrecht 2012). Ties Brock, *Limburg in the Netherlands, The developmental stage of borderland Limburg in 1918 and 1919* (bachelor project Universiteit van Amsterdam 2014). M.S. van Herpen, *Nederland en de Belgische annexatiedrang aan het einde van de Eerste Wereldoorlog* (masterscriptie Universiteit van Amsterdam 2017).
- 4 M. De Waele, 'De Belgische annexionistische Campagne in Nederlands Limburg', in: *Acta colloquium over de Geschiedenis van de Belgische-Nederlandse Betrekkingen tussen 1815 en 1945* (Gent 1982) 353-395. Idem, *Naar een groter België!* (proefschrift Universiteit van Gent 1989). Idem, 'Pierre Nothomb, het Comité de Politique Nationale en de Belgische annexionistische campagne tijdens en na de Eerste Wereldoorlog', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 66 (2015) 116-147.

Een groep Limburgers bij de Blijde Inkomst van de Belgische koning in Luik in 1918

Na de wapenstilstand van 11 november 1918 konden de duizenden Belgische vluchtelingen die gedurende de oorlogsjaren in Nederland waren opgevangen weer naar huis terugkeren.⁵ Ook Nederlanders konden weer vrijer de grens over.⁶ Op 30 november 1918 was een grote groep Limburgers in Luik aanwezig bij de Blijde Inkomst van het Belgische koningspaar, koning Albert I en koningin Elisabeth. Volgens het *Handelsblad van Antwerpen* hadden dames uit Maastricht, Roermond en Sittard de koningin daarbij bloemen aangeboden alsmede een verzoekschrift waarin om de aanhechting van Nederlands-Limburg bij België werd verzocht. Na onderzoek concludeerde het Nederlandse *Algemeen Handelsblad* dat er weliswaar door enige dames met de woorden ‘Le Limbourg acclame le Roi et la Reine des Belges’ (Limburg juicht de koning en koningin der Belgen toe) bloemen waren aangeboden, maar dat er geen enkel woord was gevallen over een mogelijke inlijving van Limburg, noch dat er een verzoekschrift hiertoe zou zijn overhandigd, en dus dat het bericht in het *Handelsblad van Antwerpen* geheel uit de lucht was gegrepen.⁷

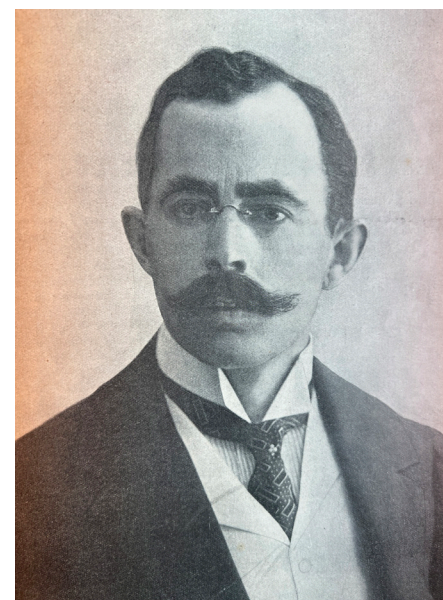
Toen het in Londen verschijnende Belgische blad *La Métropole* suggereerde dat het bezoek van een delegatie van meer dan vijfhonderd Nederlandse Limburgers zou bewijzen dat de ‘Hollandisering’ die de Nederlandse regering in het door Nederland geannexeerde gebied met onvermoeibare ijver had doorgezet althans ten dele was mislukt, lokte het een felle reactie uit van de Nederlandse militair P.J.O. van der Does de Willebois. Temeer daar het hem stoorde dat hij in diverse bladen geen weerwoord had gevonden op, wat hij noemde, het fabeltje dat in de pers circuleerde dat er een heuse delegatie Limburgers naar Luik was getogen om koning Albert te begroeten. Middels een persbericht liet hij weten dat er geen delegatie Limburgers naar Luik was gegaan. De Belgische consul in Maastricht had vijfhonderd uitnodigingen uitgedeeld aan kennissen en kennissen van kennissen om naar Luik te komen. De reis geschiedde kosteloos per trein, heen en terug. Ongeveer vierhonderd personen namen deel aan het uitstapje. In het algemeen werd dit gezien als een beleefdheid van de consul en zijn regering voor de enorme verplichting die België had aan Nederland en zeker aan Maastricht als dank voor tijdens de oorlog aan Belgen bewezen liefdadigheid.⁸

5 Zie: J.H. van Zanten, ‘De zorg voor vluchtelingen uit het buitenland tijdens den oorlog’, in: H. Bruggmans, *Nederland in den oorlogstijd* (Amsterdam 1920) 324-352.

6 Zie: Frank Bethlehem, ‘Een civiele staat van beleg. Het ontstaan van de moderne grensbewaking tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1920)’, *Militaire Spectator* jaargang 187, nummer 11 (2018) 582-597.

7 *Algemeen Handelsblad*, 7 dec. 1918, ochtendblad, blad 1, kolom (k) 1.

8 O.a. *De Amstelbode*, 17 dec. 1918, pagina (p) 1, k4 en *De Tijd*, 17 dec. 1918, p2k2.

Herman van Karnebeek, minister van Buitenlandse Zaken 1918-1927. [Weekblad: Katholieke Illustratie, 24 juni 1911]

Ook in de politiek trok het uitstapje van de Limburgers de aandacht. Op het bericht in het *Handelsblad van Antwerpen* vroeg een lid van de Tweede Kamer aan de minister van Buitenlandse Zaken Herman van Karnebeek (1874-1942) of hij bereid was een onderzoek naar het beweerde in te stellen. Geheel in lijn met wat Van der Does de Willebois opmerkte, antwoordde Van Karnebeek dat naar aanleiding van de vele (visum)aanvragen van Nederlanders om naar Luik te mogen gaan al een onderzoek was ingesteld. Daaruit was gebleken dat de Belgische consul te Maastricht uit erkentelijkheid voor de vele beleefdheden en steun ontvangen van Nederlandse Limburgers een extra trein beschikbaar had gesteld. Ongeveer vierhonderd personen hadden gevolg gegeven aan die uitnodiging. In Luik werd door hen als vanzelfsprekende tegenbeleefdheid een hulde gebracht in de vorm van een bloemetje aan de Belgische koningin. Van het aanbieden van een verzoekschrift waarbij de wens werd uitgesproken dat, althans een zuidelijk deel van Nederlands Limburg bij België zou worden gevoegd, was geen sprake geweest.⁹

Het aanbieden van de bloemen ging gepaard met een korte toespraak. Of die ook is uitgesproken zoals die in geschreven vorm is aangetroffen in een Belgisch

9 Kamervraag 10 dec. 1918, antwoord: Aanhangsel Tweede Kamer 1918-1919 nummer 138 (24 dec. 1918).

archief, waarin de oude relatie tussen Limburg en Luik werd beklemtoond en het vorstenpaar werd geprezen, weten we niet. Dit Franstalig document is uitgetypt, vertaald en opgenomen als bijlage.¹⁰ Het is ondertekend door bijna vijftig in en rond Maastricht woonachtige personen, onder wie velen uit de kring van handel en nijverheid. Onder hen de al genoemde Louis Regout alsmede de voorzitter van de Maastrichtse Kamer van Koophandel en Fabrieken Jules Schaepkens van Riepst (1875-1946) en Alfred Regout (1858-1935), directeur van de Vloertegelfabriek Alfr. Regout & Co. die ook voor de bloemen had gezorgd.¹¹

De Belgische historica Maria De Waele ziet dit document als een verzoekschrift zonder evenwel aan te geven wat er door de ondertekenaars werd verzocht. Dat kan ook niet, want er was geen sprake van een verzoek. Ook zouden de ondertekenaars de afscheiding van 1839 betreuren, maar ook die formulering is onjuist.¹² De ondertekenaars betreurden de schending van het ook door Pruisen ondertekende Verdrag van Londen uit 1839 dat de neutraliteit van België garandeerde.

Volgens De Waele verdienen de ondertekenaars, onder wie verschillende leden van de Maastrichtse familie van ondernemers en politici Regout, heel wat meer aandacht dan de inhoud van het document. Volgens haar was dit een van de weinige gelegenheden, waarbij de kopstukken van de Maastrichtse industriële burgerij openlijk voor hun Belgische sympathieën uitkwamen. Dit is opmerkelijk, want elders stelt ze dat dezelfde ondertekenaars in 1919 meerdere soortgelijke petitie's aan het Belgische paleis hebben verzonden.¹³ In ieder geval stelt De Waele dat invloedrijke industriëlen, zoals de Regouts en aanverwante families, de pro-Belgische campagne vanuit de coulissen steunden. Het veldwerk, het promoten van een referendum in Limburg waarbij de bevolking de vraag kreeg voorgelegd voor of tegen aansluiting bij België te zijn, lieten zij aan 'tweederangsfiguren' over. Volgens De Waele typeert dit de familie Regout: een familie van listige haaien die desnoods over lijken ging.¹⁴

Een van deze tweederangsfiguren was volgens De Waele de reeds genoemde Jules Schaepkens van Riepst. Die zou in februari 1919 tijdens een bezoek van het Luikse mannenkoor La Légia aan Maastricht een penning hebben aangenomen.

10 Afgedrukt in: G.J.B. Verbeet, *De beide Limburgen inzet van staatkundige verwickelingen tussen de Duitse Bond, Nederland en België na 1839* (Maastricht/Lanaken 1992) 44-46. De Waele vermeldt als vindplaats het Belgisch archief: ARA, archief ministerie van Buitenlandse Zaken, Cl. B 383. Aanvankelijk was het de bedoeling het koningspaar in Brussel te begroeten. Daar was het door problemen met het spoor niet van gekomen. *Nieuws van den Dag*, 23 nov. 1918, avondblad, blad 2, p5k1, *De Telegraaf*, 24 nov. 1918, p1k1-3. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 26 nov. 1918, blad 1, k4.

11 *De Tijd*, 7 dec. 1918, blad 2, p2k3.

12 De Waele, 'Pierre Nothomb', 137.

13 *Idem*, *Naar een groter België!*, 685, noot 10 (zonder bronvermelding).

14 *Idem*, 'De Belgische annexionistische Campagne', 365 en 378.

men.¹⁵ Dat was evenwel zijn vader Servais Schaepkens van Riepst (1844-1925), die toen wethouder van Maastricht was.¹⁶ Een andere tweederangsfiguur die De Waele noemt, is het lid van de Tweede Kamer Henri van Groenendael (1874-1944). Volgens haar was hij een Maastrichtenaar die in Luik rechten studeerde, en werd zijn huis in Maastricht met stenen bekogeld tijdens rellen die naar aanleiding van de komst van La Légia uitbraken.¹⁷ Ook hier gaat De Waele in de fout. Van Groenendael kwam uit Nunhem, een dorp in Midden-Limburg. Hij studeerde rechten en promoveerde tot doctor in de staatswetenschappen aan de Rijksuniversiteit Utrecht en woonde op vermelde datum in Sittard.

Wel was Van Groenendael zeer omstreden. In januari 1919 werd hij wegens gebrek aan vertrouwen door de Raad van Commissarissen van de NV Bergerode – een maatschappij tot exploitatie van mineralen met het hoofdkantoor in Heerlen – als directeur geschorst. In oktober 1919 werd hij uit zijn fractie, de Katholieke Kamerclub, gezet omdat hij bij de Amerikaanse legatie (gezantschap) in Brussel propaganda gemaakt had voor het houden van een referendum in Limburg over een mogelijke aansluiting bij België. Van Groenendael wordt hier verder buiten beschouwing gelaten, omdat hij geen Maastrichts industrieel was.¹⁸

Ook Rob Van der Heijden en Kasper Wagemans refereren aan de bedoelde toespraak, zij het dat zij spreken over een petitie. Zij stellen zich evenwel hierbij geen vragen, en geheel in lijn met De Waele, concluderen zij dat het de rijke industriëlen waren die achter de schermen aansluiting zochten bij België, maar het veldwerk overlieten aan 'mindere goden', zoals Wagemans het verwoordt. Wel acht Wagemans het onjuist dat Van Groenendael slechts een marionet van de grote industriëlen geweest zou zijn. Hij zou namelijk geen connecties hebben gehad met bijvoorbeeld de familie Regout.¹⁹ Zoals we hieronder zullen zien, ligt dat laatste ietwat genuanceerder. Voor zijn stelling dat de Zuid-Limburgse industriëlen de belangrijkste Limburgse pleitbezorgers voor de Belgische zaak waren, verwijst Lemmens op zijn beurt weer naar Van der Heijden en Wagemans.²⁰

Wat opvalt, is dat Van der Heijden, Wagemans en Lemmens niet verwijzen

15 *Idem*, *Naar een groter België!*, 679.

16 *Gemeentebld van Maastricht* 1919 nr. 4, notulen raadsvergadering 25 feb. 1919.

17 De Waele, *Naar een groter België!*, 676 en 687.

18 Over Van Groenendael zie: Anne-Marie Delaune, Alexander van Groenendael, *Un mariage Limbourgeois et Wallon au début du XXe siècle: Henri van Groenendael 1874-1944 Limbourgeois, Albine Marsigny 1883-1966 Wallone*, ([Limoges] 2019).

19 Rob P.W.J.M. van der Heijden, 'Tijden veranderen: Limburg tussen Nederland en België', *De Maasgouw* 111, 1992, 101-167. Vooral 148, 149 en 157. Kasper Wagemans, 'Limburg en het Belgische annexionisme 1918-1920', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 43 (1998) 89-133. Vooral 115 en 122.

20 E.W.G. Lemmens, *Aan vorst en vaderland gehecht, doch tevreden zijn zij niet: Limburgse politici in Den Haag 1839-1918*, proefschrift Maastricht University 2004, 129.

naar het proefschrift van De Waele uit 1989, maar alleen naar haar artikel in *Acta* uit 1982. Dat terwijl Van der Heijden in zijn artikel uit 1992 stelt het als een gemis te ervaren dat het proefschrift niet tijdig in druk verscheen.²¹ Kennelijk was het gemis niet groot genoeg om dit 1613 pagina's A4 tellende proefschrift te gaan inzien bij de Universiteit van Gent waar De Waele is gepromoveerd.

Behalve naar De Waele verwijzen Van der Heijden en Wagemans naar rapporten van de vermelde rijksveldwachter-rechercheur Max Cappel. Volgens hen was hij een speurneus van Maastrichtse origine en volgens Wagemans had hij ook nog een broer die kapitein was bij de marechaussee.²² Echter, Cappel was geen Maastrichtenaar, noch had hij een broer die kapitein was. Er worden Cappel uitspraken toegedicht die niet van hem zijn.

We laten de publicaties van De Waele, Van der Heijden, Wagemans en Lemmens rusten, met dien verstande dat moet worden opgemerkt dat De Waele Louis Regout onvermeld laat bij haar opsomming van leden van de familie Regout die de bedoelde toespraak hadden medeondertekend. Op Louis Regout komen we hieronder terug. Op deze plaats volstaat te concluderen dat er geen enkele reden is de ondertekenaars van deze toespraak in een sterk annexionistische hoek te plaatsen. Daarbij mogen we ook niet vergeten dat de komst van het Belgische koningspaar in Luik een grote gebeurtenis was; met parades, pronk en praal in een versierde stad. Los van de mogelijkheid dat mensen eventueel ook familie- en zakelijke banden konden aanhalen, was het leuk om er naartoe te gaan, Belgischgezind of niet. Het uitstapje werd hen gratis in de schoot geworpen. Waarom zou je niet op de bedoelde uitnodiging ingaan, of op eigen gelegenheid naar Luik gaan?

Een industrieel laat van zich horen

Aansluitend bij ontwikkelingen in Duitsland, waar enige dagen eerder de republiek was uitgeroepen, zei de socialistische voorman Pieter Jelles Troelstra op 12 november 1918 in de Tweede Kamer dat de regering in een dusdanige desolate toestand verkeerde dat zij het staatsrechtelijk mandaat verloren had om zich te beschouwen als de aangewezen behartigers van de belangen van het volk. De sociaaldemocraten moesten maar de macht grijpen om de eisen van de arbeidersklasse te verwezenlijken. Hoewel Troelstra twee dagen nadien ontkende het woord 'staatsgreep' te hebben gebruikt en benadrukte dat hij van geen geweld wilde weten,

21 Van der Heijden, 'Tijden veranderen', 104.

22 *Ibidem*, 148. Wagemans, Limburg en het Belgische annexionisme, 121 en 129.

waren zijn woorden hard aangekomen.²³ In het hele land werden er pro-Oranje demonstraties gehouden. Hoewel een gepland bezoek van koningin Wilhelmina aan Maastricht niet doorging, werd er op zondag 8 december 1918 een grote manifestatie in de stad gehouden. Opgezet als anti-revolutionaire betoging kreeg deze ook een anti-annexionistisch karakter. In de pers deden enige prominente Maastrichtenaars een oproep om een Limburgs anti-annexionistisch comité te vormen. Onder hen waren politici, rechters, militairen, mensen uit de cultuursector en ondernemers, zoals Louis Regout, de hoedenfabrikant Emile Dassen (1876-1938) en de wijnhandelaar en administrateur van het Rode Kruis Hospitaal George du Cellié Muller (1868-1945) die ook de boven aangehaalde toespraak had medeondertekend. Daarbij trad reserveluitenant Johannes Graafland (1889-1945) op als secretaris-penningmeester.²⁴ Dat laatste duidt erop dat er geld is ingezameld.

Louis Regout, directeur van de porselein- en tegelfabriek Mosa en de glasfabriek Stella. (Naslagwerk: *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld*, Amsterdam 1938)

23 *Handelingen Tweede Kamer 1918-1919*, 12 nov. 1918, 348 en *ibidem*, 14 nov. 1918, 395.

24 *Limburger Koerier (LK)* 9 dec. 1918, blad 1, k1.

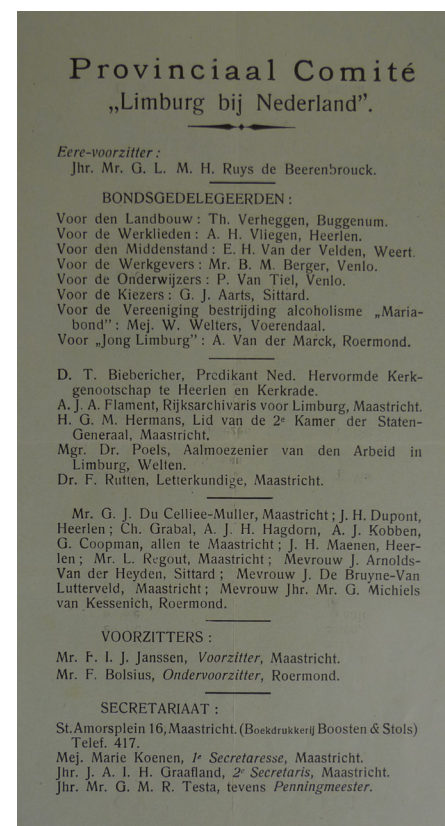
Ook de vader van Louis Regout was ondernemer geweest. Hij was daarenboven van 1909 tot in 1913 minister van Waterstaat in het kabinet Heemskerk. In een interview met het dagblad *De Telegraaf* vertelde Louis Regout dat volgens hem het grote publiek aanvankelijk onverschillig stond tegenover nationalistische en chauvinistische vraagstukken, maar dat daarin verandering was gekomen door de campagne die sommige Belgische en Franse bladen voerden.²⁵ Er bestond volgens Regout geen anti-Nederlandse stemming in Maastricht. Uit industriële kring was in het verleden aangedrongen op maatregelen ter verbetering van de industrie en handel, zoals betere verbindingen met Noord-Nederland. Ook had de industrie veel te lijden gehad van de vrijhandel. Op zich vond Regout vrijhandel prachtig, maar het mocht niet zo zijn dat de eigen levenskrachtige industrie werd overweldigd door buitenlandse dumping. Hij vond het echter te vroeg om iets te zeggen over internationale economische vraagstukken, zo kort na de oorlog. Ook de meest pro-Belgische fabrikant ontbrak het volgens Regout aan gegevens om te beoordelen of hij dan niet voordeel zou hebben bij aansluiting bij België. Immers, hoe zou de Belgische handelspolitiek uitpakken en hoe zouden de toltarieven in de verschillende landen worden geregeld? Dat Regout hieraan dacht, is niet verwonderlijk. Goed ondernemerschap vereist namelijk dat je rekening houdt met veranderende marktomstandigheden en overheidsbeleid.

Regout zou aansluiting bij België diep betreuren, stelde hij, want de laatste jaren was er in Nederland volgens hem veel ten goede gekeerd. De toenemende belangstelling van de Nederlandse overheid voor de Nederlandse industrie was ook de Limburgse economie zeer ten goede gekomen. Mochten sommige Limburgers nog het gevoel hebben achtergesteld te worden, dan was er nu reden daar anders over te denken. Dat er drie Limburgers in de regering zaten, was bewijs te meer voor de hechte band tussen Noord en Zuid.

Kort na zijn interview sloot Louis Regout zich aan bij het op 18 december 1918 te Sittard opgerichte provinciaal comité 'Limburg bij Nederland'. Zijn achterneef Jules Regout jr. (1881-1956), een zoon van de oprichter van de dekenfabriek N.V. Wolindustrie v/h Jules Regout & Co., deed dat bij het plaatselijke comité 'Maastricht bij Nederland!'²⁶

25 *De Telegraaf*, 11 dec. 1918, avondblad, blad 2, p5k4.

26 Nationaal Archief Den Haag (NA), Inventaris van het archief van jhr. mr. Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck [levensjaren 1873-1936], 1896-1936 (1974) (archieff Ruijs.), inv.nr. 7. *Nieuwe Venlosche Courant*, 19 dec. 1918, p1k3.

Provinciaal comité 'Limburg bij Nederland'. [Nationaal Archief Den Haag, Inventaris van het archief van jhr. mr. Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck (levensjaren 1873-1936), 1896-1936 (1974), inv. nr. 7]

Rijksveldwachter-rechercheur Max Cappel

Toen Max Cappel in 1948 op bijna 83-jarige leeftijd in 's-Hertogenbosch overleed, wijdde de Provinciale Noord-Brabantsche Courant *Het huisgezin* een redactioneel stukje aan hem. Van 7 juni 1886 tot 22 februari 1941 was hij, volgens de krant, in staatsdienst geweest en diende hij als rijksrechercheur onder vele procureurs-generaals.²⁷ Jaren daarvoor hadden *De Telegraaf* en het *Nieuw Israëlietisch Weekblad* (NIW) daarentegen reeds bericht dat Cappel na 48 dienstjaren zijn functie als rijksrechercheur eind oktober 1934 had neergelegd. Hij was volgens deze bladen ook belast geweest met de beveiliging van de koninklijke familie. Voor *De Telegraaf* was

27 Provinciale Noord-Brabantsche Courant *Het huisgezin*, 21 sept. 1948, p2k1.

Cappel een van de eerste rijksrechercheurs en voor het NIW de eerste en tevens enige Jood in dit corps.²⁸ Klinkert wijst erop dat Cappel een verbinding tot stand had gebracht tussen interne veiligheid en buitenlandse militaire inlichtingenver-garing en dat zijn rapporten derhalve ook het ministerie van Oorlog bereikten.²⁹

Rijksveldwachter-rechercheur Max Cappel was onder andere Ridder in de Orde van Oranje Nassau, Broeder in de Orde van de Nederlandse Leeuw en Ridder in de Orde van Leopold II van België. [Joods Cultureel Kwartier, objectnummer F900146]

Max Cappel werd op 29 januari 1866 geboren in Berlijn. Begin september 1884 vestigde hij zich in Roermond. Volgens een akte van bekentenis die voor de kantonrechter te Roermond in augustus 1884 werd opgemaakt was hij een zoon van Henriette Cappel; de naam van de vader was onbekend. In juni 1886 werd hij beroepsmilitair in Nederlandse dienst en diende hij bij de infanterie, waarna hij in december 1891 overstapte naar de marechaussee. Daar bracht hij het tot brigadier

28 De Telegraaf, 30 okt. 1934, avondblad, blad 2, p4k4. Nieuw Israëlietisch Weekblad, 2 nov. 1934, blad 3, p11k1.

29 Wim Klinkert, 'Espionage Is Practised Here on a Vast Scale. The Neutral Netherlands, 1914-1940', in: Floribert Baudet e.a., *Perspectives on Military Intelligence from the First World War to Mali* (Den Haag 2017) 23-54.

titulair. In april 1897 kreeg hij vervroegd ontslag.³⁰ Datzelfde jaar wordt hij vermeld als agent van politie wonende in Rotterdam.³¹ Het jaar daarop huwde hij in Maastricht met de Pruisische Bertha Goldstein. Cappel verbleef rond die tijd kortstondig in Maastricht, waarna hij naar Rotterdam terugkeerde. In 1901 verhuisde hij naar 's-Hertogenbosch.

De taak van Max Cappel was niet veel anders dan van iemand die tegenwoordig voor een inlichtingendienst werkt. Van hem werd verwacht dat hij informatie verzamelde over mensen of groeperingen die een bedreiging konden vormen voor Nederland. Hij diende de informatie die hem uit diverse kanalen bereikte te analyseren, er betekenis aan te geven en ordentelijk aan Justitie te rapporteren zodat daarop beleid kon worden gemaakt, of zo nodig maatregelen getroffen konden worden om dreigingen te voorkomen.

Op 24 december 1918 berichtte Cappel aan de Officier van Justitie bij de arrondissementsrechtbank in Maastricht dat, voor zo ver hij kon overzien, er in het Zuiden van Limburg geen sprake was van een georganiseerde annexionistische beweging.³² Er zouden wel Limburgers zijn die voor annexatie waren en daarvoor stemming trachtten te maken door openlijk voor hun mening uit te komen. Omdat hem slechts een paar namen ter ore waren gekomen, concludeerde Cappel dat hun aantal gering was. Volgens zijn bescheiden mening kon men dan ook aannemen dat de grote massa bij Nederland wenste te blijven. Zij die voor annexatie waren, moesten hoofdzakelijk onder industriëlen gezocht worden, vooral onder grootindustriëlen, dat ondanks dat er werd beweerd dat het welslagen van de grote betoging van 8 december in Maastricht hoofdzakelijk te danken was aan financiële steun van Maastrichtse bankiers die ieder vijfhonderd gulden zouden hebben bijgedragen en aan bijdragen van industriëlen waardoor er circa zeventuizend gulden was verkregen. Maar daaraan mocht niet te veel waarde worden toegekend, aangezien er onder hen beslist veel waren die annexatie voorstonden omdat de grootindustrie geheel of voor een groot deel gefinancierd werd met Belgisch kapitaal. Hierbij werd vooral gewezen op 'de Zinkwitfabriek te Eijsden en Maastricht, de Geramique en de Koninklijke papierfabriek'. Deze bedrijven zouden grote financiële voordelen hebben bij een annexatie. Waaruit die dan bestonden, bleef onvermeld. Kwam deze annexatie er niet, ging Cappel verder, dan zouden zij liever Oranje hebben dan revolutie. Vandaar hun financiële bijdrage. Dat er een provinciaal comité 'Limburg bij Nederland' gevormd was waarvoor mogelijk

30 NA, Inventaris van het archief van het Ministerie van Oorlog: Stamboeken van Onderofficieren en Minderen van de Landmacht, 1813-1924, inv.nr. 1098, 76757 en inv.nr. 4408, 926.

31 Verklaring Commissaris der Koningin in Limburg, 11 nov. 1897, huwelijksbijlage 25 jan. 1898.

32 Cappel aan OvJ, 24 dec. 1918 nr. 37, NA, Ministerie van Justitie, Verbaalarchief, 1915-1955, Kabinetearchief, 1915-1940 (MvJ), inv. nr. 16432.

eerder gelden ingezameld zouden kunnen zijn, liet Cappel evenwel onvermeld. In dit verband berichtte hij slechts dat men beweerde dat Pierre Regout (1854-1928), mededirecteur van de vermelde papierfabriek, een annexionist was die herhaaldelijk tegen zijn kantoorpersoneel en werklieden gezegd zou hebben dat annexatie van Limburg bij België de fabriek tot bloei zou brengen.

In zijn rapport wees Cappel ook op een etentje dat op 8 december in het café-restaurant Du Casque op het Vrijthof was aangeboden aan de gewezen redacteur van de *Courrier de la Meuse*, een Franstalig blad gericht op Belgische vluchtelingen. Naast veel Belgen en Fransen waren er ook, zoals Cappel het verwoordde, Nederlandse Limburgers aanwezig. Onder hen de directeur van de HBS Henry Houben (1870-1952), alsmede de brouwers Edmond Marres en Nicolaas Gilissen, de houthandelaar Jean Riemersma, Nicolaas Theunissen van het confectionmagazijn 'Le Drapeau' en de directeur van de cartonagefabriek Eugène Regout. Dit etentje zou in een anti-Nederlandse sfeer ontaard zijn, waarbij Houben bij het spelen van het Wilhelmus geweigerd zou hebben op te staan ondanks dat hij daartoe door Eugène Regout (1869-1922) werd aangespoord. Cappel had nog niet vastgesteld of er een lijst gecirculeerd had waarbij de ondertekenaars aansluiting bij België voorstonden. Wel werden er verschillende namen genoemd, zoals die van 'Alfred Regout, jhr. Hora Siekema en Schaepkens van Riemst' die haar een dergelijke lijst ter ondertekening hadden aangeboden en van heren die deze hadden ondertekend, waarvan achteraf gebleken was dat dit een sympathiebetuiging was aan het Belgische koningspaar bij hun intocht 'te Brussel'.

Cappel rapporteerde dus aan de Officier van Justitie wat hem ter ore was gekomen, waarbij hij namen van bedrijven en personen min of meer fonetisch opschreef. Met Hora Siekema werd een zekere Hora Siccama bedoeld. Maar wie? En welke Schaepkens van Riemst werd bedoeld? Cappel trok snel conclusies en gaf ook niet aan wie zijn informanten waren. Dat laatste deed hij in een later rapport wel.³³ Na ruggenspraak met Gaspard Testa (1861-1934), rechter bij de arrondissementsrechtbank in Maastricht en een van de voormannen van het provinciaal comité 'Limburg bij Nederland', had hij ene Johan Winand Boots (1876-1944) gehoord; een garagehouder in Maastricht. Deze vertelde aan Cappel dat hij in de sociëteit Momus door een van de leden was aangesproken met de mededeling dat iemand hem zocht die hem een lijst met separatistische strekking ter ondertekening wilde aanbieden.³⁴ Nadat Boots dreigde die persoon een pak slaag te geven en de lijst in beslag te nemen, had niemand zich gemeld. Daarop concludeerde

33 Cappel aan OvJ, 12 feb. 1919 nr. 22, NA, MvJ, inv. nr. 16432.

34 Momus was een sociëteit op het Vrijthof in Maastricht die zich bezighield met liefdadigheid en het organiseren van sociale evenementen, zoals carnaval.

Cappel dat, mocht er al zo'n lijst gecirculeerd hebben, dit van korte duur geweest moest zijn. Johan Boots zette Cappel op het spoor van diens broer, Jules Paul Boots (1883-1963), ambtenaar bij de Nederlandsche Bank in 's-Gravenhage en reservekapitein in het leger.³⁵ Jules Boots, geboren in Amby, zei tegen Cappel een Maastrichtenaar te zijn en de bevolking van Maastricht en omstreken te kennen. Hij vreesde dat zolang de annexionistische kwestie niet was opgelost een deel van de Maastrichtse bevolking voor het annexionisme was over te halen. In Maastricht en omstreken bevonden zich onbetrouwbare elementen, zoals leden van de familie Regout en Paul Brouwers (1867-1923), lid van Provinciale Staten van Limburg. Deze personen bezochten Cercle l'Union, een herensociëteit op het Vrijthof waar ook veel Belgen kwamen en die de plaats was waar annexionisten uit Maastricht en omstreken bijeenkwamen.³⁶

De herensociëteit Cercle l'Union op het Vrijthof in Maastricht bestaat nog steeds.

[Foto: Eddy de Beaumont (2023)]

35 Cappel aan OvJ, 26 feb. 1919 nr. 26, NA, MvJ, inv. nr. 16432.

36 Over Cercle l'Union: Leo Pierey, *Een geschiedenis van de Unie* (Maastricht 2004).

Omdat Johan Boots aan Cappel had toegezegd trachten te weten te komen wie hem in Momus had aangesproken, voerde Cappel opnieuw een gesprek met hem. Johan Boots maakte een zenuwachtige indruk. Hij wist nog steeds niet wie hem had aangesproken en verklaarde niet met zekerheid te kunnen zeggen welke strekking de bedoelde lijst eigenlijk had. Hij had slechts aangenomen dat het een adhesiebetuiging voor de annexatie van Limburg was. Cappel legde geen link met de eerder door hem gerapporteerde sympathiebetuiging aan het Belgische koningspaar.

Ondanks dat Cappel bij tijden in Maastricht verbleef en, naar eigen zeggen, moeite gedaan had om te weten te komen of daar een organisatie bestond tot het bevorderen van de annexatie door België, meldde hij in juli 1919 aan de procureur-generaal, fungerend directeur van politie bij het gerechtshof te 's-Hertogenbosch, dat hij niets van dien aard had ontdekt. Er was zelfs geen persoon aan te wijzen die als officieel propagandist van annexatie kon worden beschouwd. Wel werden er verschillende personen genoemd die als vurige voorstanders van annexatie golden. Cappel zou de namen verzamelen en de procureur-generaal hiervan verslag doen.³⁷ Het rapport volgde een paar dagen later, waarin Cappel ook opmerkte dat, hoewel niet alle leden van Cercle l'Union als zodanig te beschouwen waren, de sociëteit werd aangeduid als een broeinest van annexionisten.³⁸ De onderstaande tabel geeft weer hoe Cappel te Maastricht woonachtige personen vermeldde die bekendstonden als annexionist.

1	A. Leonards	Bierbrouwer - Hoogbrugstraat – Lid van de cercle 'L'Union'
2	A. Rijcke	Directeur Ruttens brouwerij - woont b/d brouwerij
3	E. Marres	bierbrouwer - Capucijnenstraat
4	Joseph Eberhart	Idem - Achter de Molens
5	L. van Aubel	Idem - Jodenstraat
6	H. Meijers	Idem - Boschstraat
7	A. Marres	Idem – Kleine Gracht
8	Nicolaas Gilissen	Idem - te St. Pieter - Lid van de cercle L'Union
9	Henri Rutten	Directeur van de Zwarte Ruiter - Villapark
10	Petrus Regout	Directeur van de Sphinx Boschstraat
11	H. Houtappel	Wijnhandelaar - Kesselskade
12	Max Hollman	Idem St. Jacobstraat

37 Cappel aan PG, 24 juli 1919 nr. 81, NA, MvJ, inv.nr. 16442. Zie ook de reisdeclaraties van Cappel, in *ibidem*.

38 Cappel aan PG, 27 juli 1919 nr. 83, NA, MvJ, inv.nr. 16442.

13	Oscar Lambrix	Directeur Metaalwarenfabriek Kleine Gracht
14	Pierre Janssen	Gewezen directeur van de Wasserij de Lely - Vrijthof 49
15	Joseph Herfst	Lid van de firma Allard en Co in meubels - Stationstraat
16	Edmond Crets	Rentenier - Alexander Battalaan Lid van de cercle L'Union
17	H. de Beaumont	Oud Raadslid - wijnhandelaar Wilhelminasingel
18	Leopold Regout	Villa Cerès. Buiten de Boschpoort
19	Alfred Regout	Directeur van de Tegelfabriek - Franciscus Romanusweg
20	P. Nijst	Commestibelhandel ³⁹ - Brugstraat
21	Eberhart	Kunstschilder - Villapark van Heilighoflaan
22	Coenegracht	Banketbakker - Wolfstraat
23	Eugene Hustinx	Handelsagent - Brusselscheweg
24	Pierre Vaessen	Sigarenwinkelier - Gr. Gracht 4.
25	Houben	Directeur van de H.B.S.
26	Arnold Maessen	Scheepsrederij - langs het Kanaal en heeft een filiaal te Luik
27	Nicolaas Theunissen	Confectiekleeren 'Le Drapeau Belge'. Zijn broer heeft gelijke zaak te Luik en heeft een zoon als officier in het Belgische Leger. Het zijn Eijsdenaren.
28	Claessens - Le Chat	Onderdirecteur van de Sphinx

Ook nu zien we dat Cappel diverse (familie)namen foutief spelde. Een 'Hoogbrugstraat' en een 'van Heilighoflaan' bestonden niet, wel de 'Hoogbrugstraat' en de 'Van Heylerhofflaan'. Er was geen bierbrouwer met de naam 'A. Leonards'; wel een Alphonse Leenaers (1858-1934). Sommige personen vermeldde hij met voor- en achternaam, andere slechts met initiaal of familienaam; al dan niet met adres. Of deze personen ook openlijk voor hun mening uitkwamen en dus in zijn optiek stemming maakten en daardoor wellicht een bedreiging voor Nederland vormden, liet Cappel onvermeld.

39 Fijne eetwaren, meestal afgekort als 'comest'.

Henri Rutten (1873-1936), directeur van de bierbrouwerij De Zwarte Ruiters. Rutten was gehuwd met een Belgische. [Archief redactie Familieblad Rutten]

Volgens informatie die Cappel had ingewonnen kon ook worden aangenomen dat alle bierbrouwers van Maastricht en omstreken voorstanders waren van annexatie door België. Volgens hun eigen zeggen zouden zij zich door de drankwet benadeeld voelen en onder Belgisch regime meer kunnen verdienen. Eind mei 1919 waren er achttien Maastrichtse bierbrouwerijen bij de Maastrichtse Brouwersbond aangesloten en acht van buiten Maastricht.⁴⁰ Waren inderdaad alle bierbrouwers van Maastricht en omstreken annexionisten? En waarom vermeldde Cappel hen dan niet allemaal? In ieder geval ging ook minister Van Karnebeek ervan uit dat onder een klein groepje Belgischgezinde Limburgers in Maastricht en omgeving zich een zeker aantal bierbrouwers bevond. Maastrichtse brouwers spinden garen bij de situatie, omdat België de import van bier uit Nederland verboden had, behalve uit Zuid-Limburg.⁴¹

40 LK, 31 mei 1919, blad 5, p2k3 en k4.

41 Brief Van Karnebeek, 7 aug. 1919, vermeld in Rijks Geschiedkundige Publicatiën, A.1. 1919-1920 - GS 156, 111, noot 2.

Bieronderzoek.

Het Bestuur van den Maastrichtischen Brouwersbond brengt hierbij ter kennis aan de cliëntèle harer leden, dat het uitgebracht onderzoek van het Laboratorium, Dr. Van Hamel Roos & Harmens betreffende het monster Diester Bier geen betrekking heeft op bier geleverd door een der leden van bovengenoemde bond. Genoemd bier wordt in den handel gebracht door eene Hollandsche Brouwerij. De Maastrichtse Brouwersbond waarschuwt het bierconsumeerend publiek tegen dit artikel dat met bier niets gemeen heeft dan de kleur.

Tot de Afd. MAASTRICHT behooren :

de firma's :		
Fa Brand, Wylré. Meentz & Co., Sijmpelveld. Lintzen, Mechelen. Dittman & Sauerl, Valkenburg. Theunissen, Valkenburg. Henquet, Eijsden. Smeets, Gulpen. Hennekens, Bunde.	Gebr. van Aubel Jos. van Aubel L. van Aubel Coenegracht N. A. Bosch Ceres N. Gilissen Th. Grein Heeberechts	MAASTRICHT. A. Leenaers A. J. J. Marres Eug. Marres Edm. Marres H. J. Marres Zn. E. H. Meijers Prick-Lijnen L. Rutten J. Sougnaz.

Rapport van Dr. van HAMEL ROOS & HARMENS.

Ondergeteekenden verklaren op grond van kwalitatieve en quantitative analyse dat de samenstelling van het artikel Diester Bier NIET overeenkomt met de eischen welke aan deugdelijk Bier gesteld worden, zoodat het niet als zoodanig in den handel gebracht behoort te worden.

1642

Advertentie Maastrichtse Brouwersbond [Dagblad: Limburger Koerier, 31 mei 1919, blad 5, pag. 2, kol. 3 en 4]

Verder was Cappel ter ore gekomen dat een zekere Eberhard, een Maastrichtse bierbrouwer, met een paar andere Maastrichtenaars met annexionistische doeleinden naar Brussel was geweest. Nader onderzoek had uitgewezen dat dit Joseph Eberhard (1877-1947) was, wonende Achter de Molens. Hij zou in Brussel vooraanstaande Belgische annexionisten hebben getroffen, samen met collega-bierbrouwer Nicolaas Gilissen (1872-1934), wonende te Sint Pieter en Hyacinthe de Beaumont (1873-1928), een oud-raadslid van Maastricht die kort daarvoor door de Belgische regering was gedecoreerd. Het drietal had in Brussel vele koffiehuisen bezocht en zich zeer luidruchtig gedragen door te zingen en te drinken op de toekomstige annexatie van Limburg. Daarbij zou Gilissen dronken, zoals hij dikwijls was, meermaals een toast hebben uitgebracht, waarin hij de aansluiting van Limburg bij België verheerlijkte en beweerde dat de meeste Limburgers met ongeduld op de vereniging van Limburg met België wachtten. Wie het drietal in Brussel had getroffen, meldde Cappel niet. Ondanks dat hij daartoe onderzoek had gedaan, kon hij het beweerde nog niet overtuigend bevestigen. Het kwam hem evenwel als waarschijnlijk voor omdat het genoemde drietal tot de vurigste Maastrichtse annexionisten behoorden.

Hoewel Cappel opnieuw niet toelichtte wie hem deze informatie had verschaft, moet opgemerkt worden dat zowel Gilissen als De Beaumont publiekelijk in opspraak waren geraakt. De Beaumont omdat hij de enige was die in februari van dat jaar in de Maastrichtse gemeenteraad, tot leedwezen van burgemeester Leopold van Oppen (1871-1941), tegen een pro-Nederland-motie had gestemd; Gilissen omdat hij in maart geweigerd had een volkspetitionnement te tekenen dat verzocht Maastricht en Limburg bij Nederland te laten blijven.⁴² Eberhard werd in de media niet met annexionisme geassocieerd.

Johan Nederbragt over de economisch-politieke positie van Maastricht

In augustus 1918 werd de hiervoor vermelde Henri van Groenendael gekozen tot eerste voorzitter van de kort daarvoor opgerichte Limburgse Rooms-Katholieke Werkgeversvereniging. In het bestuur zaten ook Louis Regout en Henri van Aubel (1851-1944), directeur van de Koninklijke Nederlandsche Papierfabriek in Maastricht.⁴³ Nadat Van Groenendael als directeur van Bergerode was geschorst, trad hij begin februari terug als voorzitter. Op 6 februari 1919 stuurde de werkgeversvereniging een telegram aan koningin Wilhelmina waarin zij onwrikbare trouw aan haar en het vaderland betuigde.⁴⁴

Er waren ook steunbetuigingen aan de regering die de pers niet haalden. Toen de Maastrichtse koopman Jozef Hustinx (1874-1941) van de firma Hustinx-Roberti (koffiebranderij en handel in koloniale waren) eind april 1919 vernam dat zijn zwager (en achterneef) Ferdinand Hustinx (1881-1935) in Valkenburg De Kronijk had opgericht, dat hij typeerde als een tijdschrift van openlijk anti-vaderlandse strekking, schreef hij aan de minister van Binnenlandse Zaken en voorzitter van de minister-raad Charles Ruijs de Beerenbrouck (1873-1936) dat, behoudens 'enige ontoerekenbare', de gehele familie dat bedrijf afkeurde en ten zeerste betreurde.⁴⁵ Dit is tevens een voorbeeld van verdeeldheid over de annexatiekwesie binnen één familie.

42 Gemeentebled van Maastricht 1919 nr. 4, notulen raadsvergadering 25 feb. 1919. Zie voor uitslag volkspetitionnement: LK, 3 april 1919, blad 1, p1k1. LK, 5 april 1919, blad 2, k1.

43 G.C.P. Linssen, 'De oprichting van de Limburgse werkgeversvereniging', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 18 (1973) 55-83.

44 O.a. *De Tijd*, 7 feb. 1919, blad 2, p2k2.

45 Jos. Hustinx-Motké aan Ruijs de Beerenbrouck, 1 mei 1919, NA, archief Ruijs, inv.nr. 7. Over Van Groenendael, Hustinx, Gilissen en De Beaumont, zie: Eddy de Beaumont, 'Belgischgezinde Limburgers in de jaren 1918-1919: landverraders!', *Publications*, te verschijnen.

Johan Nederbragt samen met (vermoedelijk) zijn echtgenote. [Nationaal Archief, Inventaris van het fotoarchief (negatieven) van Willem van de Poll (1895-1970), 1931-1968, toegangsnummer 2.24.14.02 inv. nr. 255-0449]

Begin juni 1919 waren de Belgische annexatie-eisen bij de Vredesconferentie in Parijs van tafel. Om België toch enigszins tegemoet te komen, werd besloten dat verder bilateraal overleg zou plaatsvinden tussen België en Nederland over de herziening van enige bepalingen van het Verdrag van Londen van 1839 waarin de scheiding tussen beide landen was geregeld.⁴⁶ Niettemin ondertekenden in augustus 1919 diverse Limburgse brancheorganisaties, zoals die van landbouwers, middenstanders, werklieden, werkgevers, onderwijzers en journalisten, telegrammen

46 Verklaringen Van Karnebeek in de Eerste en Tweede Kamer. Handelingen Eerste Kamer 1918-1919, 6 juni 1919, 534. Aanhangsel Tweede Kamer 1918-1919 nummer 378.

aan de Belgische koning en aan de internationale ‘commissie van veertien’ voor de herziening van het verdrag van 1839 waarin zij verklaarden niet van Nederland losgescheurd te willen worden.⁴⁷

Op 13 september 1919 voerde België de druk op Nederland op door aan de commissie een nota te overleggen waarin betoogd werd dat het nodig was dat Nederland meewerkte aan het wegnemen van douaneformaliteiten in Limburg die gezien werden als een barrière tussen België en het Duitse achterland. Werkte Nederland niet mee, zo overwoog België meer radicale oplossingen. In december 1918 had minister Van Karnebeek zich in verband met de Belgische annexatie-eisen laten adviseren door de historicus H.T. Colenbrander over het ontstaan en de geschiedenis van de Nederlandse rechten op Limburg. De in de aanhef van dit artikel genoemde econoom Johan Nederbragt, referendaris bij het ministerie van Buitenlandse Zaken, bracht in oktober 1919 op verzoek van Van Karnebeek rapport uit over de economisch-politieke positie van Zuid-Limburg.⁴⁸

Nederbragt zag de Belgische nota als een handig in elkaar gezet relaas over allerlei onware of overdreven voorgestelde, goeddeels uit hun verband gerukte feiten, met dien verstande evenwel dat een kern van waarheid niet geheel ontbrak. Nederbragt constateerde dat België het zuidelijk deel van Limburg (grofweg het gebied ten zuiden van de lijn Budel - Venlo) voor alles als een doorvoerland beschouwde dat van nature schade leed doordat het tot Nederland behoorde. Nederland zou opzettelijk de doorvoer van goederen tegenwerken en daardoor ook de bloei van Zuid-Limburg. Bovendien claimde België dat de Zuid-Limburgse economie, waarvoor België het belangrijkste afzetgebied zou zijn, stagneerde en overheerst werd door Belgisch-Franse initiatieven gepaard gaande met Limburgse. Dat met bijna volledige uitsluiting van Hollandse en Duitse inbreng. Ook plaatste Nederbragt enige opmerkingen over het grondbezit van buitenlanders in Zuid-Limburg. Tevens wilde hij Van Karnebeek een indruk geven over de stemming onder de bevolking tegenover België, met name omdat deze volgens hem in Zuid-Limburg sterk verband hield met economische kwesties.

Om te voorkomen dat zijn rapport als eenzijdig werd beschouwd, gaf Nederbragt aan hoe hij tot zijn bevindingen was gekomen. Naast dat hij diverse dossiers had bestudeerd en van officiële zijde inlichtingen had ingewonnen, had hij diverse

47 De Zuid-Limburger, 14 aug. 1919, p2k1. Commissie vernoemd naar het aantal leden bestaande uit afgevaardigden van de Verenigde Staten, Frankrijk, Groot-Brittannië, Italië, Japan, Nederland en België. Afschrift telegrammen in: NA, archief Ruijs, inv.nr. 7.

48 Colenbrander aan Van Karnebeek, dec. 1918. Nederbragt aan Van Karnebeek, De economisch-politieke positie van Zuid-Limburg, 7 okt. 1919. Beide rapporten: Katholiek Documentatie Centrum, archief Aalberse nr. 169, NL-NmKDC AALB 1118. Over Nederbragt zie: <https://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/nederbragt>.

plaatsen in Limburg bezocht en daar gesprekken gevoerd met onder andere (oud-)burgemeesters, ambtenaren van de belastingen, de spoorwegen, de maaskanalisation, het mijnwezen en de bruinkoolexploitatie. Uit niet-ambtelijke kring had hij gesproken met voorzitters van Kamers van Koophandel en Fabrieken, bankdirecteuren, industriëlen en een vakbondsleider.

Over het zowel voor de energievoorziening als de werkgelegenheid voor Nederland uiterst belangrijke mijngebied sprak de Belgisch nota slechts met een enkel woord. Volgens Nederbragt kwam dat omdat deze regio vooral door Hollands initiatief bloeide, namelijk door de Nederlandse Staatsmijnen. Om de Belgische nota verder te ondermijnen, vulde hij aan dat in het mijngebied ook bedrijven actief waren die door Duits kapitaal gefinancierd werden en Duitse directeuren hadden.

Zoals gezegd bevatte de Belgische nota volgens Nederbragt ook een kern van waarheid. Zo constateerde hij dat de Maastrichtse industrie geen florissant beeld vertoonde. Het had vroeger een geweerindustrie, behangselpapierfabricage, branderijen, leerlooierijen en lakenfabrieken gekend. Dat alles was verdwenen. Van de 32 bierbrouwerijen waren er nog circa 16 over en van de spijkerfabrieken nog slechts één kwijnende. Tijdens de oorlog werden Duitse grondstoffen bijzonder gemist. Erger was dat de arbeiders wegtrokken en elders werk vonden. Voor de oorlog gingen uit Maastricht 750 arbeiders per trein naar de kolenmijnen, nu waren dat er 2150 omdat de lonen daar veel hoger waren dan in de Maastrichtse industrie. Ook de gemeente Maastricht trok arbeiders weg uit het bedrijfsleven door het bieden van hoge lonen.

Dat de sociaaleconomische verwevenheid van Maastricht en België in vergelijking met andere Limburgse plaatsen groter was, bleek volgens Nederbragt onder andere uit het grondbezit. Naast gemeenschappelijk Nederlands-Belgisch grondbezit was in en rond Maastricht bijna 13 procent van de grond in Belgische handen. Eenzelfde beeld zag je in de industrie. In een schematisch overzicht van de industrie in Maastricht en omgeving schetste Nederbragt de internationale positie van de stad.

Onderneming	Kapitaal	Mensen	Aantekeningen
Keramische fabriek 'de Sphynx', voorheen P. Regout & Cie.	Vermoedelijk 1/4 of iets minder Belgisch, overigens Limburgs	1 directeur, pro-Belgisch Limburger, en 1 Belg	Een Duits onderdirecteur moest tijdens de oorlog weg
De z.g. 'Céramique', v.h. G. Lambert & Cie.	Bijna uitsluitend Belgisch	Directeur Hollander, techn. leider Belg	Als boven een Duits directeur (Engelse pressie?)
Keramische fabrieken 'Mosa' (porselein en glasw.) en 'Stella' (fijn aardew.) (Meerssen)	Limburgs	Pro-Belgische Limburgers	
Zinkwitfabrieken (Maastricht en Eijsden)	1/3 à 1/2 Belgisch	Directeur Belg	
Kon. Ned. Papierfabriek	Hoofdzakelijk Belgisch, Franse administratie	Directeur Limburger	
Holl.-Belg. cokesfabriek	Hoofdzakelijk Belgisch, resp. Belgisch-Frans	Zaakwaarnemer Belg	Werkt met Eng. grondstoffen, exporteert naar België (werkt thans niet)
Tabaksfabriek v.h. Gebr. Philips	Holl.-Duits (verkapt)	Hollanders	
Rutten's bierbrouwerij	Limburgs-Belgisch	Limburgers, w.o. met Belgische neigingen; onder comm. zijn Belgen	
Papierfabriek Gebr. Tielens (Weert bij Meerssen)	Limburgs	Limburgs	Bloeiende fabriek (kl. 1000 arb.?)
Hoedenfabr. Gebr. Dassen	Id.	Id.	
Hoedenfabriek Gebr. Cremers	Id.	Id.	
Rubberfabriek	Vermoedelijk Hollands	Vermoedelijk Hollands	Geheel nieuw
Vermicellifabr. Bauduin	Limburgs	Limburgs	
Vermicellifabr. Pagnier	Id.	Id.	
Ijzeren beddenfabriek	Id.	Id.	
Vloertegelfabriek	Id.	Directeur pro-Belgisch Limburger	
Spijker- en draadnagelfabriek	Limburgs-Belgisch	Directeur Limburger, 2 Belg. commissarissen	
Metaalwarenfabriek v.h. Lambriex en Co.	Limburgs	Directeur Limburger met Belgische neigingen (moeder is Belgisch)	
Stoomsteenfabriek 'Belvédère'	Id.	Limburgs	
Diverse drukkerijen	Limburgs, behalve 1 met Holl. en misschien 1 met Belg. kapitaal	Als voren	Onder de drukkerijen zijn er nogal met Belg. neigingen; een wordt in 't geheel niet vertrouwd (spionage-bureau?)

Bij deze opsomming zijn kanttekeningen te plaatsen. Zo was de naam van de voormalige fabriek van Petrus Regout niet 'Sphynx', maar 'Sphinx' en produceerde de fabriek Mosa porselein en tegels en Stella glaswerk. Wellicht dat de mensen verbonden aan Mosa en Stella pro-Belgische Limburgers waren, maar de directeur, Louis Regout, was in ieder geval geen annexionist. Met Rutten's bierbrouwerij werd de fabriek 'De Zwarte Ruiter' bedoeld. Dat Nederbragt slechts één bierbrouwerij noemde, kwam vast omdat deze verreweg de grootste in Maastricht was. Dat de papierfabriek van de gebroeders Tielens wellicht een kleine duizend arbeiders zou hebben, lijkt een typefout. In zijn rapport gaf Nederbragt namelijk ook aan dat er in Limburg drie papierfabrieken waren met in totaal 586 werknemers. Deze stonden in Maasniel (Roermond), Maastricht en Meerssen. Voordat in 1914 een brand de fabriek verwoestte, had Tielens circa 200 werknemers.⁴⁹

Villa Weert, in de nabijheid van de papierfabriek, was de woning van Leon Tielens (1855-1919), de oudste van de gebroeders Tielens. Tegenwoordig is de villa geheel door fabrieksgebouwen omsloten. [Privé archief auteur]

49 De Tijd, 6 april 1914, blad 2, p2k2.

Een voorbeeld van een drukkerij was die van Clement Goffin (1880-1951), een zwager van de directeur van N.V. Henri de Beaumont's Fabriek van IJzeren Meubelen (de bedoelde beddenfabriek) Charles de Beaumont (1888-1965); die op zijn beurt weer een neef was van Hyacinthe de Beaumont. Op de lijst ontbreken onder andere de zeepfabriek De Komeet in Sint Pieter, de Ned. Cartonagefabriek van Eugène Regout en de NV Wolindustrie voorheen Jules Regout & Co.

Foto uit 1899 van een door leden van de Sint Servatius Sociëteit gevormd orkestje. Geheel rechts Charles de Beaumont met cello. Naast hem Clement - Clim - Goffin, mandoline. [Paul Disch, Tachtigjarige historie van de Avanti-Kapel te Maastricht (1901-1981) Maastricht 1981]

Zo zullen er best nog meer kanttekeningen te plaatsen zijn. Nederbragt probeerde duidelijk te maken dat de Maastrichtse industrie sterk Belgisch getint was, hetgeen hij gevaarlijk achtte. Naast dat de Maastrichtse gegoede burgerij vaak in het buitenland ging winkelen, gingen er ook veel dividenden de grens over. Maastricht had onvoldoende van de industrie geprofiteerd. Doordat er lage lonen werden betaald, had de stad geen krachtige arbeidersstand gekweekt. Bovendien had de Maastrichtse arbeidersklasse een slechte naam. Zo zagen de mijndirecties hen liever gaan dan komen, aldus Nederbragt. Kennelijk was dat een hardnekkig

probleem, want al in 1850 werd aan de minister van Koloniën gerapporteerd dat Maastricht een vlijtige, werkzame en gematigde bevolking miste.⁵⁰

Uit een slecht betaalde arbeidersbevolking die bovendien slecht gehuisvest was, kwam volgens Nederbragt geen energieke kleinindustrie op, noch voedde die een krachtige middenstand. Het viel Nederbragt op dat in Maastricht veel geklaagd werd. Mensen hadden het gevoel voor 'dompers en duisterlingen' te worden gehouden, en dat sommigen speciaal werden betaald om 'Oranje boven' te roepen. Bovendien bestond de indruk dat de mooie verbindingen met de rest van het land wel weer snel verloren zouden gaan.

Niet alle klachten achtte Nederbragt ongegrond en ook zag hij kansen voor de stad. Voor de export was de Zuid-Limburgse industrie niet afhankelijk van België. Voor zover er geëxporteerd werd, gingen de producten overal heen. Geheel in lijn met wat Louis Regout in zijn interview stelde, bevestigde Nederbragt dat met name de keramische industrie veel te lijden had gehad van buitenlandse dumping. Buiten dat de industrie te kampen had met een gebrek aan arbeidskrachten, werd zij ook geconfronteerd met problemen op het gebied van de kredietverschaffing. Dankzij de nog door koning Willem I opgerichte *Société Générale* had België sedert jaren een industrie bevorderend geldinstituut, terwijl in Nederland het gehele kredietwezen was toegesneden op de eisen van de handel.

De stemming onder de bevolking in Zuid-Limburg was volgens Nederbragt sterk afhankelijk van de economische toestand. Maastricht en omgeving maakte op hem een gemengde indruk. Hoewel de massa van de bevolking vóór de oorlog zeer pro-Belgisch geweest moest zijn, was dat nu omgeslagen. Enerzijds kwam dat omdat men vond dat de Belgen ondankbaar waren voor wat voor hen tijdens de oorlog was gedaan. Anderzijds door de invloed van de katholieke kerk die zeer pro-Nederland was. De handel en industrie waren in de ogen van Nederbragt op zijn best genomen ietwat gereserveerd. Deels waren handelaren en industriëlen pro-Belgisch en sommigen zouden het liefst aansluiting bij België zien. Nederbragt noemde geen namen. Wel pleitte hij er sterk voor dat de overheid zich meer moest gaan toeleggen op de behartiging van de economische belangen in de grensgebieden. Wat Nederbragt in zijn rapportage impliciet dus ook aangaf, was dat iemand pro-Belgisch kon zijn zonder ook annexionist te zijn. Dit onderscheid vinden we in de rapportages van Max Cappel niet terug.

50 Nota De Stuers, 2 feb. 1850, NA, Ministerie van Koloniën, 1850-1900, inv.nr. 4.

Slotbeschouwing

Wat mogen we nu opmerken over Maastrichtse industriëlen en het Belgische annexionisme in de jaren 1918-1919? In de eerste plaats zien we dat als reactie op het Belgische streven om Limburg en daarmee ook Maastricht te annexeren ook ondernemers anti-annexionistische geluiden lieten horen, zowel in verenigingsverband als persoonlijk. Een van hen was de grootindustriële Louis Regout die perspectief zag voor de Limburgse industrie en geen enkele reden voor Limburg om zich van Nederland af te scheiden.

Hoewel Max Cappel stelde dat annexionisten vooral gezocht moesten worden onder de grootindustriëlen, was hij duidelijk niet thuis in de stad waar hij onderzoek deed. De wijze waarop hij tot zijn conclusies kwam, generaliseerde en rapporteerde, getuigen niet van gedegen researchwerk. Zijn hier vermelde rapporten geven hooguit enige indicatie over posities die sommige ondernemers mogelijk ten aanzien van de Belgische verlangens zouden hebben ingenomen. Anderzijds kun je ze ook duiden als een verzameling roddel en achterklap.

In contrast daarmee staat het beredeneerd verslag van Johan Nederbragt. Net als Regout keek Nederbragt naar de economie en zag hij een slechte economische toestand als een voedingsbodem voor Belgische sympathieën. Diverse factoren in aanmerking nemende, concludeerde hij dat Maastrichtse handelaren en industriëlen deels pro-Belgisch waren en sommigen het liefst aansluiting bij België zouden zien. Dat is plausibel, zeker als het Belgen betrof. Zoals Regout in bedekte termen opperde, zullen er ongetwijfeld ook ondernemers geweest zijn die de kat uit de boom keken, of voor wie financieel-economische perspectieven leidend waren om te beoordelen of zij al of niet voordeel zouden hebben van aansluiting bij België. Een stelling dat in Maastricht vooral grootindustriëlen voorstanders van annexatie waren, mist evenwel een feitelijke grondslag.

Of er nu wel of niet ondernemers in Maastricht waren met annexionistische gevoelens moet voor Van Karnebeek een randverschijnsel geweest zijn. Geruggesteund door het gros van de Limburgse bevolking moest hij bij de onderhandelingen in Parijs omzichtig te werk gaan om de Belgische annexatie-eisen te pareren en moest hij voorkomen dat er een referendum over de kwestie in Limburg werd gehouden.⁵¹ Daarin is hij geslaagd. Ook moest hij de onderhandelingen over de herziening van het Verdrag van Londen van 1839 in goede banen leiden. In 1925 kwam het tot een vergelijk tussen Nederland en België waarbij dit verdrag op een paar punten werd herzien. Hoofdzakelijk betrof het de positie van de haven van

51 Zie: Instructie voor de Nederlandse gedelegeerden in Parijs, z.d. (3 aug. 1919). *Rijks Geschiedkundige Publicatiën*, A.1. 1919-1920 - GS 156, 99.

Antwerpen en het beheer van de Schelde, maar ook zaken zoals de scheepvaart op de Maas. Bij Amsterdamse en Rotterdamse handels- en scheepvaartondernemingen en aanhangers van de extreemrechts georiënteerde politieke stroming Groot Nederland, die een staatsrechtelijke samensmelting tussen Nederland en Vlaanderen nastreefde, stuitte het verdrag op fel verzet omdat het te veel tegemoet zou komen aan de Belgische wensen. Gevolg was dat het wetsontwerp tot goedkeuring van het verdrag in 1927 door de Eerste Kamer werd verworpen, wat minister Van Karnebeek, die namens Nederland het verdrag had ondertekend, tot aftreden bewoog.⁵²

52 Zie: R.L. Schuurmsma, *Het onaannemelijk tractaat. Het verdrag met België van 3 april 1925 in de Nederlandse publieke opinie* (Groningen 1975).

Bijlage: toespraak 30 november 1918

à sa Majesté le Roi des Belges

Sire,

La joyeuse entrée du Roi en sa bonne ville réjouit tout le pays de Liège; c'est pour que tout le pays de Liège en soit que nous sommes venus ici. La guerre a brutalement interrompu nos relations avec cette ville dont le Limbourg est tributaire par des traditions qui remontent aux fondateurs mêmes de nos cités. Nous eussions voulu acclamer le Roi et la Famille Royale à Bruxelles, vers qui n'ont cessé d'aller nos pensées et nos cœurs. Nous avons tremblé pour la Belgique et pleuré pour elle, nous avons souffert cruellement qu'une barrière ait été dressée entre elle et nous; nous revenons ici avec une joie inexprimable. Nous saluons avec fierté et affections le Roi brave et clairvoyant qui continue si bien la tradition nationale et dynastique; nous l'acclamons et nous acclamons aussi la Reine tant aimée et ces enfants royaux si grands déjà [?] de celle beauté merveilleuse dont la guerre a enfreint tout le peuple. Ceux qui n'ont pas la haute conception de l'honneur auquel on sacrifie tout, ceux qui n'ont pas protesté quand le traité garantissant la neutralité de la Belgique a été violé n'ont pas le droit de se réjouir avec nous. Mais nous sommes heureux d'être en liesse avec votre bonne ville avec tout ce cher pays parce que nous avons toujours cru que Dieu réparerait l'injustice et que nous n'avons jamais désespéré.

Maestricht 30 Novembre 1918

Vrij vertaald:

aan Zijne Majesteit de Koning der Belgen

Sire,

De vreugdevolle intrede van de koning in zijn goede stad verheugde het hele land van Luik; het is aan heel Luik om er deel van uit te maken dat we hier zijn gekomen. De oorlog heeft op brute wijze onze relaties verbroken met deze stad waarvan Limburg afhankelijk is door tradities die teruggaan tot de grondleggers van onze steden. We hadden graag de koning en de koninklijke familie in Brussel geprezen, naar wie onze gedachten en ons hart onophoudelijk uitgaan. We beefden voor België en weenden om haar, we hebben wreed geleden dat er een barrière was opgetrokken tussen haar en ons; we keren hier met een onuitsprekelijke vreugde terug. We groeten met trots en genegenheid de dappere en scherpzinnige koning die zo goed de nationale en dynastieke tradities voortzet; we juichen hem toe en we juichen ook de geliefde koningin toe en de koninklijke kinderen die al zo groot zijn van die wonderbaarlijke schoonheid wiens oorlog inbreuk heeft gemaakt op alle mensen [?]. Degenen die niet het hoge idee van eer hebben waaraan alles wordt opgeofferd, degenen die niet protesteerden toen het verdrag dat de neutraliteit van België garandeerde werd geschonden, hebben niet het recht om zich met ons te verheugen. Maar we zijn blij om ons te verheugen over uw goede stad en heel dit dierbare land, omdat we altijd hebben gelooft dat God onrecht zal rechtzetten en we hebben nooit gewanhoopt.

Maestricht 30 november 1918

Jan Brauer

OP DE BRES VOOR HET DEUSCHTUM
IN LIMBURG
NATIONAALSOCIALISTISCHE GRENS-
POLITIEK IN DE PRAKTIJK (1933-1940)

Abstract

Borders engender cultural and socio-political interaction between states. Especially in border regions, issues of nationality and identity sharpen in times of political tension. As early as 1933, for instance, Limburg faced strong influence of the rising National Socialist Third Reich, partly because of the many thousands of German migrants - 'Rijksduitsers' - who lived and worked there. Fierce propaganda and intimidation had to activate these so-called 'Volksgenossen', but in addition, the Limburgers, as 'race-Germans', also belonged in this Reich, according to Berlin. They had strayed from *Deuschtum* and had to be reclaimed with the use of propaganda. This early invasive socio-political influence process – a clear prelude to the occupation years '40-45' – is examined in this article from German and Dutch sources. What was the impact on the daily lives of border residents, who traditionally fostered close ties with neighbours across the border? To answer this question, this article presents new cross-border regional research in the periphery of Limburg as a contribution to the broader historiography of Dutch WWII-history.

De landsgrens is bij uitstek een belangrijke plek voor actie en interactie tussen machtsgebieden, nationale staten en hun burgers. Daar, aan de slagboom, is de historische polsslag goed voelbaar en werkt de grens als een soort sensor voor dreigend gevaar, of zoals cultuurfilosoof Peter Sloterdijk het aanduidde: 'Wat de huid is voor een mens, is de grens voor een staat'.¹ Grenzen werken als katalysator voor de culturele en politieke interactie tussen staten, ze sturen maatschappelijke veranderingsprocessen in de grensregio aan beide kanten. De grens kan zowel mensen scheiden, als verbinden. In politiek spannende tijden worden de grenzen strakker getrokken en verscherpen juist aan de staatsgrens kwesties rond nationaliteit en identiteit. Dat gold ook voor de Nederlands-Duitse grensregio in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog toen het opstomende Derde Rijk zich met propaganda en bedreigende acties aan de Nederlandse oostgrens meldde. De Limburgse grensregio kon vanaf 1933 zeker op bijzondere aandacht rekenen van het nieuwe regime, onder meer vanwege de tienduizenden Rijksduitsers die er woonden en werkten. Deze *Volksgenossen* wilde men immers snel mobiliseren voor de nationale revolutie, maar ook de 'stamverwante' Limburgers moesten zich maar snel aansluiten, zo vond Berlijn. Die waren in de decennia daarvoor weliswaar

1 Uitspraak uit 1996, geciteerd in: Paul Scheffer, *De vrijheid van de grens* (Amsterdam 2016) 17.

flink ‘verholländert’, maar met propaganda en toegesneden culturele programma’s kon dat afglijden van het *Deutschtum* worden teruggedraaid. Hoe ging dat politieke beïnvloedingsproces van Limburg in zijn werk? Ook wordt onderzocht wat de impact daarvan was op het leven van de grensbewoners, die traditioneel sterke grensoverschrijdende sociale, culturele en economische banden koesterden met de burens aan de andere kant. We krijgen zo ook meer zicht op de bijdrage van grensoverschrijdend regionaal onderzoek in de periferie aan de historiografie, in het bijzonder die over Nederland en de Tweede Wereldoorlog. Er volgt eerst een schets van de vroege invasieve krachten van het Derde Rijk en Limburgse reacties daarop.²

Dr. Eggert Reeder, de *Regierungspräsident* in Aken, had in maart 1935 in zijn kantoor de lokale politiechef en de Duitse consul in Limburg op bezoek voor een diepgaande gedachtewisseling. Reeder was juli 1933 als 40-jarige topambtenaar en jurist benoemd tot hoogste bestuurder in het district Aken.³ Dat was de geboortestad van dr. Hans Nockemann, de streberige 30-jarige jurist, die er in mei 1933 hoofd van de *Staatspolizei* werd.⁴ Uit Heerlen kwam de 40-jarige jurist dr. Reiner Kreutzwald over, die daar sinds september 1934 het Duitse consulaat leidde. Deze ambitieuze functionarissen stonden aan het begin van een glansrijke carrière in het Derde Rijk – allen prominent NSDAP-lid, terwijl Reeder en Nockemann ook nog actieve SS-functies bekleedden. Alle drie werden ze al vroeg betrokken bij de voorbereidingen van de expansie van het Derde Rijk in westelijke richting. Reeder wilde zijn beide gasten in maart 1935 vooral spreken over de grote uitdaging die er lag net over de grens, namelijk het revitaliseren van het *Deutschtum* bij de Limburgse burens. Consul Kreutzwald stuurde een uitgebreid gespreksverslag aan het Duitse gezantschap in Den Haag. Hij rapporteerde overigens voortdurend over de politieke stemming in Limburg.⁵

Reeder zag een grote *Grenzlandaufgabe* voor Aken. Vanuit deze stad moest het *Deutschtum* in het aangrenzende Nederland – en ook België – ‘grenzpolitisch’ met Duitsland worden versterkt. Limburg was nog tot 1867 lid van de Duitse Bond geweest,

2 Jan Brauer (Belfeld, 1956) promoveerde in 2022 aan de UvA op het proefschrift *Over de grens. De sociaal-politieke dynamiek in de Nederlands-Duitse grensregio's 1930-1940* (Hilversum 2022) op basis van onderzoek in Duitse en Nederlandse archieven. Dit artikel is deels gebaseerd op de inhoud van het gepubliceerde proefschrift.

3 N.K.A.C in ‘t Veld, *De SS in Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935-1945* (Den Haag 1976) deel 1, 477-478.

4 *Ibidem*, 455-457; karakterisering uit zijn personeelsdossier: ‘strebsam, ehrgeizig, peinlich genaue Pflichtauffassung, dabei sehr kritisch’, daarnaast ook ‘kompliziert, skeptisch’.

5 Bericht Kreutzwald aan Gezantschap Den Haag, 16 maart 1935, in: Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes te Berlijn (PA AA), RAV 161,1 Geheimsachen Maastricht (Heerlen) Bd 20.

Dr. Reiner Kreutzwald, Duitse consul in Heerlen, 1934-1937 [Afbeelding uit brochure *Festprogramm zum II. Bundesfest - Deutscher Ketteler-Bund in Limburg*, 2 juni 1935]

maar was volgens Reeder de laatste decennia door de Duitsers sterk verwaarloosd. Limburg behoorde lang tot de sociaaleconomische zone rond Aken en de omgangstaal was er veelal Duits, ook op school. Daarenboven werd in kerken vaak in het Duits gepreekt. Door talloze huwelijken was men ook ‘völkisch verbonden’. Kortom Limburg was in wezen ‘kulturell und wirtschaftlich deutsch und nicht holländisch’, aldus Reeder.⁶ In de eerste decennia na 1900 kreeg Limburg een grote instroom van mensen uit Holland, nadat de Nederlandse staat het economisch belang van steenkool had ontdekt. Met de komst van de mijnen transformeerde het agrarisch-landelijke Limburg in razend tempo in een bruisende industriële smeltkroes. De ‘Verholländerung’ werd versterkt tijdens de Grote Oorlog, toen het gebied vier jaar lang bot van Duitsland was afgesneden. Door die sterke scheiding en de import-Hollanders ‘wurde Limburg vollständig der deutsche Charakter genommen’.⁷ Vervolgens verzonk Duitsland na de oorlog in een chaos, terwijl in de inflatiejaren de *Reichsmark* het aflegde tegen de sterke gulden. Logisch dat Holland toen meer aantrekkingskracht had op de Limburgers. De strakke deviezenpolitiek

6 *Ibidem*.

7 *Ibidem*.

van het Derde Rijk zorgde voor extra barrières en belemmerde het kleine grensverkeer; de mensen kwamen voor zaken en ook voor de dagelijkse boodschappen niet meer de grens over, naar Aken.

Met zijn gesprekspartners zag Reeder daarnaast als reëel gevaar dat de Duitse kolonie in Nederland verder zou afdrijven omdat het Duitstalige onderwijs terugliep. De *Deutsche Schule* in Heerlen kon slechts 10 procent van het aantal kinderen van Duitse ouders in de mijnregio bedienen. Duitse kinderen raakten zo vervreemd van de *Heimat* en sleepten hun ouders daarin mee. Reeder wilde niet alleen meer scholen bouwen, maar vanuit Aken ook een cultureel en economisch programma optuigen voor Limburg. Films, concerten en culturele uitwisselingen moesten ervoor zorgen dat het Duitse culturele overwicht in Limburg werd hersteld. Deze *Grenzlandfragen* in het westen en de positie van de *Auslandsdeutsche* waren volgens Reeder strategische succesfactoren voor het Derde Rijk. Dat thema wilde hij daarom krachtiger agenderen in het Berlijnse machtscentrum, waar de ogen voor de noodzakelijk geachte *Lebensraum* voor het Derde Rijk toch vooral op Oost-Europa waren gericht.

Eggert Reeder aanwezig bij Kultuurdagen DeVlag te Gent, 6 augustus 1941 [fotocollectie CegeSoma, fotonummer 32667]

Deutsches Konsulat in Limburg

Hoe groot was dat contingent *Auslandsdeutsche* in Limburg destijds? Nederland telde in 1930 ruim 100.000 Duitsers, waarvan er bijna 40.000 in Limburg woonden en werkten – vooral mijnwerkers en arbeiders in aanverwante bedrijven met hun gezinnen.⁸ Het aantal mijnwerkers liep overigens sterk terug, van circa 7.500 in 1930 naar zo'n 2.500 in 1935. Ook andere Duitse arbeiders trokken weg, en wel om twee redenen: de aantrekkingskracht van de aangezwengelde Duitse economie en omdat Den Haag in de crisisjaren de arbeidsmarkt steeds meer afschermdde voor buitenlanders. Bij inkrimping ontsloegen bedrijven de buitenlanders vaak als eerste.⁹ In 1935 woonden er nog ruim 32.000 Duitsers in Limburg; het bevolkingsaandeel was met een paar procent gezakt naar 5 procent, maar in grensdorpen als Kerkrade, Eygelshoven en Schaesberg kon dat nog tussen de 10 en 20 procent bedragen. Limburg telde ook tientallen kloosters van Duitse ordes uit de Von Bismarck-era, met circa vijfduizend Duitse paters en nonnen. Dat waren voor Berlijn in principe geen *Volksgenossen* die hoorden bij de *Deutsche Kolonie*; dat gold ook voor de zeventien Duitse joodse vluchtelingen die na 1933 in de provincie werden opgevangen.¹⁰

Voor het papierwerk voor reis, verblijf, werk en familie zaken konden de Limburgse Duitsers terecht bij het *Deutsches Konsulat*. Dat was in juni 1930 met een tiental stafmedewerkers van Maastricht verplaatst naar het drukke mijncentrum Heerlen.¹¹ Na 1933 voegde het Duitse diplomatieke corps zich in het nationaalsocialistische gareel. Zittende, ervaren diplomaten moesten zich aanpassen en voortaan konden alleen 'ariërs' en partijleden carrière maken binnen de dienst. Consulaatsposten kregen naast het bevorderen van de handel en de culturele banden steeds meer politieke taken. Aan het loket werden de Limburgse Duitsers geregeld onaangenaam verrast door de nieuwe 'volkspolitische' regelgeving van de nationaalsocialistische staat. Joodse Duitsers die voor reisdocumenten aanklopten, kregen er te horen dat ze geen Duitser meer waren; ze waren, buiten hun weten, namelijk 'ausgebürgert' en daarmee stateloos geworden.¹² En remigratie naar de *Heimat*

8 Brauer, *Over de grens* 89. Volkstelling 1930: 102.000 Duitsers; in Limburg neemt het aantal af naar 32.500 in 1935 en zakt daarna nog onder 29.000, vooral geconcentreerd rond de mijnbedrijven.

9 Overzicht consul Kreuzwald voor Gezantschap Den Haag, december 1935, in: PA AA, 161 1 20 Geheimsachen (Maastricht); Ad Knotter (red.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012) 69-74, 98.

10 H. van Rens, *Vervolgd in Limburg. Joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2013) 31.

11 Het adres: Lindeplein 30, thans Burg. De Hesseleplein. April 1938 verhuisde het consulaat terug naar Maastricht, Stationsstraat 9. In Venlo was een vice-consulaat gevestigd.

12 Circa 39.000 Duitse burgers ondergingen een dergelijke procedure, volgens de wet *Aberkennung der*

was alleen mogelijk voor ‘politisch gut gerichtete’, raszuivere volksgenoten. Het consulaat verstrekte hiervoor inlichtingen aan de centrale remigratiedienst, het *Rückwandereramt*, en regelde de administratieve afwikkeling voor terugkeer.

De consul organiseerde de nationale vieringen voor de Duitse kolonie, bedoeld om de Germaanse volksgemeenschap te smeden. Het Derde Rijk kende een volle feestkalender, die elk jaar op 18 januari begon met de viering van *Reichsgründungstag*, gevolgd door 30 januari, de dag van de machtsovername in 1933 waarop Hitler tot rijkskanselier was benoemd. In maart volgde *Heldengedenktag*, voor de voor het vaderland gevallen soldaten. Dan kwam 20 april, *Führergeburtstag*. Dat ging zo het hele jaar door. In Limburg coördineerde consul Kreutzwald deze toogdagen, die steevast gepaard gingen met vlaggen, nationale strijdlieden en propaganda. Omwille van de openbare orde en rust trachtten de Heerlense burgemeester Marcel van Grunsven en de politiecommissaris Leo Offermans deze bijeenkomsten aan banden te leggen: besloten avonden alleen voor Duitsers, uniformverbod, geen opruiende sprekers, geen betoging en banieren bij de ingang van de zaal. Toch konden zij de nazivlag niet helemaal uit het straatbeeld weren nadat die in september 1935 wettelijk tot nationale Duitse rijksvlag was verklaard. Voortaan wapperde de hakenkruisvlag op feestdagen dus aan alle officiële Duitse gebouwen in Nederland. Ook particulieren bekenden kleur. Om een idee te geven: de politie in Heerlen telde in april 1938 op Hitlers verjaardag 129 vlaggen aan de gevels! In Kerkrade, Brunssum en Venlo waren het er circa 40, in Maastricht 14.¹³

In januari 1935 maakte consul Kreutzwald zich in Heerlen impopulair toen hij trachtte de vertoning van de in Duitsland verboden bioscoopfilm *Im Westen nichts Neues* te dwarsbomen. De Nederlandse première van deze populaire anti-oorlogsfilm, in 1931 in Venlo, had duizenden Duitse film liefhebbers van over de grens getrokken. Dat kon in Heerlen ook, dacht het Hollandia-theater. Kranten adverteerden voor deze spraakmakende film, gebaseerd op de roman van Erich Maria Remarque ‘over het onmenselijke oorlogsmonster’ en die derhalve uit Duitsland was verbannen.¹⁴ Dat stoorde consul Kreutzwald, omdat het feitelijk niet klopte. Weliswaar was Remarques boek in 1933 openlijk door nazi’s op straat verbrand en verboden verklaard, maar de schrijver leefde ‘vrijwillig’ in Zwitserland. Kreutzwald schreef aan de directie van het *Limburgsch Dagblad* dat een politieke aanval op een bevriende buurstaat niet paste in het door hem zo gewaardeerde

Staatsangehörigkeit van 17 juli 1933. De meesten waren al in het buitenland; hun bezittingen werden geconfisqueerd. Brauer, *Over de grens* 103-105.

13 Reichsflagengesetz 15 september 1935; inventarisatie Procureur-Generaal (PG) Den Bosch april 1938, in: Brabants Historisch Informatie Centrum te Den Bosch (BHIC) 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 63.

14 *Limburgsch Dagblad*, 21 januari 1935. Remarque werd pas in 1938 ‘ausgebürgert’.

blad. Ook benaderde de consul rechtstreeks de advertentieman van de krant, maar deze liep direct naar zijn baas, directeur Arnold Hoefsmit. Die reageerde als door een wesp gestoken en maakte Kreutzwald telefonisch streng duidelijk ‘dat noch Berlijn, noch Hitler, noch de Duitse Consul te Heerlen’ iets in zijn bedrijf te vertellen had. De overvallen consul riposteerde voorzichtig dat het toch vrij was om iedereen te spreken, waarop Hoefsmit kortaf antwoordde: ‘In geen geval iemand van mijn personeel, want wij zitten hier nog niet in Duitsland.’¹⁵ De consul had bovendien de bioscoop-exploitant onder druk gezet, maar ook die gaf geen krimp: ‘Waar bemoeien ze zich mee?’. Hij besloot de advertentie nogmaals te plaatsen. De filmvertoning ging door en trok veel Nederlandse én Duitse kijkers. Er zijn meer van dergelijke interventies van Kreutzwald geweest. Zo kreeg de Heerlense politie geregeld meldingen over politieke druk op Duitse ondernemers en winkeliers in Limburg. Zij konden rekenen op een boycot van hun bedrijf en op uitsluiting uit de Duitse gemeenschap als ze zich niet snel genoeg volgzzaam opstelden.¹⁶

Begin 1934 kreeg politiecommissaris Offermans signalen dat de *Deutsche Schule* in Heerlen radicaliseerde.¹⁷ De school met een katholieke en een evangelische afdeling van respectievelijk 220 en 160 leerlingen was gaandeweg gelijkgeschakeld. Na 1933 mochten van Berlijn alleen Duitse leraren, die lid waren van de nationaal-socialistische lerarenbond, als *NS-Erzieher* voor de klas staan. Duitse geschiedenis, volkskunde en rassenleer kwamen prominent op het lesprogramma. De Limburgse schoolinspectie constateerde desgevraagd dat het wel meeviel: naast het portret van de *Führer* als Duits staatshoofd, hing netjes ‘onze’ koningin Wilhelmina, bovendien waakte het bisdom Roermond over het katholieke karakter. Commissaris Offermans bleef bezorgd, met name over de buitenschoolse activiteiten. De jonge leraren Laprell en Laufer gaven buiten schooltijd militaire ‘africhtingstrainingen’, een verkapte *Hitlerjugend*-opleiding. De 21-jarige Laufer was in zijn vrije tijd de *NSDAP-Jugendleiter* in Limburg, later voor heel Nederland.¹⁸ Voor de vieringen in de Duitse kolonie werden de schoolkinderen door beide leraren geprepareerd in het voordragen van politieke spreekkoren en strijdlieden met teksten die

15 Brief Kreutzwald aan directie *Limburgsch Dagblad*, 26 januari 1935 en Rapport Politie Heerlen, 28 januari 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 152.

16 Kreutzwalds opvolger dr. Walter Weyrauch dreigde april 1938 mr. Albert Haex, directeur Oranje-Nassau Mijn, met zware economische sancties voor dit internationale concern, als hij niet zorgde voor een mildere toon van de Limburgse pers tegenover het Derde Rijk en ook tegenover NSDAP’ers onder zijn werknemers. Brauer, *Over de grens* 107-109.

17 Nederland telde destijds 14 *Deutsche Schulen*, vanaf eind negentiende eeuw opgericht door lokale particuliere schoolverenigingen voor kinderen van onder meer Duitse diplomaten en zakenlieden, die voor langere tijd in Nederland woonden.

18 Commissaris van Politie (CvP) Heerlen aan PG Den Bosch, 24 januari 1935 en 3 april 1935, in: BHIC, 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 13.

bolstonden van symboliek, heroïek, bloed en wraak. Tijdens een nationale viering in een Heerlens zaaltje in januari 1934, zong het schoolkoor teksten als ‘Deutschland erwache, und Juda den Tot’[sic]. Het Limburgsch Dagblad schreef daarover: ‘We schrokken ervan dit uit reinen kindermond te hooren.’¹⁹

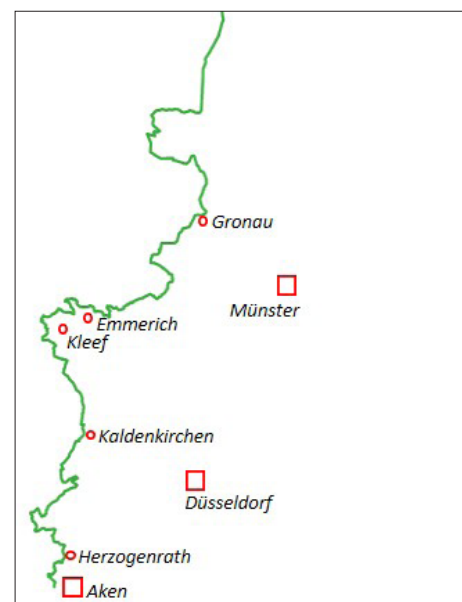
In november 1938 stelde SDAP’er Willem Drees Kamervragen aan de minister van Onderwijs over de ‘propaganda der Auslandslehrer’ op deze scholen, die conform de onderwijswet grotendeels werden bekostigd uit de staatskas. In hun schoolatlassen was Nederland nota bene al ingekleurd als Duits gebied, behorend tot de Germaanse cultuur. Aan deze Duitse indoctrinatie moest geen overheids-geld worden besteed, zo eiste Drees; het waren in zijn ogen immers Duitse, geen Nederlandse scholen.²⁰ Maatregelen bleven uit, want Den Haag wilde de Duitse burenen als belangrijke handelspartner niet irriteren, zeker niet in crisistijd. Ook de Duitse school in Venlo was intussen gelijkgeschakeld. In 1939 werd er een nieuwe Duitse school in Geleen geopend.

Gestapo over de grens

De agenten van de Geheime Staatspolizei (Gestapo) uit Aken kwamen regelmatig bij het consulaat informeren over gedrag en houding van bepaalde Duitsers in Limburg. Het bureau aan de Theaterplatz in Aken telde in 1937 een staf van 140 mensen. Een flinke afdeling bracht ook politiek Nederland systematisch in kaart: wat is de publieke opinie over het Derde Rijk, wie zijn de tegenstanders en wie sympathiseert? Maar ook: hoe is de stemming in de Duitse kolonie, en vooral: waar zitten de ‘Exilanten’, de politieke vluchtelingen uit Duitsland? Zeker in de eerste jaren van het Derde Rijk was controle aan de grens en op alles wat daar overheen ging cruciaal voor Berlijn. Elke grensganger werd streng gecontroleerd evenals alle informatie – post, drukwerk, telefoon – die het land binnenkwam, zeker in de drukke mijnregio. Bij de belangrijkste grensovergangen kwamen Gestapo-posten, de Grenzpolizeikommissariate, die de douane voortaan aanstuurden. In zijn maandrapportages aan Berlijn schreef Nockemann uitgebreid over het grensverkeer, omdat de intensieve grenscontacten de Duitse burgers konden beïnvloeden. In februari 1935 had hij een hulpkantoor geopend op Neustrasse nr. 55 in Herzogenrath pal op de grens met Kerkrade, oftewel de Nieuwstraat, de legendarische 2 kilometer lange straat die de grens vormt. Hier was extra controle nodig, omdat er altijd onoverzichtelijk grensverkeer was voor werk,

19 Limburgsch Dagblad, 19 januari 1934.

20 Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, 30 november 1938. Vaststelling van hoofdstuk VI (Dept. OKW) der Rijksbegrooting voor 1939, 642, 643.

Grenskantoren Gestapo langs de Nederlandse grens, ca. 1935 [proefschrift Jan Brauer, *Over de grens. De sociaal-politieke dynamiek in de Nederlands-Duitse grensregio's, 1930-1940* (Hilversum 2022) 39]

handel, smokkel, vertier en familiebezoek. In de drukte konden hier uitgeweken politieke tegenstanders van het Derde Rijk, het Exil-verzet, eenvoudig de grens passeren. Kaderleden van de Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD), de Kommunistische Partei Deutschlands (KPD) en de vakbonden streden vanaf Nederlandse bodem tegen het Hitlerregime. Naast de Joodse vluchtelingen kwamen er vanaf 1933 circa vijfduizend politieke emigranten naar Nederland; circa 1500 van hen waren dagelijks druk met verzetswerk en onderhielden contact met verzetscellen in de Heimat.²¹ Dat netwerk wilde de Gestapo oprollen. Men wist dat er geregeld geheime vergaderingen op Nederlandse bodem plaatsvonden, waarvoor kameraden even de grens over slopen. Naast koeriers gingen er veel tijdschriften en pamfletten de grens over. Nederlandse kameraden loodsten koeriers stiekem over de ‘groene grens’, door struikgewas ver van de slagboom, en zij hielpen met de tijdschriftensmokkel. Heerlen was een knooppunt. Zo was het huis van Albert Potze, de districtsleider van de Communistische Partij van Nederland (CPN), volgens Nockemanns rapportage aan Berlijn in 1934, ‘der Hauptsitz der Emigranten im holländischen Grenzgebiet’.²² De Gestapo kwam stiekem de grens over om de

21 Brauer, *Over de grens*, 160-235.

22 Maandrapportage Gestapo Aachen aan Gestapo Amt Berlin, januari 1934, in: Bundesarchiv, R58

activiteiten van de politieke emigranten in Nederland in kaart te brengen. In eigen land kon men elke tegenstander 'rücksichtslos' met alle denkbare terreur oppakken, maar buiten Duitsland kon dat niet. De Gestapo liet daarom informanten in emigrantenkringen infiltreren. Al in januari 1934 snoefde de eerste Gestapo-baas Rudolf Diels in de Duitse krant dat zijn dienst elke 'deutschfeindliche' actie in het buitenland kende. Dat was de oogst van de tientallen informanten die op pad werden gestuurd; in de archiefstukken zijn zij aangeduid met *V-Mann*, *V-Leute*, of *Vertrauensleute*. Het wemelde in Limburg van de spionnen, zo merkte de politie in de grensplaatsen.

Eind november 1934 kwam Hans Nockemann naar Heerlen voor een kennisgeving met collega Leo Offermans. Hij vroeg om samenwerking bij het bestrijden van de drukwerksmokkel en het communistische grensverkeer. Offermans hield de boot af, gaf aan dat hij weinig middelen had. Hij wilde wel, conform de wet, optreden tegen hinderlijke politieke activisten onder de vreemdelingen en ook als het staatshoofd, rijkskanselier Hitler, werd beledigd.²³ Nockemann stuurde nog een dankbriefje en tipte Offermans dat in een huis in Vaals een grote partij links drukwerk klaarlag voor verspreiding in Duitsland.²⁴ Daar wilde hij graag meer over weten, maar Offermans voelde er niets voor om in actie te komen. De minister van Justitie had per circulaire aan alle betrokkenen bij de grensbewaking en bij vreemdelingenzaken laten weten dat informatieverzoeken van Duitse instanties die eerder veelal informeel 'onder collega's' werden geregeld voortaan alleen via de diplomatieke kanalen mochten lopen. Daarom koos de Gestapo soms voor onorthodoxe operaties over de grenzen, waarbij men niet terugschrok voor ontvoeringen. Het Derde Rijk hechtte nu eenmaal weinig waarde aan de soevereiniteit en integriteit van andere staten; de geldende volkenrechtelijke normen werden gemakkelijk overschreden.²⁵

De Gestapo-methoden van Nockemanns spionnen riepen steeds vaker ergernis op in Zuid-Limburg en noopten Justitie tot actie. Op 26 april 1935 besloot de minister van Justitie op advies van Offermans tot uitwijzing van *V-Mann* Johann Zweiböhmer. Deze 41-jarige werkloze mijnwerker liep rond met een pasje dat was ondertekend door de *Polizeipräsident* van de *Staatspolizeistelle* in Aken, Nockemann dus. Daarmee kon hij ongehinderd de grens over. Zweiböhmer woonde sinds 1923 in Heerlen; van trouw katholiek was hij omgeturnd naar vurig NSDAP-er, hetgeen

Reichssicherheitshauptamt (RSHA), inv.nr. 3588.

23 CvP Heerlen aan PG Den Bosch, 28 december 1934, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 152.

24 Nockemann aan CvP Heerlen, z.d. (dec. 1934), in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 152.

25 H.E. Tutas, *Nationalsozialismus und Exil. Die Politik des Dritten Reiches gegenüber der deutschen politischen Emigration 1933-1939* (München-Wien 1975) 188-203. Voorbeelden van ontvoeringen in Brauer, *Over de grens*, 34-38.

hij onderstreepte met een Hitler-snorretje. Het schamele steungeld van het Duitse consulaat vulde hij aan met klusjes als *V-Mann*. Geregeld wisselde hij informatie uit met Gestapo-agenten in een café net over de grens. Zweiböhmer zocht ook vertrouwelijk contact met Heerlense agenten, maar die hadden hem in de peiling. In Duitse kring was men bang voor Zweiböhmer, omdat iedereen wist van zijn Gestapo-connectie. Hij kwam onaangekondigd op 'huisbezoek' en zette arbeiders onder druk om lid te worden van de nationaalsocialistische vakbond *Deutsche Arbeitsfront*. In 1934 probeerde hij een Duitse jonge vrouw in Heerlen over te halen om te scheiden van de Nederlandse man met wie ze nog maar kort (en gelukkig) getrouwd was. De *V-Mann* vond dat ze een Duitser had moeten kiezen en loog dat haar man haar bedroog. Hij kon gemakkelijk een scheiding voor haar ensceneren en in Aken een uitkering voor haar regelen. Flink overstuur vertelde de vrouw het hele verhaal op het politiebureau. Naast de grenspas beschikte de politie over Zweiböhmers onkostendeclaratie aan de Gestapo. Er was geen twijfel over zijn spionnenbestaan; vandaar dat de minister van Justitie hem uitwees.²⁶

Gestapo grenspas van Johan Zweiböhmer [Brabants Historisch Informatie Centrum, toegangsnummer 1862 Procureur-generaal te 's-Hertogenbosch 1933-1940, inv.nr. 103]

26 Rapport politie Heerlen, 13 augustus 1934 en Uitwijzing Zweiböhmer, 26 april 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 103.

Op 4 april 1938 werden drie Duitsers in een Heerlens café opgepakt. Een Akense Gestapo-rechercheur die in een auto op honderd meter afstand stond te wachten, moest ook mee naar het bureau. Commissaris Offermans was er zeker van dat met deze actie een ontvoering was voorkomen van twee Duitse sociaaldemocraten. Zij leefden in Exil in Brussel en waren betrokken bij een groot verzetsnetwerk rond Aken. Een verrader had hen met een smoes voor overleg naar Heerlen gelokt. De arrestanten werden na zes weken Huis van Bewaring in Maastricht uitgewezen – de socialisten naar België en de verrader naar Duitsland. De Gestapo-rechercheur die het zaakje had opgezet, was meteen naar huis gestuurd. Op het bureau in Aken was men ontstemd over Offermans' interventie.²⁷

Het letterlijk grensoverschrijdende gedrag van de Gestapo belandde ook op het bureau van de minister van Justitie in Den Haag. Tegen openlijke Duitse politieke infiltratie en ongepast Gestapo-handelen wilde de regering wel optreden, maar het moest niet te opzichtig gebeuren. Men koos een pragmatische, voorzichtige politieke koers tegenover het Derde Rijk. Vooral de minister van Buitenlandse Zaken pleitte tot eind 1939 voor dit milde beleid, uit staatsbelang en economische noodzaak. Over de terreur, de vervolgingen en de afbraak van de rechtsstaat in het Derde Rijk werd door de regering slechts binnenskamers met afschuw gesproken.

NSDAP-ers op straat

De autoriteiten in de Nederlandse grensplaatsen hadden ook veel te stellen met onstuimige NSDAP'ers, die al meteen na de machtswisseling in 1933 aan de slagboom verschenen en zich manifesteerden in de Duitse kolonie. Het partijprogramma vermeldde immers: 'So (...) verzichten wir auf keinen Deutschen der außerhalb der deutschen Staatsgrenzen (...) lebt'.²⁸ De NSDAP was al vroeg present in Limburg: in maart 1933 meldde de gepensioneerde Kgl. Preussische Hauptmann Schmitz uit Vaals zich in Maastricht bij gouverneur Eduard, baron van Hövell tot Westerflier om zijn diensten aan te bieden. Indien gewenst kon hij als sportleider van de NSDAP Landesgruppe Niederlande Duitsers die problemen veroorzaakten wel tot de orde roepen. Zijn volksgenoten dienden zich in Nederland immers correct te gedragen en niemand lastig te vallen. In de Heimat had zijn partij al aardig orde op zaken gesteld, dat kon hier ook; in zijn woonplaats Vaals hielp hij geregeld de

²⁷ Brauer, *Over de grens*, 69, 70.

²⁸ Het citaat vervolgt met: 'im Hinblick auf seine volkstümliche Zugehörigkeit zum Deutschen Reich', in: *Das Programm der NSDAP und seine weltanschaulichen Grundgedanken*, Gottfried Feder (Hrsg) (München 1935⁴) 40, 41.

Nederlandse douaniers met lastige landgenoten. De verbaasde gouverneur maakte de oude houwdegen meteen duidelijk dat geen enkele Nederlandse instantie van zijn aanbod gebruik zou willen maken, omdat dit soort problemen altijd via diplomatieke kanalen werden opgelost. Hij wees Schmitz de deur en vermeldde nog streng het verbod om openlijk als nationaalsocialist in uniform over straat te gaan. De kapitein vroeg ook nog of hij een wapen mocht dragen, waarop de verblufte commissaris hem wees op de daarvoor geldende vergunningsprocedure.²⁹ De burgemeester van Eygelshoven kreeg rond deze tijd van de lokale NSDAP-leider een soortgelijk aanbod om als hulppolitie op te treden.

Ook Den Haag kreeg al snel signalen over de politieke onrust aan de oostgrens, vooral in Vaals, Venlo, Beek bij Nijmegen en Glanerbrug verschenen luidruchtige nazi's met vaandels bij de grensovergangen. Erg onrustig was het in Kerkrade, in de altijd drukke Nieuwstraat of Neustrasse. Daar marcheerden op de stoepen aan Duitse kant geregeld nazi's in uniform. Juist aan de grens kwamen zij hun idealeenheid uitventen en als het even kon gingen ze op de vuist met tegenstanders, met name communisten en socialisten. In augustus 1933 viel er zelfs een dode in de Nieuwstraat, toen de Duitse politie een in Nederland wonende Duitse nazi-tegenstander bij een arrestatie neerschoot. Verontruste burgers uit Kerkrade riepen in een pamflet *Aan de bewoners van Zuid-Limburg* om maatregelen en om een boycot van Duitsland.³⁰ De politie had inmiddels de handen vol aan de vele opstootjes tussen voor- en tegenstanders, en aan de registratie van de Duitse vluchtelingen die de grens overkwamen.

Al in juli 1933 had de commissaris Offermans in Heerlen de 30-jarige Konrad Tykfer, die optrad als NSDAP Gauleiter voor Limburg, met drie medewerkers aangezegd het land te verlaten. Zij intimideerden landgenoten en zetten hen onder druk om partijlid te worden. Tykfer had in een Duits partijblad opgescheept over de snelle opmars van de NSDAP in Limburg sinds 1932 – er waren al 8000 volgelingen! Weliswaar waren er door de hele provincie goedbezochte nationale avonden, maar het liep zeker niet storm met de aanwas van NSDAP-leden in Limburg, zoals Tykfer had gepoet. Linkse Duitse arbeiders bestreden de nazi's fel en veel Duitse Limburgers waren rustig genesteld in de Limburgse samenleving en wilden niets van politiek weten. Daarom voerde de NSDAP de druk op, die zowel thuis als op het werk werd gevoeld, zoals ook bleek uit de klachten die de politie kreeg.³¹

²⁹ CdK aan minister Binnenlandse Zaken (ongedateerd, april 1933), in: HCL, 04.05 Kabinet van de Commissaris der Koningin in Limburg, inv.nr. 487.

³⁰ Pamflet augustus 1933, in: Gemeentearchief Kerkrade 101, inv.nr. 4769.

³¹ Uiteindelijk telde de NSDAP in Nederland circa 3000 leden; althans mensen die openlijk lid waren. Het aantal sympathisanten onder de Duitsers in Nederland is onbekend. Brauer, *Over de grens*, 92.

**Aan de bewoners
van Zuid-Limburg.**

Veertien dagen geleden
werd een inwoner van Kerkrade, terwijl hij zich op de neutrale straat, de Nieuwstraat bevond,
onverhoeds door Nazi's aangevallen,
meegenomen, en op het politiebureau te Herzogenrath door vier met gummiknuppels gewapende S. A.-lieden
bewusteloos geslagen.
Zijn eenige misdaad was, dat hij anders over Hitler dacht dan de nazi's.
Voetballende schooljongens uit Kerkrade, die oneenigheid hadden met een troep Duitse kinderen en daarbij plagend „Heil Moscou” riepen, werden door S. A.-lieden
met revolverschoten
naar Nederlandsch grondgebied teruggejaagd.
Donderdag 10 Augustus 's avonds om half acht werd een inwoner van Kerkrade, terwijl hij zich
van geen kwaad bewust
aan de ingang van de wielersbaan Sport-Arena te Herzogenrath bevond, door een
Duitschen politie-agent neergeschoten.
Zijn eenige misdaad was, dat hij geen vereerder van Hitler was.
De laffe moordenaars wisten niets anders te doen dan te beweren, dat het slachtoffer
een spion en een communist was.
Waren de Sint-Jozefsgezellen, die te München door de nazi's mishandeld zijn, ook spionnen en communisten ?
In Sport-Arena worden vrije Nederlanders
gedwongen op te staan
bij het spelen van het Horst Wessellied en het Deutschlandlied, de liederen van hen, die ons in Zuid-Limburg
door spionnen omringen.
Hierop past slechts één antwoord.
Ga niet naar Duitschland, naar het land waar gummiknuppel en revolver regeeren,
Ga niet naar Sport-Arena, ga niet naar Königswinter, naar den Eifel, naar het Ahrdal.
Verkeer Uw geld in eigen land! Blijft hier!
Koopt niet Duitsch, koopt Nederlandsch
en als dit er niet is, koop dan goederen uit een land waar de burgers vrije menschen zijn. Vraagt Uw winkelier: „Is dat Duitsch”, en als hij „Ja” zegt, weigert gij, en vraagt **Nederlandsch fabricaat.**

BOYCOT DUITSCHLAND.

Pamflet Kerkrade 'Aan de bewoners van Zuid Limburg', augustus 1933 [Gemeentearchief Kerkrade, Processen-verbaal en andere stukken betreffende grensincidenten, toegangsnummer 101, inv.nr. 4769]

Na zijn uitwijzing continueerde Tykfer zijn partijwerk gewoon vanuit Aken, en in Heerlen stonden steeds weer nieuwe leidersfiguren klaar. Het Limburgsch Dagblad schreef een paar maanden later over het schrikbewind dat NSDAP-man Jacob Nacken voerde over de Duitse gemeenschap in Heerlen. Hij dreigde lastige dissidenten met opsluiting in een concentratiekamp en hij riep landgenoten op om 'vijandige elementen' binnen de Duitse kolonie aan te geven. 'Zou het overigens geen tijd worden eens radicaler in te grijpen in dit gewroet van vreemdelingen,

die op onze bodem gastvrijheid genieten?', vroeg de krant zich af.³² Ook over de grens was Nacken actief. Zo begroette hij op zondagmiddag 21 oktober 1934 bijna duizend Auslandsdeutsche in een zaal in Aken. Die waren met bussen uit Limburg gekomen om hun trouw aan het vaderland te betuigen. Een spreekkoor van leerlingen van de Duitse school in Heerlen droeg de tekst 'Wir Auslandsdeutsche' voor. Nederlandse kranten berichtten uitvoerig over de bijeenkomst en toonden zich bezorgd, onder meer door het telegram dat naar Hitler werd gestuurd: '900 Auslands-Parteigenossen aus Limburg (Holl.) grüssen ihren Führer gemeinsam mit den Parteigenossen der Grenzmark Aachen anlässlich einer Treuefahrt in der Heimat'.³³ Voor commissaris Offermans was de maat vol. Nacken kreeg te horen dat hij op 15 december 1934 het land uit moest zijn. Na zijn uitwijzing ging Nacken overigens onverdroten door met zijn opbouwwerk in Limburg.

Tijdschrift Der Deutsche im Auslande Heft 1935 [Brabants Historisch Informatie Centrum, toegangsnummer 1862 Procureur-generaal te 's-Hertogenbosch 1933-1940, inv.nr. 21]

32 Limburgsch Dagblad, 15 september 1934.

33 Algemeen Handelsblad, 24 oktober 1934.

In Noord-Limburg kende ook grensstad Venlo, met ruim 1600 Duitse inwoners, de nodige politieke turbulentie. Een centrale rol in het ideologische vormingswerk in de Duitse kolonie speelden hier de Duitse managers van Nedinsco, de NV *Niederlandsche Instrumentencompagnie*, een van de grootste werkgevers in de stad. Deze dochter van het grote Duitse concern *Carl Zeiss* uit Jena was een zogenoemde *Tarn*-firma, die de vredesbepalingen van Versailles omzeilend, volop produceerde voor de Duitse herbewapening: verrekijkers, lenzen en hoogwaardige afstandmeters. Directeur Erich Schreiber was de lokale politieke leider en tevens Duitse vice-consul. Het consulaat hield kantoor in zijn bedrijf, dat ook een jeugdhonk had voor de Duitse jeugd. Andere Nedinsco-bazen domineerden de Duitse school en de overige Duitse organisaties in de stad.³⁴

In 1934 trachtte Den Haag met Berlijn afspraken te maken over de NSDAP-activiteiten in Nederland. Door alle Duitse organisaties in Nederland onder te brengen in de nieuwe *Reichsdeutsche Gemeinschaft* (RDG) hoopte het kabinet de partijpropaganda te kunnen intomen. Maar deze RDG ontpopte zich als een pure NSDAP-mantelorganisatie en regisseerde in nauwelijks twee jaar tijd de volledige 'gelijkschakeling' van de hele Duitse gemeenschap in Nederland in de geest van het Derde Rijk. Het Nederlands gezag zag dit gebeuren, maar trad nauwelijks op, ondanks de afkeurende berichten in de regionale en landelijke pers. De ministers moesten lastige vragen beantwoorden over de nazi-propaganda, de politieke onrust in de grensstreken en de politieke dreiging. De linkse Kamerfracties van CPN en SDAP, maar ook de confessionelen en de liberalen, met een achterban in de grensregio, vreesden escalatie. De katholieke Kamerfractie en bewindslieden – met name de RKSP-ministers van Justitie Joop van Schaijk en diens opvolger Carel Goseling, verantwoordelijk voor het grensbeleid – werden bestookt door de invloedrijke mgr. Henri Poels, die vanuit zijn woning in de Akerstraat in Heerlen 'zijn' katholieke arbeiders wilde beschermen tegen de nazi-propaganda. De hoofdaalmoezenier van sociale werken was een machtige opiniemaker in Zuid-Limburg. Met zijn medewerkers en talloze katholieke organisaties bestreed hij eerst met volle kracht de 'Hollandse' NSB van Mussert, maar al snel zag hij in dat de sterke Duitse nazi-propaganda een groter gevaar vormde. Poels zag hoe Duitse arbeiders handig naar talloze vieringen werden gelokt met gemeenschappelijk *Eintopfessen*; dat klonk gemoedelijk, maar die stampot werd steevast omlijst met vaandels en opruiende strijdliederen. Als de Duitse arbeiders overstag gingen door deze indoctrinatie, konden ook de Limburgse collega's en burens besmet raken, zo vreesde Poels. De RDG trad op 'als was Nederland een stuk van Deutschland'; er moest een

34 Jan Brauer, 'Spanning aan de grens in de regio Venlo. Grensincidenten, nazi's en verzet midden jaren '30', *Venlose Katernen* 21 (Venlo 2015) 1-40.

einde komen aan het nazi-gewroet.³⁵

De bedreigende en gevaarlijke politieke ontwikkelingen in de grensregio's zijn zeker waargenomen door de opeenvolgende Nederlandse regeringen en de ambtenaren in Den Haag, en kregen bovendien veel aandacht in pers en politiek. Maar er werd slechts mondjesmaat op geacteerd door de regering; de economische belangen prevaleerden. Men hield vast aan de ijdele hoop op de houdbaarheid van de neutrale koers waarmee Nederland afzijdig kon blijven van een nieuw wereldconflict, dat zich eind 1939 onmiskenbaar ontvouwde. Niet alleen uit de reacties van de autoriteiten ver van Den Haag, in de periferie langs de oostgrens, maar ook door de vele uitingen in de regionale pers, blijkt dat er in de grensregio grote weerstand groeide tegenover Duitse nationaalsocialisten. De turbulente politieke omwenteling in Duitsland kreeg ruime aandacht in de Nederlandse pers, die een belangrijke factor was in de publieke opinievorming, zo schetsen gezaghebbende historici.³⁶ In zakenkringen leek er nog sprake van enige bewondering voor de opleving van de strak geleide economie bij de belangrijke handelspartner. Met name de aanpak van de werkloosheid met imposante infrastructurele werken maakte indruk, maar de Nederlandse kranten schreven toch vooral negatief over de politieke excessen bij de burens, zij het in neutrale, politiek ongebonden bladen met het oog op de Nederlandse neutraliteit en het economisch belang vaak op een iets gematigde toon, zoals de regering dat had gevraagd. In de nieuwsberichtgeving, de analyse en commentaren was geen 'deutschfreundliche' krant de bekennen, de NSB-bladen uitgezonderd. Vergeleken met de pers in andere landen, kreeg buitenlandse politiek veel ruimte in de Nederlandse krant. Daarbij was er vanaf 1933 uitzonderlijk veel aandacht voor Duitsland, met de politieke moorden, de straatterreur, de uitsluiting en vervolging van Joden en politieke tegenstanders. Dat bepaalde toch wel het algemene beeld over het buurland. Dat werd nauwelijks gecorrigeerd door het werk van het machtige propagandaministerie van Joseph Goebbels, die vooral rond de feestelijke Olympische Spelen in 1936 in Berlijn een succesvol Derde Rijk aan de wereld wilde presenteren. Die propaganda werd doorzien, en de meningen over Duitsland werden niet gunstiger naarmate het regime, eenmaal stevig genesteld, een steeds agressievere buitenlandse politiek ging voeren.

35 Jan Brauer, 'Duitse vrienden en vijanden. Poels tegen het nationaal-socialisme (1930-1940)', in: Mgr. dr. Henri Poels (1868-1948). *Leven en werk van een sociaal bewogen priester en pionier*, Historische Reeks Parkstad Limburg 19 (Heerlen 2022) 218-243. Briefwisseling Poels en PG Den Bosch, september-oktober 1935, in: BHIC 1862 PG Den Bosch, inv.nr. 112.

36 Loe de Jong biedt een overzicht in het Voorspel van het omvangrijke *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 1 488-492, nadere analyse kwamen van Paul Stoop, *Niederländische Presse unter Druck. Deutsche auswärtige Pressepolitik und die Niederlande 1933-1940* (München etc. 1987) en van Frank van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen 1989).

Ook de Limburgse kranten, overwegend met een sterke katholieke signatuur, schreven volop over de politieke ontwikkelingen net over de grens. Naast de NSDAP-intimidatie aan en over de grens kreeg de strijd van mgr Poels c.s. tegen het 'nazi-gewroet' in de Limburgse gemeenschap veel aandacht.³⁷ De gezaghebbende Poels schreef erover en sprak op talloze katholieke manifestaties. Hij agendeerde de kwestie ook in de Haagse politiek, waarbij hij continu wees op de vervolging van de katholieken door het Derde Rijk. Consul Kreutzwald sprak over een sterk anti-Duits sentiment in Limburg. Hij rapporteerde in december 1935 aan de Duitse gezant in Den Haag, Julius Graf von Zech-Burkersroda: 'Durch die nationalsozialistischen Revolution ist in den letzten Jahren die bekannte scharfe politische Feindschaft der herrschenden Kreise Limburgs gegen Deutschland erwachsen'. Lang had het katholieke Limburg, ver van Den Haag, een eigen leven geleid, maar de provincie was nu volgens de consul 'mit aller Schärfe ganz überwiegend anti-deutsch und niederländisch-holländisch eingestellt'.³⁸ Kreutzwald klaagde verder over de aanhoudende obstructie van het politieke werk in de Duitse kolonie door de Heerlense autoriteiten. Ook zijn opvolger oordeelde in mei 1938 niet mals over commissaris Offermans en burgemeester Van Grunsven: 'ihr deutschfeindliches Verhalten kann nicht übertroffen werden'.³⁹ In de hetze tegen het Derde Rijk en 'unsere Bergarbeiter' trokken zij samen op met het heersende politieke katholicisme, geleid door Poels. Ook de rapportages over de politieke stemming in Nederland van de Gestapo Aken en de Sicherheitsdienst onderstreepten de sterke anti-nationaalsocialistische grondhouding in de Nederlandse publieke opinie en pers.

Met de agressieve, intimiderende propaganda en de ongehoorde Gestapo-methoden op Nederlandse bodem had het nieuwe regime in de Nederlandse grensamenleving veel van de traditionele sympathie voor de Duitsers verspeeld. Dat werd gevoed door de zorgelijke berichten over de repressie bij de burens, die de Limburgers uit eerste hand hoorden van Duitse collega's, familie en vrienden, of uit de verhalen van vluchtelingen die over de grens kwamen.

37 Brauer, 'Duitse vrienden en vijanden. Poels tegen het nationaal-socialisme'.

38 Overzicht consul Kreutzwald voor Gezantschap Den Haag, december 1935, in: PA AA, RAV 161,1 Geheimsachen (Maastricht)

39 Deutsches Konsulat (Weyrauch) aan AA, 4 mei 1938, in: Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), 207 FOSD, inv.nr. 1190. Zie ook noot 16, zijn poging in 1938 om de Limburgse pers te beïnvloeden.

Tijdschrift Die Deutsche Kolonie 1935 [Brabants Historisch Informatie Centrum, toegangsnummer 1862 Procureur-generaal te 's-Hertogenbosch 1933-1940, inv.nr. 30]

Grenzlandpolitik in westelijke richting

Vanwege de weerstand tegen nazi-retoriek en politieke propaganda werd nog een ander spoor ontwikkeld om de Nederlanders gunstig te stemmen voor het Derde Rijk. Daarin had Aken een centrale positie, zo had regeringspresident Reeder al bepleit in het hiervoor beschreven overleg met Kreutzwald en Nockemann. Het ging om culturele uitwisselingen waarbij vooral de gedeelde cultuur-historische wortels en de (stam)verwantschap met de Nederlandse burens werden onderstreept. Concerten, zangconcoursen, dialectavonden en kunstexposities moesten de Limburgse burens wijzen op de oude banden en hen warm maken voor het nieuwe Duitsland. Deze op het oog vriendelijke uitwisselingen werden centraal geregiseerd en gefinancierd uit NSDAP-kanalen en door Goebbels' propagandaministerie. Daarnaast opereerde er vanaf de vroege jaren 1930 in het westen van Duitsland rond Aken, in het Rijnland en Westfalen een groot politiek geïnspireerd universitair, volkskundig, partijpolitiek netwerk van circa duizend 'hele-en-halve' wetenschappers en NSDAP-ers in de zogenoemde *Westforschung*. Dit bonte gezelschap bestudeerde de historische en culturele banden met Nederland en zocht daarbij

toenadering tot Nederlandse collega's. In grensoverschrijdende uitwisselingen speurde men in de taal, historie en gebruiken naar verwantschappen. Die waren er onmiskenbaar: was niet de grote Nederlandse dichter Joost van den Vondel in 1587 in Keulen geboren? Deze stad pakte in mei 1937 uit met een grote viering van Vondels 350ste geboortejaar. De lokale *Deutsch-Niederländische Gesellschaft* en het *Deutsch-Niederländische Forschungsinstitut* van de Keulse universiteit waren daarbij betrokken.⁴⁰ De Amsterdamse germanist prof. Jan Hendrik Scholte en Vondelkenner Bernhard Molkenboer, hoogleraar in Nijmegen, hielden toespraken; de Nederlandse regering werd vertegenwoordigd door dr. Jan Slotemaker de Bruïne minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen. Vanaf 1935 stonden dergelijke festiviteiten met een Nederlands tintje steeds vaker op de culturele agenda in het Rijnland en Westfalen.

Daarnaast werd de Duitse cultuur breeduit gepresenteerd in Nederlandse steden. Ook werden Limburgse kunstenaars uitgenodigd om te komen exposeren. In de zomer van 1936 exposeerden dertien Limburgse kunstenaars in het deftige Suermondt Museum in Aken. Op zondag 7 juni kregen zij een 'grootsche ontvangst', waarbij industrieel en kunstliefhebber prof. dr. Hugo Cadenbach de 'ware vriendschapsbanden' en het 'beter wederzijdsch begrijpen' over de grens onderstreepte en de burgemeester dit 'völkerverbindende Kulturwerk' toejuichte. Kunstschilder en glazenier Joep Nicolas sprak namens zijn Limburgse collega's: 'Zooals buurkinderen komen wij elkaar ons speelgoed laten zien'. Optimistisch stelde hij dat als de kinderen goed met elkaar overweg kunnen, 'de grooten, die zich op het oogenblik met gewichtige vraagstukken bezighouden vanzelf [zullen] volgen in de vriendschap'.⁴¹ Muziek, een rijtoer door de stad, een borrel en diner met Duitse kunstvrienden vulden de drukke openingsdag. Twee weken later werd in Maastricht de 'tegen'-expositie van zo'n 25 zorgvuldig geselecteerde Duitse kunstenaars in *De Gulden Roos* feestelijk geopend. De expositie *Kunst des Aachener Raums* was te zien in Maastricht en Roermond en de genoemde expositie van dertien Nederlandse kunstenaars trok langs verschillende steden in het westelijk deel van Duitsland.

Ook de muziek passeerde de grens. De gerenommeerde zangverenigingen de *Mastreechter Staar*, *Légia* uit Luik en de *Aachener Madrigalkreis* hielden begin juni 1938 een groot zangconcours in Aken. Ook hier kregen de gasten een luxe ontvangst. De burgemeesters van Maastricht en Luik spraken – ieder in de eigen taal – , nationale hymnes klonken en na het avondconcert zorgde vuurwerk voor een knallend slotakkoord.⁴² Een maand later nam de Bergkapel van de Domaniale Mijn uit Kerkrade

40 *Deutsch-Niederländische Gesellschaft im Entstehungsjahr 1937* (z.p. z.j.).

41 *Limburger Koerier*, 8 juni 1936.

42 *Limburgsch Dagblad*, 16 mei 1938.

in Aken deel aan een toernooi van de *Fachschaft Volksmusik in der Reichsmusikkammer*.

Ook kwamen er Duitse musici naar Limburg. Zo dirigeerde Herbert von Karajan, de talentvolle jonge *Generalmusikdirektor* van het *Stadttheater Aachen*, op verschillende Limburgse podia.⁴³ Nederlandse kamermuziek werd opgevoerd in Aken, evenals bewerkte toneelstukken van Anton Coolen. Er waren kindervoorstellingen en vooral talloze ontmoetingen: *Studenten-*, *Dichter-* en *Mundarttreffen* over dialect en literatuur. Zo was er in maart 1939 in Aken een *Treffen der Mundartdichter und -kenner zwischen Rhein und Maas*, waarbij dialect en volksmuziek de oude culturele eenheid en samenhang in de landendriehoek moest onderstrepen. De Keizer Karelstad kon met zijn rijke geschiedenis, ligging en economische rol over de landsgrenzen heen, zijn oude centrumpositie tussen Rijn en Maas hernemen, precies zoals Reeder het in 1935 graag zag. Ook de banden met het bedrijfsleven werden aangehaald. Zo gingen Nederlandse ingenieurs en zakenlieden op excursie naar een imposante nieuwe stuwdam in de Eifel.

Opmerkelijk is dat, terwijl de internationale politieke spanningen opliepen, het aantal culturele uitwisselingen in de Limburgse grensregio eind jaren 1930 fors toenam. Ze oogden 'neutraal' en weken nogal af van de gebruikelijke politieke manifestaties met vaandels en opzweepende toespraken. Aan Duitse kant zaten uiteraard wel stevast geüniformeerde eregasten op de eerste rij, de hakenkruisvlag wapperde en bij het volkslied werd de Duitse groet gebracht, maar verder leken het vriendelijke uitwisselingen van oude, bekende burens. Historicus Thomas Müller beschreef uitvoerig – ook in dit Jaarboek – organisatie en werk van dit grote politiek-wetenschappelijke netwerk rond Aken, dat in feite helemaal ten dienste stond van de imperialistische plannen van het Derde Rijk.⁴⁴ De betrokkenen waren actoren in de nationaalsocialistische grenslandpolitiek, waarin het grensbegrip flexibel en vooral 'völkisch' werd ingekleurd. Volkenrechtelijk getrokken grenslijnen verdwenen in een dynamische *Grenzraum*, of grensregio waarin de Duitse *Volksgemeinschaft* zich 'rechtmatig' kon nestelen. Deze regionale identiteitspolitiek leidde ook, sterk politiek ingekleurd en 'hineininterpretierend', tot een gemeenschappelijk beeld van een homogeen, cultuur-historisch en economisch gebied tussen Rijn en Maas, met Aken als bruisend middelpunt.

43 Op 15 juli 1935 in het openluchttheater in Valkenburg, in januari en februari 1938 in de Stadsschouwburg Maastricht.

44 Thomas Müller, *Imaginerter Westen. Das Konzept des 'deutschen Westraums' im völkischen Diskurs zwischen Politischer Romantik und Nationalsozialismus* (Bielefeld 2009). Zie ook van hem: 'Het zogenaamde Frankenland. Nationaal-socialistische voorlopers van een grensoverschrijdende Euregionale identiteitspolitiek 1933-1945', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 48 (2003) 52-91 en 'Die westpolitische Mobilmachung des "Aachener Grenzraumes"', *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 109 (2007) 151-214.

Kritiek in De Maasgouw 1939

Vooral de Technische Hochschule in Aken had zich soepel in de nieuwe tijd gevoegd. Veel wetenschappers waren actief in de Westforschung, onder meer in het Institut für Grenzlandkunde. De rector beschouwde zijn hogeschool in 1935 openlijk als voorpost en ‘Ausgangsstellung zum Angriff auf dem Westen’.⁴⁵ Overigens werd in Limburg niet alles zomaar kritiekloos geslikt van wat de Akense alma mater presenteerde. Dat gold zeker voor het proefschrift van Georg Scherdin, verbonden aan de TH Aachen en leider van een Grenzlandarbeitskreis. Scherdin had Limburgse grafstenen bestudeerd en geconcludeerd dat het Hoogduitse dialect nog hecht in de schrijftaal van de Limburgers was verankerd.⁴⁶ Dit dialectonderzoek werd met wantrouwen ontvangen door de Maastrichtse gemeentearchivaris en historicus Antoine Kessen. Behalve dunnetjes en qua wetenschappelijke methodiek nogal zwak, was het een puur politiek werk, zo schreef hij begin 1939 in *De Maasgouw*.⁴⁷ Het ergerde Kessen vooral dat Scherdin selectief lotgevallen uit de rijke historie plukte en deze vervolgens verdraaide om te kunnen beweren dat Limburg in feite nog steeds onder het Duitse cultuurgebied viel. Scherdin stelde dat Limburg afgelopen eeuwen weliswaar een Entdeutschung had ondergaan door ‘vreemde’ Hollandse en Franse invloeden, maar zag dat er gelukkig nog een Duitse basis aanwezig was in de taal. Het bewijs daarvoor lag op het kerkhof! Althans was gebeiteld in de zerken op Limburgse begraafplaatsen. Met gerichte cultuurpolitiek was Wiedervereinigung met Duitsland nog goed mogelijk, tenminste als de Limburgers deze oude band erkenden, een beetje karakter toonden en zich niet zo lieten beïnvloeden door vreemde elementen. Vooral de Maastrichtenaren, zo was Scherdin opgevalen, waren receptief, ‘verfranst’ en onproductief. Hij beschouwde Aken als de culturele en economische metropool van de oude volkskundige Kulturraum tussen Maas en Rijn. Criticus Kessen wilde het zwakke ‘onderzoek’ niet zomaar terzijde schuiven, want hij vond het een toonbeeld van de kwalijke mentaliteit in het nieuwe Duitsland, waar wetenschappers en historici vooral moesten bewijzen dat het Duitse volk terecht de Führerstellung onder de volkeren op aarde kon opeisen.⁴⁸

45 Geciteerd uit: Müller, *Frankenland*, 61. Over de TH-ontwikkelingen, zie *idem*, “Ausgangsstellung zum Angriff”. *Die Westforschung der Technischen Hochschule Aachen*, in: B. Dietz, H. Gabel, U. Tiedau ed., *Griff nach dem Westen: die “Westforschung” der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960)* (Münster 2003) 819-846.

46 Georg Scherdin, *Die Verbreitung der hochdeutschen Schriftsprache in Süd-Limburg. Beiträge zur kulturellen Entwicklungsgeschichte einer deutsch-niederländischen Grenzlandschaft* (Berlin 1937).

47 Antonius H.M.C. Kessen (1904-1960) nam na mei 1940 deel aan het verzet: hulp aan onderduikers, Landelijke Knokploegen en illegale pers. Biografie: <http://resources.huuygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/kessen> (Gezien 1 juni 2023).

48 A. Kessen, ‘Duitse historiographie over Limburg’, *De Maasgouw. Limburgs tijdschrift voor geschiedenis, taal en kunst* 69 (1939) nr. 1, 1-5. Er volgde in de *Limburger Koerier* een polemiek met Maastrichtse kunstenaar Willy Marres, die vroeg om meer spontane tegemoetkoming en minder achterdocht richting

Scherdin bleef zich inspannen om de Limburgers terug te voeren naar de Duitse moederschoot. In februari 1940, met de oorlog voor de deur, lanceerde hij *Heimat - Monatsschrift für Maasland, Eifel und Ardennen*, gericht op heemkunde en het Germaanse Volkstum in de drielandenregio.⁴⁹ Niet alleen Aken, maar ook de universiteiten in Düsseldorf, Keulen, Bonn en Münster hadden programma’s voor de Westforschung als bijdrage aan de Grenzlandpolitik, waarvoor Berlijn en het regionale bestuur ruime middelen beschikbaar stelden.⁵⁰ Deze wetenschappers leverden de regering in Berlijn ‘Argumente, Informationen, Kriterien und Materialien (...) für eine Revision der bestehenden deutschen Grenzen auf Kosten der Nachbarländer.’⁵¹ In de Duitse historiografie van de laatste decennia kreeg de bijdrage van wetenschappers aan het Duitse imperialistische streven, de bezettingspolitiek in de diverse landen en de daar gepleegde misdaden veel aandacht.⁵²

Balans – sociaal-politieke dynamiek in de periferie

De Limburgse grensregio maakte dus al lang voor mei 1940 kennis met de bedreigende, invasieve praktijken van de nationaalsocialistische revolutie bij de burens. Dat ging vergezeld met methoden en patronen van intimidatie, vervolging en repressie, die in bezet Nederland openlijk werden gecontinueerd. Aan de oostelijke rand van Nederland verschenen al vanaf 1933 brutale Duitse nationaalsocialisten aan de slagboom. NSDAP-ers trokken ook de grens over om de duizenden Volksgegnossen in de mijnstreek met juichende propaganda en door intimidatie te winnen voor hun heilstaat. Gestapo-agenten kwamen de grens over en startten op Nederlandse bodem met het in kaart brengen en vervolgen van politieke tegenstanders. Parallel daaraan begon het voorbereidende werk vanuit het Rijnland om de stamverwante Nederlanders – de Limburgers voorop – ‘völkisch’ en cultuurpolitiek als verwante ‘Duitse’ volksgenoten definitief in te palmen in het duizendjarige Germaanse Derde Rijk.

Scherdin, die volgens hem helemaal niet uit was op annexatie van Limburg. Kessen bleef bij zijn harde oordeel en zag in Marres een apologeet van de Duitsers; *Limburger Koerier* 10 mei en 1 juni 1939.

49 In bezet België kreeg Scherdin in de staf van Eggert Reeder een functie bij de Sicherheitsdienst.

50 Michael Fahlbusch, *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik? Die ‘Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften’ von 1931-1945* (Baden-Baden 1999).

51 Peter Schöttler, ‘Die deutsche ‘Westforschung’ der 1930er Jahre zwischen ‘Abwehrkampf’ und territorialer Offensive’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118 (2005) nr. 2, 161.

52 Een omvangrijk overzicht biedt: Dietz, Gabel, Tiedau (Hrsg.), *Griff nach dem Westen*.

De in het begin van dit artikel opgevoerde functionarissen – regeringspresident Eggert Reeder, Gestapo-chef Hans Nockemann en consul Reiner Kreutzwald – waren vanaf het begin sleutelfiguren in dit proces, ieder vanuit zijn eigen positie. Hoe ging het verder met de loopbaan van dit trio? Eggert Reeder maakte promotie; via Keulen werd hij in 1939 regeringspresident in Düsseldorf. Zijn grote interesse voor België bracht hem in 1940 naar Brussel. In bezet België leidde hij onder militair bevelhebber generaal Von Falkenhausen het civiele bestuursapparaat en was hij in feite de hoogste bestuurder in het land. In april 1945 werd hij door het Amerikaanse leger gearresteerd. De Belgische rechter veroordeelde hem in 1951 tot twaalf jaar cel. Gezien het lange voorarrest kon hij weer snel naar Duitsland, waar hij in 1959 overleed.⁵³ Na Aken leidde Hans Nockemann de Gestapo achtereenvolgens in Keulen, Düsseldorf en Koblenz. Mei 1940 kreeg hij een topfunctie in Den Haag: Heinrich Himmler had hem vanwege zijn goede kennis van Nederland benoemd tot *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*. Al in juli moest hij weer weg, omdat hij niet stevig genoeg optrad tegen de demonstraties op Anjerdag, 29 juni 1940, toen op de verjaardag van prins Bernhard de Nederlanders massaal met een anjer op hun revers sympathie toonden voor het koningshuis. Daarmee kreeg Nockemann een functie op het centrale Gestapo-kantoor in Berlijn. Hij sneuvelde in december 1941 aan het Oostfront.⁵⁴ Consul Reiner Kreutzwald werd begin 1937 uit Heerlen teruggeroepen naar Berlijn voor een ideologische bijscholing. In 1939 zat hij weer op een diplomatieke post in Helsinki. In februari 1945 moest hij naar het front. Na krijgsgevangenschap werd Kreutzwald eind 1945 ambtenaar voor Nordrhein-Westfalen. Van 1951 tot 1958 was hij consul-generaal in Milaan.⁵⁵

De sociaal-politieke dynamiek langs de Nederlands-Duitse grens aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog is een boeiend onderzoeksthema, dat laat zien hoe een geïntegreerde open grenssamenleving functioneert in tijden waarin politieke spanningen tussen buurlanden optreden. Er was alom 'reuring' aan de grens! De sociale wetenschappers Wilson en Donnan typeren de staatsgrenzen in het algemeen treffend als 'the political membranes through which people, goods, wealth and information must pass in order to be deemed acceptable or unacceptable by

53 Svenja Weers, Marnix Beyen, 'Een anti-politieke "Homo Politicus". De naoorlogse correspondentie van "Militärverwaltungschef" Eggert Reeder (1948-1959)', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* XLIII (2013) nr. 1, 46-77.

54 In 't Veld, *De SS in Nederland*, deel 1, 455-457. Over Nockemann en de Anjerdag: De Jong, *Het Koninkrijk*, deel IV, eerste helft, 280-290.

55 *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes 1871-1945* en PAAA 161 1 20 Geheimsachen (Maastricht). Kreutzwald zou te mild zijn geweest tegenover katholieken en de autoriteiten; hij vroeg zelf om een disciplinair onderzoek om aan te tonen dat hij als nationaalsocialist de Duitse belangen had gediend. Kreutzwald overleed in 1971.

the state'.⁵⁶ De grens als politiek membraan betekent dat ze in rustige, vreedzame tijden een transparant en open karakter heeft en in gespannen tijden functioneert als een selecterende zeef voor bepaalde zaken en vooral voor in- en uitsluiting van mensen, of zelfs als slot op de deur. In die zin fungeert de grens voor het regeringscentrum ook als een beschermende 'huid' die veranderingen in de buitenwereld als eerste waarneemt en signaleert, dus als een soort sensor die aangeeft of bijstelling van het nationale grensbeleid en het grensregime nodig is. Het centrale gezag zal zich vervolgens manifesteren in de periferie en de grip op het grensverkeer versterken met extra bewaking, strengere regels en fysieke ingrepen, zoals hekken, greppels etc.

Het activistische nationaalsocialistische regime overtrad ongekend en ongehoord de grenzen, zoals hier langs een paar lijnen is geschetst. Dergelijk grensonderzoek levert een belangrijke aanvulling op voor de historiografie van Nederland en de Tweede Wereldoorlog. De aanhoudende grote stroom gedenkboeken over '40-'45 openen veelal met de inval van de Duitse troepen in mei 1940 – soms wordt de mobilisatie eind 1939 nog gemeld – terwijl, zoals geschetst, de nationaalsocialistische agressieve interventies al kort na 1933 aan én over de grens begonnen. Bovendien domineert in de populaire herinneringscultuur het beeld dat de lethargische, naïeve Nederlanders geen oog hadden voor het Duitse gevaar en al navelstarend in slaap zijn gesukkeld. Dat beeld botst met de ervaringen in de periferie, zoals de contemporaine bronnen over de ontwikkelingen in de grensstreken tonen. Daarom pleitte historicus Bob de Graaff voor meer onderzoek in die richting.⁵⁷ De bescheiden aandacht voor de grensregio in de geschiedschrijving over Nederland en de Tweede Wereldoorlog – door hem getypeerd als een 'structural historiographical neglect' – acht hij onterecht, omdat de bewoners langs de oostgrens in veel opzichten eerder dan de rest van Nederland werden geconfronteerd met de bedreigende realiteit van het Derde Rijk. Zij – en ook de lokale autoriteiten – kwamen veel vroeger dan de andere Nederlanders voor nieuwe vragen te staan.

Hoe ondergingen de 'gewone' grensbewoners de geleidelijke politisering en polarisering in deze gespannen omstandigheden? In hun onderlinge contacten hadden Nederlandse en Duitse burens alle belang bij een soepele en transparante grenspassage voor hun alledaagse besognes. Zij merkten dat het grensregime vanaf 1933 in rap tempo stroever en lastiger werd. Ze werden geconfronteerd met NSDAP-actievoerders en ook met vluchtelingen die de grens passeerden. Sommige

56 Th.M. Wilson, H. Donnan ed., *Border Identities. Nation and state at international frontiers* (Cambridge 1998) 9.

57 Bob de Graaff, 'The Dutch Border Areas 1933-1945. Inducement for Incidents or Object of Structural Historiographical Neglect?', in: B. Kaplan e.a., *Boundaries and their Meanings in the History of the Netherlands* (Leiden 2009) 193-211.

grensbewoners kwamen in actie en werden gids voor vluchtelingen of het Duitse Exil-verzet. Historici en sociale wetenschappers signaleren dat in de periferie van de nationale staat, in dergelijke 'integrated borderlands' met veel interactie over de grens, vaak een eigen gedeelde regionale identiteit groeit, die naast het nationale bewustzijn staat, of dat zelfs kan overschaduwen. De katholieke mijnwerker uit Kerkrade heeft nu eenmaal meer raakvlakken met zijn – ook katholieke – collega uit Herzogenrath dan met een gereformeerde Zeeuwse visser; vooral ook omdat zij hetzelfde dialect spraken. De grens vormde lange tijd nauwelijks een belemmering of scheidslijn voor het met elkaar samenleven in deze Limburgse regio. Er werd van beide kanten ook volop gebruik gemaakt van de extra mogelijkheden die de grens bood in het dagelijks leven: werk, handel, huwelijk, culturele uitwisseling en smokkel. Zo kon een zekere regionale identiteit over de grens heen ontstaan. Maar deze werd op de proef gesteld in politiek gespannen tijden. Van de Duitse kolonie werd door het totalitaire regime in Berlijn loyaliteit aan het *Vaterland* verlangd; nationaliteit en identiteit deden er plotseling toe.

Er ontstonden wrijvingen in de vele gemengde Duitse families en op het werk kwamen spanningen tussen Nederlanders en Duitsers voor. Bovendien groeide een zekere dissonantie tussen de oriëntatie van de grensbewoner op het centrale machtscentrum van de nationale staat en zijn habitat, het dagelijkse leven in de periferie. Zoals historicus en voormalig SHCL-directeur Ad Knotter aangaf: 'In grensgebieden worden identiteiten uitgedaagd, gevormd en getransformeerd door de wisselwerking tussen symbolische en politieke grensbepalingen.' Dat gebeurt volgens hem in een continu proces dat wordt gestuurd door de centralisatiepolitiek van de nationale overheid, 'maar evenzeer door gedragspatronen van de grensbewoners zelf'.⁵⁸ De aanwezigheid van een nationale grens in een gebied werkt als een katalysator voor processen van politieke en culturele interactie. Deze dynamiek maakt de grensregio's, de *borderlands*, bijzonder ten opzichte van regionale en nationale patronen elders in het land. Die bijzonderheid pleit volgens sommige historici voor het oppakken van historische *border studies*: grensoverschrijdend regionaal historisch onderzoek naar de invloed van nationale grenzen op de dynamiek van sociale en culturele interactie en veranderingsprocessen in grensregio's. Het gaat hier om een ruimtelijke benadering van de geschiedenis: het zoeken naar samenhang tussen identiteit, geografie en geschiedenis en de bijzondere rol van

58 Ad Knotter, 'Na de Kulturraumforschung. Oude en nieuwe concepten in de grensoverschrijdende regionale geschiedschrijving', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118 (2005) nr. 2, 244. Een overzicht van deze grensthematiek en Knotters bijdrage daaraan: Arnoud-Jan Bijsterveld en Hans Mol, 'All history is local history. Een pleidooi voor glocalisering van lokale en regionale geschiedenis', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 63 (2018) 17-40.

grenzen en de periferie daarbij. De integrale sociaal-politieke grensoverschrijdende geschiedschrijving vanuit wisselende perspectieven is voor de geschiedschrijving van de Nederlandse grensplaatsen haast noodzakelijk te noemen. De regionale samenleving en de sociaalhistorische ontwikkelingen worden namelijk niet alleen sterk gevormd door de aanwezigheid en de werking van de grens, maar vooral ook door de relatie met de mensen aan de andere kant.⁵⁹

Aanleg prikkeldraadhek in de Nieuwstraat-Neustrasse in Kerkrade, oktober 1939 [Beeldbank Gemeentearchief Kerkrade, nr. 1888]

59 *Ibidem*; Anton Schuurman, 'Ruimte en geschiedenis – een noodzakelijk debat', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118 (2005) nr. 2, 247-251. In het kader van mijn proefschrift onderzocht ik de sociaal-politieke interactie in de regio Kleef-Nijmegen ook vanuit het perspectief van Nederlanders in het Derde Rijk. Brauer, *Over de grens*, 260-278.

De 580 km-lange grensstrook van de Dollard tot aan Vaals is zeker geen homogeen gebied; elke grensstreek heeft specifieke kenmerken. De gebieden die grenzen aan het Rijnland kenden van oudsher de meest intensieve interactie en dynamiek. Verder noordelijk was het sociale grensverkeer in de industriële centra rond Nijmegen-Kleef en Enschede-Gronau veel intensiever dan in de dunbevolkte Drentse veenkoloniën en ook het vrijwel 'lege' Oost-Groningen kende aanmerkelijk minder grensoverschrijdende interactie. De speciale Gestapo-grenskantoren waren dan ook geconcentreerd in Noord-Rijnland en Westfalen.⁶⁰ Vooral Zuid-Limburg en het aangrenzende Akense kolenbekken, het Wormgebied, waar de kolenaders in de bodem de grens passeren en waar eind negentiende eeuw de mijnindustrie verrees, kenden een sterke sociale vervlechting. Door het grote contingent bewoners met Duitse nationaliteit werd de Mijnstreek een brandpunt van politieke onrust na 1933.

De grens van het Derde Rijk kende veel historisch betwiste gebieden waar na 1933 imperialistische en revanchistische krachten werden ingezet. Denk aan de regio rond de Belgische kantons Eupen, Malmedy en Sankt Vith, verder Elzas-Lotharingen en het Saargebied in Frankrijk, Denemarken, Polen – Danzig (Gdańsk) – en Sudetenland in Tsjecho-Slowakije. Op al deze plekken werd door het regime in Berlijn de 'Volksgenossen-kaart' stevig uitgespeeld voor zijn imperialistische doelen. Ieder gebied heeft een eigen karakteristieke en historische context, maar er zijn mogelijk ook parallellen met het politieke proces aan de Nederlandse oostgrens. Wat opvalt is de aanvankelijk milde houding tegenover de 'stamverwante' Nederlanders – en Denen. Tegenover de Franse aartsvijand en de Romaanse cultuur werd door Berlijn uit een ander vaatje getapt, terwijl in het oosten de volkenkundig minderwaardig geachte burens bruut werden weggejaagd en geëlimineerd.

Prelude op de bezettingstijd '40-'45

Na mei 1940 begon de vervolging van politieke tegenstanders door de Duitse bezetter in Nederland pas echt. De afrekening verliep vrij gemakkelijk op basis van de sinds 1933 in de Gestapo-kaartenbakken opgeslagen informatie over Duitse én Nederlandse tegenstanders. De controle op de Duitse kolonie kon gewoon doorgaan, terwijl ondertussen ook werd gestart met de gelijkschakeling en de volkskundige inlijving van de Nederlandse samenleving volgens de nieuwe orde

⁶⁰ Zie afbeelding op p. 151.

met hulp van collaborateurs en een 'meestribbelend' Nederlands ambtenarenapparaat. Dat ging overigens met 'hangen het wurgen'. Tientallen participanten van de vooroorlogse *Westforschung* en *Grenzlandpolitik* werden nu operationeel ingezet in de diverse bezette gebieden, ook in de staf van Rijkscommissaris Seyss-Inquart in Den Haag, waar Gestapo-chef Nockemann aan de slag kon. De strijd om de afgedwaalde Limburgers terug te leiden tot het *Deuschtum* bleek ook een moeizaam, stroperig proces. De ware aard en de intenties van het naziregime waren in de Limburgse grensregio al overduidelijk geworden, zoals we zagen. De traditioneel gemoedelijke relaties met de burens over de grens waren gaandeweg danig verkild en gepolariseerd. De Limburgers werden in mei 1940 dan ook niet verrast en ze stonden zeker niet juichend op straat om de Duitse troepen te verwelkomen, integendeel.

Chris Dols

MUZIEKNOTEN EN VOETNOTEN KUNST, WETENSCHAP EN DE GESCHIED- SCHRIJVING OVER LIMBURG

Abstract

This article delves into the cross media project *Veurvaajers* (Ancestors, 2022), which weaves together family history, pop music, and contemporary photography, while at the same time linking microhistories in the Meuse-Rhine Region (1780-1980) to general historical developments in society. The article explores how dialogues between scholarly research and different forms of art can help us make sense of the past by raising new questions and reaching new audiences. The article dissects the conception and execution of *Veurvaajers*, shedding light on the project's blueprint and implementation. Along the way, it highlights both opportunities and limitations of historical fiction as a literary genre, and explores how historical actors, objects, and trends can be 'audited' in a convincing manner. Much attention is directed towards the Industrial Revolution in the city of Maastricht from the 1830s onwards, underscoring its pivotal role in the larger historical context.

De vriendin van Chris Dols vond een jaar of tien geleden dat hij zich wel erg onderdompelde in zijn activiteiten als historicus. Tijd voor een hobby, zei ze. Dols kocht een gitaar. Het probleem is alleen dat hij niets half kan doen. Dus werd de muziek al snel ook meer dan zomaar vrijetijdsbesteding. Voor zijn nieuwste project, *Veurvaajers* (Voorvaderen), combineerde Dols (36) zijn twee liefhebberijen. Het resulteerde in een boek en een cd over zijn familiegeschiedenis: voetnoten en muzieknoden. Overwegend klein gehouden liedjes met een behoorlijk melancholische ondertoon. (...) Mannen, vrouwen en kinderen uit de familie Dols maakten [in Maastricht] lange uren onder erbarmelijke omstandigheden en woonden beroerd. Door gebrek aan scholing konden ze daaruit ook niet ontsnappen. Dolsen lieten vooral hun sporen na in de registers van de armenzorg.¹

- 1 Paul van der Steen, 'Je staande houden was al heel wat'. Voorvaderen', in: NRC, 22-04-2022. Zie hier-naast bijvoorbeeld: 'Tweelingbroers uit Susteren lanceren nieuwe single', in: *De Limburger*, 01-12-2021; Pieter Wijnstekers, 'Veurvaajers', *Heaven Magazine* 24 (2022:3) 44-45; Jochum Veenstra, 'In gesprek met Chris Dols. Serie: Kunst, verbeelding, politiek', in: *Tijd & Taak*, september 2022, 18-19; Harold Konickx, 'Veurvaajers', column L1-Radio 'Plat-e-weg', 10-12-2022. Het muziekcultief DOLS (www.dolsmusic.com) bracht liedjes van *Veurvaajers* onder meer ten gehore in Poppodium Volt in Sittard (voorprogramma Anne Soldaat, 25-03-2022), op het Bevrijdingsfestival Limburg in Roermond (05-05-2022) en in Poppodium Nieuwe Nor in Heerlen (23-05-2023). Verder werden singles ook buiten de provinciegrenzen (Pinguin Radio) gedraaid, en werd het project uitgebreid besproken in de podcast-series *Lyrisch* van journalist Tom Janssen en *Limburgs Verleden* van historicus Joris Roosen en in enkele Limburgse radio-uitzendingen zoals 'Cultuurcafé', L1-Radio, 26-03-2022. Een dankwoord zij gericht aan neerlandicus Harold Konickx (artiestennaam Harold K) voor zijn becommentariëring van een

Aldus journalist en historicus Paul van der Steen in de krant NRC in april 2022. Zijn woorden zijn illustratief voor de manier waarop *Veurvaajers* (2022) tamelijk snel weerklank heeft gevonden in het publieke domein. In essentie gaat het in dit project om tien liedjes van het muziekcollectief DOLS en een koffietafelboek met tien bijbehorende hoofdstukken door mij geschreven; met daarin, in zowel woord als beeld (oude en nieuwe foto's), de songteksten, toelichting in de vorm van *lines notes*, en de historische achtergronden op lokaal en regionaal (micro), landelijk (meso) en internationaal (macro) niveau.² De belangrijkste uitkomst? Een intergeneratieoneel en crossmediaal groepsportret van de familie Dols uit Munstergeleen vanaf 1780. Grofmazig en dus ietwat schematisch kan het verhaal worden onderverdeeld in drie periodes: de Dolsen als agrariërs (tot 1886), 'machinemenschen' (1886-1955) en middenstanders (vanaf 1955). Met een landbouwcrisis van formaat op de hielen trokken zij in de jaren 1880 naar Maastricht. In deze eerste grootindustriële stad van Nederland vonden zij zichzelf rondom De Sphinx opnieuw uit. Dit was het aardewerkimperialisme van ondernemer Petrus Regout en zijn nazaten. Niet eerder werd een eeuwenlange familiegeschiedenis in een zo systematisch uitgewerkte vorm op muziek gezet. Afgezien van het werk van de bekende muziekformatie Carboon werd geschiedenis bovendien in Limburg nog nooit zo nadrukkelijk verwerkt in populaire muziek.³ Vanwege deze onderscheidende aspecten genoot *Veurvaajers* financiële ondersteuning van onder meer Pop in Limburg en de Provincie Limburg.⁴ In dit artikel wordt op basis van dit project gekeken naar de meerwaarde van de wisselwerking tussen kunst en wetenschap voor de geschiedschrijving over Limburg.

Veurvaajers staat niet op zichzelf, maar past in een toenemende aandacht voor familiegeschiedenis in publieksprojecten en hiernaast in de emancipatie van dit soort geschiedschrijving als een geaccepteerde wetenschappelijke praxis.⁵ Lange tijd

eerdere versie van dit artikel.

- 2 DOLS/Chris Dols, *Veurvaajers. Een crossmediale geschiedenis van Zuid-Limburg in tien familie verhalen, 1780-1980* (Heerlen 2022).
- 3 Uiteraard heeft het verleden wel degelijk geresoneerd in songs of zelfs in een handvol liedjes op bepaalde albums, maar deze vertonen dikwijls weinig onderlinge samenhang en vormen samen niet of nauwelijks een conceptalbum met een totaalbeleving, zoals bij *Veurvaajers* wél het geval is. Vgl. het liedje *Mama Courage* op het gelijknamige album (2017) van singer-songwriter Harold K uit Susteren.
- 4 Verder was er de (financiële) ondersteuning door het Prins Bernard Cultuurfonds Limburg (Maastricht), de Professor Doctor Timmers Stichting (Sittard), de Nicolas Reubsat Stichting (Sittard) en de Stichting Dr. P.G.J.M. Janssens (Maastricht).
- 5 Een uitstekende, meer theoretische en reflexieve inleiding in deze thematiek biedt nog altijd: Paul Klep, Carla Hoetink en Thijs Emons (red.), *Persoonlijk verleden. Over geschiedenis, individu en identiteit* (Amsterdam 2005). In de Limburgse casus zijn recente voorbeelden: Pierre Hupperts, *Het dorp en mijn familie. Gulpen en de familie Hupperts, 1810-1910* (Heerlen 2021); Jac Bosmans, *Verwante paters en broeders.*

Omslag van *Veurvaajers* (2022). Ontwerp door Els Gulpen. Foto door Roy Soetekouw, geschoten in de zomer van 2021 nabij Huis Watersley, Sittard. [Familiearchief Dols]

waren levenslopen overwegend het domein van genealogen, vaak niet-historici, die de kleinste sociale eenheden van de samenleving nauwkeurig in kaart brachten. Maar daar bleef het dan meestal bij: lange reeksen namen, van personen en plaatsen, en jaartallen zonder al te veel context, laat staan analyse. Door de gestage doorwerking van de basisprincipes van de *Annales*-school – die in de jaren 1920 in Frankrijk was geïntroduceerd door Lucien Febvre en Marc Bloch – zijn ook historici zich recent steeds meer gaan bezighouden met personen, huishoudens en families.⁶ Dit was tevens een reactie op de hoge vlucht die de *global history* en

- Een familiegeschiedenis in de trappistenabdij Lilbosch te Echt (Hilversum 2022). Vgl. als werkinstrumenten: Régis de la Haye, *Limburgse voorouders. Handleiding voor genealogisch onderzoek in Limburg* (Maastricht 2005); Marijke Hilhorst, *Hoe schrijf je een familiegeschiedenis?* (Amsterdam 2012). Recente niet-Limburgse voorbeelden zijn: Suze Zijlstra, *Een verborgen Nederlandse-Indische familiegeschiedenis* (Amsterdam 2021); Bas von Benda-Beckmann, *Het kleedje voor Hitler. Een familiegeschiedenis* (Amsterdam 2023).
- 6 Het alledaagse leven, 'van onderop' beschreven en geanalyseerd, is een van deze basisprincipes. Dit perspectief sluit overigens meta-analyses niet uit. Vgl. Jan Kok, *Levens lezen. Levensloop, demografie en*

transnational history hadden genomen. Hierin kreeg de geschiedenis grote, ja zelfs mondiale proporties, en waren individuen als handelende actoren doorgaans afwezig of in ieder geval ver te zoeken.⁷

Ten tweede loopt *Veurvaajers* in de sporen van de almaar sterker wordende publieksgeschiedenis. Zoals historica Dolly Verhoeven het treffend uitdrukte in haar oratie *Met open vensters* (2009), kan publieksgeschiedenis betekenen ‘dat de professional zich richt tot het publiek, of een bepaald deelpubliek, maar ook dat hij zich kan laten leiden door vragen of inzichten van het publiek, en een samenwerking kan zoeken met het publiek’.⁸ Zo bezien opereert de publiekshistoricus volgens Verhoeven als een soort ‘makelaar’ tussen wetenschap en publiek. Wat dat laatste betreft: ten derde is *Veurvaajers* onderdeel van de trend dat het Limburgse verleden een aanhoudend prominente rol speelt in romans zoals *De heks van Limbricht* (2021) van schrijfster Susan Smit, non-fictie boeken zoals *Crapuul* (2022, over industriestad Maastricht) van journalist Frank Bokern, toneelstukken en musicals zoals *Dagboek van een Herdershond* (2022, rondom de gelijknamige creatie van priester-schrijver Jacques Schreurs MSC uit de jaren 1940) en andere culturele uitingen.⁹

In deze bijdrage wordt door middel van een reflectie een terugblik geboden op de totstandkoming en uitvoering van *Veurvaajers*. Dit gebeurt op uitnodiging van de redactie, die de verworven inzichten van waarde wil laten zijn voor toekomstige projecten die net als *Veurvaajers* interdisciplinaire en publieksgerichte dimensies hebben. In de eerste paragraaf staan de uitgangspunten centraal. In het maakproces is telkens heen en weer bewogen tussen (pop)muziek, familiegeschiedenis en fotografie. De tweede paragraaf thematiseert het spanningsveld tussen feit en fictie dat onmiskenbaar bestaat in dit soort publieksgerichte ondernemingen. Hoe is hiermee omgegaan? In de derde paragraaf komen narratieve technieken aan bod om te laten zien hoe wisselingen van het vertelperspectief ons kunnen helpen om geschiedenis te populariseren op een aantrekkelijke wijze en tegelijkertijd op een manier die prudent is tegenover het verleden. In de vierde en vijfde paragraaf komt misschien wel het meest significante element aan bod: de muziek, de *sound of the past*. Hoe is geprobeerd om het verleden integraal te verklanken?

cultuur in historisch perspectief (Nijmegen 2011).

- 7 Vgl. bijvoorbeeld Peter van Dam, ‘Vervlochten geschiedenis. Hoe histoire croisée de natiestaat bedwingt’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125 (2012) 96-109.
- 8 Dolly Verhoeven, *Met open vensters. Nijmeegse geschiedenis tussen wetenschap en publiek* (Nijmegen 2009) 8. Cursief in origineel. Op diezelfde pagina een kleine geschiedenis van public history als geschiedkundige discipline. Verhoeven sprak de oratie uit bij haar aanvaarding van het ambt van hoogleraar Geschiedenis van Nijmegen (in het bijzonder de publieksgerichte aspecten) aan de Radboud Universiteit.
- 9 Een overzicht biedt: Kees Ribbens, *Een eigentijds verleden. Alledaagse historische cultuur in Nederland, 1945-2001* (Hilversum 2002).

Optreden van DOLS in Poppodium Volt (Sittard) op 25 maart 2022. Deze voorstelling, in het voorprogramma van de bekende liedjessmid en gitarist Anne Soldaat, was de officiële releaseshow van *Veurvaajers*. Foto door Roy Soetekouw. [Familiearchief Dols]

Blauwdruk

De primaire aanleiding tot *Veurvaajers* was het plotselinge overlijden van mijn moeder Josine Dols-Cobben (1953-2019). Hierdoor ging ik mij steeds meer afvragen wie ik was en waar ik vandaan kwam. Bovendien kreeg ik in toenemende mate behoefte aan een mentale schuilplek. ‘Dat toevluchtsoord meende ik te vinden in onze stamboom, in een exploratie van de lotgevallen van mijn voorouders. Zo hoopte ik een reëel en doorleefd verband tussen mezelf en de grote geschiedenis op het spoor te komen. In het familieverhaal wordt immers de connectie tussen het menselijke en de wereld invoelbaar, ver weg van de abstracties en het soms modelmatige van wetenschappelijke geschiedschrijving’.¹⁰

De krachtigste inspiratiebron was het werk van historicus en singer-songwriter Meindert Talma. En dan in het bijzonder het album *De Domela Passie* (2019), waarop hij het leven van de ‘rode predikant’ Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919)

10 Dols, *Veurvaajers*, 7-8.

uitdrukte in muzieknoten. Dit sterkte mij in de gedachte dat het mogelijk en zinvol was om geschiedenis samenhangend te verklanken in popmuziek. In zijn klassieke artikel 'The Production of Success' (1990) heeft de Franse muzieksocioloog Antoine Hennion terecht betoogd dat de popsong, zoals die sinds de jaren 1950 is ontstaan, moet worden gezien als een cultuurproduct met aardig wat elementen die oorspronkelijk komen uit andere domeinen van de kunsten: 'from poetry it borrows the importance and autonomy of certain key words, as well as the use of meter, verse, and repetition; from the lyric theater it borrows the singer's direct appeal to the audience to share feelings expressed in the first person; but perhaps it owes most to the novelette in the way that it almost invariably tells a story, set out in a few words'.¹¹ Zulke gelaagde culturele werking is ook te herkennen op *De Domela Passie*. Feitelijk gaat het hier om een soort passiespel in het jasje van de popmuziek en dus om een conceptalbum. Hierover verderop in dit artikel meer.

Inhoudelijk gezien is *Veurvaajers* spectaculair door het niet-spectaculaire. Anders dan bijvoorbeeld de tentoonstelling *De vergeten prinsessen van Thorn*,¹² die in 2021 en 2022 liep in het Limburgs Museum en die de lotgevallen van hooggeplaatste vrouwen thematiseerde, gaat *Veurvaajers* over mensen uit het gebied van de Maas met een veel minder geprivilegieerd bestaan. Dit waren lieden die simpelweg probeerden om met alles wat ze hadden, en eerder nog datgene waarover zij niet beschikten, het beste te maken van wat er op hun pad kwam. Waarom *Veurvaajers* beluisteren, bekijken, lezen? Misschien wel omdat album en boek draaien rondom de mens en het menselijke. Arbeid is de zwaarste thematische krachtlijn. Waar de Dolsen stonden op de maatschappelijke ladder, waar ze kwamen te wonen in Maastricht, de grenzen die in het kader van langdurige arbeidsmigratie werden verkend en gepasseerd, welke leeftijden ze mochten bereiken en in welke gezondheid – dat alles had in belangrijke mate te maken met hun werkzame bestaan. Reeds in een vroeg stadium van het project is in dat licht het centraal uitgangspunt geformuleerd om het complete, meerstemmige verhaal inclusief mogelijke schaduwkanten te vertellen. Deze open benadering leidde bijvoorbeeld tot een behandeling van de betrokkenheid bij de Duitse *Waffen-SS* van twee familieleden tijdens de Tweede Wereldoorlog.¹³ Dit geheim had mijn grootvader Antoon Peter Dols (1925-1998),

11 Onder popmuziek kunnen alle populaire genres vallen sinds de rock-'n-roll van de jaren 1950: van country tot hip-hop, van progrock tot hardhouse en van heavy metal tot bubblegumpop. Vgl. Rutger Rijken, "He buzzes like a fridge". Een studie naar de werking van epiek en lyriek in tekst en muziek van Radiohead's popmuzikale conceptalbum *OK Computer* (= masterthesis Universiteit Utrecht 2009) 12. Het citaat van Hennion op 16.

12 Joost Welten, *De vergeten prinsessen van Thorn, 1700-1794* (Gorredijk 2019).

13 Dols, *Veurvaajers*, 92-98.

Viering van het veertigjarig huwelijk van Peter Laurens Dols (1866-1946) en Gertrudis Goffings (1867-1949), hoogstwaarschijnlijk in de Raamstraat in Maastricht. Foto, 1928. [Familiearchief Dols]

die zonder twijfel moet hebben geweten van dergelijke schaduwkanten, mee zijn graf in genomen.

In het algemeen had *Veurvaajers* twee hoofddoelen. Om te beginnen is waardecreatie nagestreefd. Niet alleen door het grote en het vage van de algemene geschiedenis inzichtelijk en invoelbaar te maken door die te verknopen met het kleine en het concrete van de familiegeschiedenis.¹⁴ Maar ook door op basis van een bundeling van verschillende disciplines, door het samenbrengen van de domeinen van kunst en wetenschap, nieuwe betekenis te geven aan bestaande kennis. Daarbij was het aspect van de beleving cruciaal.

Het beste valt de toegevoegde waarde van de interdisciplinariteit misschien wel te illustreren aan de hand van de episode waarin enkele familieleden het industrialiserende Maastricht zijn gaan bevolken. Over deze industrialisatie was al het nodige bekend. Uit boeken zoals *Een arbeidersbuurt onder de rook van 'De Sphinx'* (2015) en *Keramiekstad* (2016) wisten we op hoofdlijnen hoe en door wie er is ge-

14 Jos Maalderink, 'Familieonderzoek wekt geschiedenis tot leven', in: *Trouw*, 14-04-2023.

zweet en gezwoegd in de fabrieken van de machtige ondernemersfamilie Regout aan de Boschstraat. En ook waar de *pottemennkes* en hun gezinnen sliepen, kookten en zichzelf vastklampten aan de hoop op betere tijden: overwegend in krappe kamertjes in panden in het Boschstraatkwartier-Oost, met de beruchte woontoren *Cité Ouvrière* oftewel de *Groete Bouw* in de Sint-Antoniusstraat als een brandpunt van sociaaleconomische dynamiek. Maar tot voor kort konden we zulke dynamiek niet anders zintuigelijk ervaren dan via het geschreven woord (citaten uit primaire bronnen), via oude foto's uit historische collecties en via de objecten die zijn tentoongesteld in onder meer de Sphinxpassage en het recent geopende Maastricht Museum. *Veurvaajers* heeft hierin verandering gebracht. Door een slingerbeweging tussen (pop)muziek, familiegeschiedenis en fotografie is een nieuw, haast autonoom domein ontstaan waarin tevens een volwaardige plek wordt ingenomen door wat niet altijd in woorden en op schrift uit te drukken valt.

Dat is vooral te danken aan de twee kunstzinnige componenten van muziek en fotografie, waarvoor Roy Soetekouw uit Nijmegen tekende. Idealiter wordt er naar de liedjes geluisterd en tegelijkertijd gelezen in de teksten en gekeken naar de oude foto's uit historische collecties en de nieuwe foto's die Soetekouw maakte. De dialoog tussen de verschillende kunstvormen is immers wat *Veurvaajers* typeert. Door het aandachtig muzikaal ervaren van de geschiedenis ga je er anders naar kijken. De tijd wordt opgerekt omdat die voelbaar is geworden.¹⁵ En door de beelden intensief op je in te laten werken, ga je weer anders naar het verleden luisteren. In klanklandschappen wordt de geschiedenis echt anders tot uitdrukking gebracht dan in tekst en beeld. 'Het magische van muziek is dat het zich afspeelt voorbij de taal', aldus jazzbassist Lucas Dols (1980) in een toelichting op zijn recente culturele interventie *Sounds of Change*.¹⁶ De liedjes van *Veurvaajers* zijn dan ook bedoeld als de voornaamste sleutel van de poort naar het verleden.

In het maakproces is zoveel mogelijk geprobeerd om muziek, fotografie en geschiedschrijving op elkaar te laten reageren, met elkaar te laten interacteren. Een treffend voorbeeld gerelateerd aan de industriële (familie)geschiedenis is de foto die Soetekouw van mij heeft gemaakt terwijl ik door hem met een gitaar in mijn handen was geplaatst in lichtprojecties van ontwerpen uit de historische decorboeken van De Sphinx, die ik had geconsulteerd bij het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Het gaat hierbij om voorbeelden die Maria Getrud Dols (1874-1947) en andere vrouwen zullen hebben gebruikt bij het decoreren van aardewerkproducten. Om het heden in visueel opzicht nog meer in contact te bren-

15 Vgl. Edo Dijksterhuis, 'Het oog leidt het oog en vice versa', in: *Zout Magazine* 16:8 (2022) 52-53.

16 'Lex Bohlmeijer in gesprek met Lucas Dols', online feature de *Correspondent*, *Goede gesprekken*, 22-10-2022.

gen met het verleden, greep Soetekouw doelbewust terug op een analoge techniek waarin de Technische Camera (4*5) oftewel de Large Format Camera de hoofdrol speelt. Het beeld werd in zwart-wit geschoten. Vervolgens werd het gedeeltelijk ingekleurd met digitaal gereedschap (Adobe Photoshop). Het eindproduct stimuleerde mij op mijn beurt weer om met een fundamenteel andere, meer semiotische blik te kijken naar historische familieportretten, die ik ook zo ging beschrijven en analyseren op het album en in het boek.¹⁷

Foto uit de serie *Veurvaajers* door Roy Soetekouw, geschoten in Nijmegen in het voorjaar van 2021.

[Familiearchief Dols]

Naast dergelijke waardecreatie bestond het tweede hoofddoel van *Veurvaajers* uit het opvullen van lacunes in de geschiedschrijving, en, waar mogelijk, het openen van nieuwe inhoudelijke perspectieven. Voor dat laatste leende het kleurrijke leven van mijn al genoemde grootvader Antoon Peter Dols zich uitstekend. Het recente verleden van Maastricht was op het moment van onderzoeken en schrijven zwaar onderbelicht in de wetenschappelijke literatuur.¹⁸ Dit betekende dat ik

17 Dols, *Veurvaajers*, 58-65. Op het album gaat het om de song *Dolse oppe Dool*.

18 Daarom biedt in de serie van Vierkant Maastricht welkome inzichten: Jac van den Boogard en Eric

ten behoefte van de jaren 1930-1980, mede aan de hand van originele stukken uit ons familiearchief, meer pionierswerk moest verrichten dan met betrekking tot de eerdere episoden en tijdvakken. Met name over de geschiedenis van de middenstand in Wyck, inclusief carnavalsverleden, en over de politieke representatie van Wyck in het Stadhuis was nauwelijks iets bekend.¹⁹ Het achtergestelde gevoel dat veel mensen uit dit stadsdeel decennialang hebben gehad, lijkt hand in hand te zijn gegaan met hun marginalisering in de historiografie.²⁰

Foto van de persvoorlichting over gemeentelijke steun aan voetbalclub MVV (Eerste Divisie) in de Prinsenzaal van het Maastrichtse Stadhuis op 29 juni 1976. Aan de rechterzijde van de tafel Antoon Peter Dols (1925-1998), wethouder van Openbare Werken en Sport, te midden van gemeentevoorzitter Rob Damoiseaux (r) en directeur Financiën Jules Joosten (l). Aan de linkerzijde van de tafel mensen van de pers. [Familiearchief Dols]

Wetzels (red.), *Voor de eeuwigheid? Achttien verhalen over Maastricht cultuurstad* (Maastricht 2022).

19 Deze thema's zijn in het boek uitgewerkt in de hoofdstukken 8 en 9: Dols, *Veurvaajers*, 110-145.

20 Illustratief hiervoor: Wil Lem, *Wyck. Entree van Maastricht* (Zaltbommel 2008). In de kern bestaat dit boek uit afbeeldingen met meer of minder uitvoerige bijschriften. In de stadsgeschiedenis als geheel krijgt (het moderne) Wyck slechts beperkt aandacht: Pierre Ubachs en Ingrid Evers, *Tweeduizend jaar Maastricht. Een stadsgeschiedenis* (Zutphen 2006) vooral 195-264.

Portretfoto van Nicolas Reubsæet (1843-1887), ca. 1870. [Fotocollectie Regioarchief Sittard-Geleen, Sittard]

Verderop in deze bijdrage zal nog worden uitgewerkt dat verklanking van het verleden de primaire inzet is geweest in het muzikale gedeelte van *Veurvaajers*. Dat dit ook anders kan, blijkt wel uit het project VICTOR. De muzikale componenten hiervan – waarin als het ware het taalkundig gelaagde van een artiest zoals Spinvis (Erik de Jong) wordt verweven met het donkere, dansbare en danig gestileerde van acts zoals Bazart en Eefje de Visser – ben ik momenteel samen met producer Jeroen Kruit (JuntoBeats) aan het uitwerken in een strategische alliantie met de Nicolas Reubsæet Stichting (Sittard), het Regioarchief Sittard-Geleen en de Professor Doctor Timmers Stichting (Sittard). Concreet gaat het bij VICTOR om een crossmediale vertelling over en naar aanleiding van de markante levenswandel van muzikant Nicolas Victor Reubsæet (1843-1887). Met het oog op de muziek is niet zozeer verklanking als wel actualisering het primaire streven. Dit heeft gevolgen voor de overkoepelende stijl (pop noir), de verhaallijnen en de taal (overwegend Nederlands en Engels) van de liedjes, maar ook voor de vorm ervan. Waren de liedjes op *Veurvaajers* muzikale vensters op het verleden, in VICTOR doen ze vooral dienst als geabstraheerde muzikale miniatuurtjes van dat verleden, waarin ik op basis van

de reeds bestaande literatuur bepaalde vragen opwerp of inzichten articuleer, om vervolgens weer het historisch onderzoek in te gaan en de vruchten daarvan te verwerken in de *lines notes* en tenminste één verdiepend wetenschappelijk verantwoord artikel. In tegenstelling tot deze aanpak werden de liedjes op *Veurvaajers* pas aan het einde van de rit geschreven, toen al het historisch onderzoek was afgerond. Kortom: de inhoudelijke en gevoelsmatige werking van de muziek in deze twee projecten is totaal verschillend.²¹

Tussen feit en fictie

Dat geschiedenis steeds opnieuw doet verwonderen, en blijft opduiken in allerlei uitingen van populaire cultuur zoals films, toneelstukken en muziek, valt in principe toe te juichen. Als samenleving zouden we dit moeten koesteren. Mede daardoor krijgen namelijk – in tijden van digitalisering en ontlezing – gedeelde historische inzichten en collectieve herinneringen vorm. Recent nog onderstreepte staatssecretaris Gunay Uslu in de 51^e Huizingalezing dat cultuur leven geeft aan onze levens. ‘Het heeft impact op wat we voelen, denken en waar we met elkaar over praten’.²² Tegelijkertijd begint juist hier voor de nodige historici de schoen te wringen.²³ Niet voor niets kreeg de publiekshistoricus de rol van makelaar toebedeeld door de al genoemde historica Dolly Verhoeven. Zoals de traditionele makelaar op de markt van het onroerend goed laveert tussen aanbod en vraag, zo opereert de moderne publiekshistoricus op de cultuurmarkt in een delicaat spanningsveld; met de zogenaamde harde, kale historische feiten aan de ene kant van het spectrum en de selectieve, opgepoetste of zelfs speculatieve of ronduit verzonnen ‘realiteit’ aan de andere.²⁴

21 Vgl. ‘Van sommige muziek moet je afblijven? Nou, dat vinden wij echt niet’, in: NRC, 21-05-2023, over het popduo Clean Pete (Renée en Loes Wijnhoven) en hun *Klassieke Revue*.

22 De volledige titel van deze lezing: ‘Hoe Nederland cultuur waardeert. Van cultureel nationalisme tot corona en daarna (1872-2022 en verder)’.

23 In 2008, bijvoorbeeld, kwam de televisieserie *Europa* Geert Mak op felle kritiek te staan van onder meer de gezaghebbende historici Johannes Houwink ten Cate en Peter Rietbergen. Vgl. ‘Televisie Voorkeur’, in: NRC, 09-04-2008. Recent ontstak in Limburg een storm van protest rondom de centrale presentatie in het Nederlands Mijnmuseum in Heerlen, die volgens sommigen onvoldoende feitengetrouw zou zijn. Zie daarvoor: ‘Naast kritiek ook bijval voor Mijnmuseum dat vol fouten zit’, in: *De Limburger*, 23-02-2023.

24 Vgl. nogmaals Verhoeven, *Met open vensters*, 8. Zelf wijst zij niet zozeer op deze specifieke spanning, maar eerder op de vragen wie de historische agenda bepaalt en wie ‘de baas is’ over de geschiedenis (12-15). Wellicht ten overvloede: realiteit oftewel werkelijkheid staat onder meer hier tussen enkele aanhalingstekens omdat zelfs de historicus altijd reconstrueert en dus in zekere zin construeert. Door de keuze van het onderzoeksobject, de problematisering ervan en de ordening en presentatie van de onderzoeksresultaten stelt de historicus voor om op een bepaalde manier naar het verleden te kijken.

Hierover heeft de Engelse historicus John Hatcher in 2012 een scherpzinnig essay gepubliceerd. Daarin observeerde hij dat bestaan en functioneren van historische fictie regelmatig terug te voeren zijn op de per definitie gelimiteerde informatie-waarde van primair bronnenmateriaal. Tegen zo’n achtergrond ontstaat al snel de neiging om gaten in onze kennis op te vullen door een beroep te doen op de verbeeldingskracht. Bovendien is er de soms magnetische aantrekkingskracht van sterk gereduceerde, eendimensionale en gedramatiseerde versies van het verleden waartoe cultuurmakers zich bijvoorbeeld vanwege beoogde verkoopcijfers maar al te graag verhouden. In de wereld van de historische fictie kunnen in dat opzicht fundamenteel andere regels in werking treden dan wat nog als aanvaardbaar geldt in het spel van de zuiver wetenschappelijke geschiedschrijving. Op het fictionele terrein is het geen doodzonde om zo nu en dan een loopje te nemen met de ‘historische werkelijkheid’ of wat daarvoor moet doorgaan. Volgens Hatcher is het echter niet zo dat fictie totaal waardeloos is voor het métier van de (publieks)historicus: ‘Yet, fiction need not always to be seen as antithetical to history and it is worthwhile historians considering the possibility that the adoption and adaptation of some of the methods and techniques used in the creation of fiction might have the potential to assist in the writing of history’.²⁵

Ook in de uitvoering van *Veurvaajers*, een publieksvertelling bij uitstek, is de spanning tussen feit en fictie manifest geworden. In het algemeen heb ik de keuze gemaakt om die twee strikt van elkaar te scheiden. De hoofdteksten in het boek zijn een wetenschappelijk verantwoorde afspiegeling van de reconstructie die ik als historicus heb gemaakt van het verleden. In de liedteksten ben ik als muzikant wat meer wegbewogen bij het strikt feitelijke narratief en de interpretatie daarvan, en heb ik dus een andere ruimte opgezocht en ingenomen om historische verhalen te vertellen. Maar altijd ben ik daarbij zo integer mogelijk geweest naar de historische ‘werkelijkheid’ toe, ben ik dicht op het primair bronnenmateriaal blijven zitten. De liedjes wilde ik levensecht laten klinken. Dat kon in mijn optiek niet door ver voorbij de grenzen van het speculatieve te gaan. In de praktijk van alledag is deze werkwijze vooral hierop neergekomen dat ik feitelijkheden als het vaste uitgangspunt heb genomen en dat ik die op sommige plekken, waar nodig, narratief heb uitgewerkt en ingekleurd. Laten we nu op basis van een sprekende casus eens kijken hoe dat er in het maakproces uit heeft gezien. Wellicht overbodig is het om daaraan voorafgaand te constateren dat de popmuziek overwegend werkt met een afwisseling van coupletten en refreinen.

Vgl. hiervoor het klassieke werk van Frank Ankersmit: *Narrative Logic. A Semantic Analysis of the Historian's Language* (Groningen 1981).

25 John Hatcher, ‘Fiction as History. The Black Death and Beyond’, *History* 97 (2012) 3-23. Citaat op 6-7.

Gein Luuj van Pen en Pepier is het tweede liedje op het album. Dit nummer adresseert het analfabetisme van het gros van de mensen die aan het begin van de negentiende eeuw leefden en werkten op de akkers van het Maasland. De song telt vier coupletten en één refrein, dat in tweede instantie verlengd wordt. Aan de liedteksten ligt de akte ten grondslag die in 1817 is opgemaakt bij het burgerlijke huwelijk van de 38-jarige landbouwer Pieter Antoon Dols (1779-1855) en de 24-jarige Maria Elisabeth Kesmeekers (1793-1820) in Munstergeleen. Dit document uit de Burgerlijke Stand geeft zakelijk weer hoe het huwelijk procedureel verliep: wanneer en hoe het voorgenomen trouwen in het dorpje is aangekondigd (zodat er eventueel protest kon worden aangetekend), hoe burgemeester oftewel *maire* Johan Peter Donners het heeft voltrokken, wie de huwende partijen en hun persoonlijke achtergronden waren, en wie de officiële gebeurtenis bijwoonden als getuigen. Die informatie is in parafrazen en op punten met iets meer narratief vlees op de botten (vetgedrukte passages) verwerkt in de coupletten. Dols en Kesmeekers komen hierin zelf aan het woord:

Twee keer woorte ze aangeplèk:
Ós planne óm te trouwe.
Op 't Gemeentehoes,
Dao waore ze te zien.

Mer natuurlijk oppe zóndig;
Daag van mis en rös.
In de maand september,
Van 1817 – Maire Donners.

Daen Donners, bekeek zich dèt good;
Hae controleerde pepiere:
Gebäörtebewies nómmer ein,
En ouch nómmer twee.

Ze bleke gans in orde te zien;
Gein vuulke aan de lóch.
Niks sjtíng 'n jao-woord,
Mieë in de waeg – Maire Donners.

Twee maal werden ze aangeplakt:
Onze plannen om te trouwen.
Op het Gemeentehuis,
Daar waren ze te zien.

Natuurlijk op de zondag;
Dag van mis en rust.
In de maand september,
Van 1817 – Maire Donners.

Die Donners, hij bekeek de boel good;
Hij controleerde paperassen:
Geboortebewijs nummer één,
En ook nummer twee.

Ze bleken helemaal in orde te zijn;
Geen vuiltje aan de lucht.
Niets stond een ja-woord,
Meer in de weg – Maire Donners.

De clou van het analfabetisme, die het particuliere verhaal verknoopt met een gedeelde geschiedenis die vele malen groter is, heb ik pas laten doorklinken in de refreinen. De originele akte uit 1817 moest worden ondertekend door zoveel mogelijk direct betrokkenen. De twee echtelieden waren daartoe echter niet in staat. Akkers waren zij meester, maar het schrift niet: 'verclard niet schrijven te kunnen'.²⁶ En dus mochten deze mensen van eenvoudige afkomst in dit geval niet eens een eenvoudig kruisje zetten. In het hart van het refrein is dat als volgt onder woorden gebracht:

Veer zeen gein luuj van pen en pepier. Sjtraepe ènk kènne veer neet trèkke, Mer waal vaore in ós akkesj.	Wij zijn geen mensen van pen en papier. Strepen inkt kunnen wij niet trekken, Maar wel voren in onze akkers.
--	--

Op deze manier heb ik mijn schriftloze maar uiteraard verre van stemloze voorouders als handelende personen opgevoerd.²⁷ Door ze niet als lijdende voorwerpen te behandelen, zoals de akte met name doet, maar ze actief in stelling te brengen als verhalenvertellers van vlees en bloed, heb ik op een zorgvuldige manier geprobeerd om hen, en daarmee alle andere analfabete landbouwers en hun gezinnen uit het Maasland in die tijd, krachtiger neer te zetten dan tot dusverre in de historiografie is gebeurd. Die geschiedschrijving weerspiegelt toch nog vaak overwegend de culturele macht van mensen, overwegend de elites, die wél in staat waren om hun gedachten aan het papier toe te vertrouwen.²⁸ Vanwege een gebrek aan primaire bronnen is het moeilijk om daarin verandering te brengen. De kunsten lenen zich beter hiervoor. Zolang maar duidelijk is, zou ik daar als historicus meteen aan toevoegen, wat de historische pretentie van de kunstvorm in kwestie is. En idealiter ook waar het feitelijke ophoudt, waar de fictie begint en waar het grijze gebied tussen die twee precies is.

Ben ik in *Gein Luuj van Pen en Pepier* als muzikant verder gegaan dan als historicus in het begeleidende hoofdstuk in het boek? Beslist, want het is onmogelijk om

26 Regioarchief Sittard-Geleen, Sittard, 150 (Burgerlijke stand Gemeente Munstergeleen, 1798-1942), inv.nr. 1426: register betreffende geboorten, huwelijken en overlijdensgevallen in Munstergeleen, 1814-1823, 23-24.

27 Vgl. voor liedtekst plus korte duiding: Dols, *Veurvaajers*, 18-19.

28 Zie bijvoorbeeld: Willibrord Rutten, 'De tijd van de overlevingslandbouw', in: Paul Tummers e.a. (red.), *Limburg. Een geschiedenis*, II, 1500-1800 (Maastricht 2015) 267-283 in de context van de overige hoofdstukken.

aannemelijk te maken dat mijn voorouders de woorden van de liedtekst daadwerkelijk hebben uitgesproken of überhaupt hebben bedacht.²⁹ Heb ik in de song de geschiedenis in de kern geweld aangedaan? Daarover valt serieus te twisten. Zelf zou ik als historicus oprecht geneigd zijn om een negatief antwoord te formuleren op die vraag.

De songs op Veurvaajers

1. Familiewaerdes
2. Gein Luuj van Pen en Pepier
3. (Gaef ós) Graan
4. Bie Pottekeuning Regout
5. Dolse oppe Dool
6. Cité Ouvrière
7. Instituutskèndj
8. Meister van 't Hout
9. Geis oet de Flesj
10. Wieker Belange

Vertelperspectieven

Historische boeken en artikelen zijn lang niet altijd een toonbeeld van goede leesbaarheid en begrijpelijkheid. En als ze dit al zijn, dan nog kan de materie zo gortdroog zijn gebracht dat het verklaarbaar is dat lezers reeds in een vroeg stadium afhaken en de publicatie terzijde leggen. Indien de publieksgeschiedenis inderdaad kan profiteren van verteltechnieken uit de fictie, zoals de zojuist genoemde historicus Johan Hatcher nadrukkelijk betoogde, welke zouden dat dan kunnen zijn?³⁰ In het hiernavolgende kijk ik primair naar de vertelinstanties op het album *Veurvaajers*. Die zijn cruciaal voor de belevingswaarde ervan.³¹ De ingezette vertelperspectieven, drie in totaal, worden bij elkaar gehouden door het principe van de conceptplaat. Daarbij gaat het volgens de *communis opinio* niet zozeer om een

29 Vgl. voor de feitelijke beschrijving van de huwelijksvoltrekking en de historische context: Dols, *Veurvaajers*, 20-24.

30 Hatcher, 'Fiction as History', vooral 9-15.

31 Vgl. Rijken, *Een studie naar de werking van epiek en lyriek in tekst en muziek*, 74-86.

samenvoeging van liedjes die min of meer organisch zijn ontstaan, maar eerder om een doordacht bouwwerk van nummers dat in de detaillering verregaande interne samenhang vertoont qua geluid, thematiek en tekst.³² Op *Veurvaajers* is op de openingstrack na, die ook inhoudelijk gezien inleidend van aard is, sterk vastgehouden aan de chronologie.

Dit brengt ons gelijk bij de eerste vertelinstantie: die van de 'derde persoon', in dit geval de onderzoekende historicus, auteur dezes, die zijn zootje Lou (*2020) bijpraat over zekere sociale wetmatigheden die binnen de familie enkele generaties lang zijn doorgegeven. Het nummer *Familiewaerdes*, waarmee *Veurvaajers* opent, heeft met andere woorden een zogeheten personele verteller. Die wijst zijn zootje en daarmee gelijk ook de luisteraar op Munstergeleen en Maastricht als ankerplaatsen in de historische reis die komen gaat:

Projectlogo van *Veurvaajers* door Roy Soetekouw. Links het oude en in de eerste helft van de twintigste eeuw gesloopte kerkje van Munstergeleen, rechts de in 1938 gesloopte woontoren Cité Ouvrière in de Sint-Antoniustraat in Maastricht. Beide gebouwen spelen een belangrijke rol in de familiegeschiedenis. [Familiearchief Dols]

32 *Ibidem*, 37-40.

Wo kómme ze vanaaf: De verhaole die tot ós sjpraeke? Euver kanse griepe, hel wirke, Neet opgaeve, köpke ómhoog.	Waar komen ze vandaan: De verhalen die tot ons spreken? Over kansen grijpen, hard werken, Niet opgeven, het hoofd omhoog.
Generatie op generatie, Woorte ze wiejer vertèld, Óm zele te zalve, Averie op te vange.	Generatie op generatie, Werden ze verder verteld, Om zielen te zalven, Averij een plek te geven.
Familiewaerdes, Vórme ós kómpas. Munstergelaen en Mestreech, Zeen knuippunte in ózzen atlas.	Familiewaarden, Vormen ons kompas. Munstergeleen en Maastricht, Zijn knooppunten in onze atlas.

Het vertelperspectief van de derde persoon kent de variant van de ‘alwetende verteller’: iemand die boven de materie staat en zichzelf geen onderdeel kan noemen van het verhaal. Deze variant is eveneens toegepast op *Veurvaajers*. In het nummer *Instituutskèndj* wordt tamelijk descriptief en in neutrale termen – zonder al te veel tekstuele opsmuk en stijlbloempjes, eigenlijk zoals de historicus gewoon is te doen vanwege de gangbare wetenschappelijke vertoogtrant waartoe die zich moet verhouden – de levensloop geschetst van een van de hoofdpersonen. De levens van de Dolsen waren veelbewogen. Zo ook dat van mijn grootvader Antoon Peter. In de jaren 1930 werd hij op jonge leeftijd halfwees en kwam hij terecht in het sociaal-religieuze vangnet van kloosterlingen in de Maastrichtse binnenstad.³³ Daardoor leerde hij om als jongeling op eigen benen te staan. Vervolgens genoot hij op de ambachtsschool een vakopleiding tot meubelmaker. Vlak na 1945 moest hij zich net als talloze andere Limburgse mannen als dienstplichtige melden om deel te gaan nemen aan de gewelddadige Indonesische dekolonisatieoorlog aan de andere kant van de wereld. Het nummer *Dolse oppe Dool*, over langdurige grensoverschrijdende arbeidsmigratie rond 1900, heeft een vergelijkbare narratieve opzet.³⁴

33 Dols, *Veurvaajers*, 86-109.

34 *Ibidem*, 48-65.

Van hét voordeel van het derde-persoonsperspectief, namelijk dat het de luisteraar naar de kern van het innerlijke gevoelsleven van de hoofdpersonen voert, is ook sprake bij de tweede vertelinstantie die voorkomt op *Veurvaajers*: het eerste-persoonsperspectief. In de vorm van de ik-persoon is dit slechts twee keer gebruikt. In het nummer *Meister van 't Hout*, geschreven aan de hand van de reclameboodschappen waarmee mijn grootvader zich in de jaren 1950 en 1960 als meester-meubelmaker positioneerde in het lokale en regionale veld van interieurbouw en -kunst, vertelt hij zijn middenstandsverhaal zelf.³⁵ Dit in tegenstelling tot *Bie Pottekeuning Regout*, waar een kopje het woord doet; een object dat door de handen van mijn voorouders gaat die rechtstreeks betrokken waren bij alle hoofdstadia van de aardewerkproductie in de fabriekshallen van de Regouts: van het vormen en bakken tot en met het decoreren.³⁶ De Dolsen woonden in het arbeiderswijkje Quartier Amélie oftewel 't *Krejjedörp*. Petrus II Regout (1828-1897) liet dit complex in 1881 bouwen voor zijn fabriekswerkers. De eerste twee coupletten en daarna het eerste, verkorte refrein gaan zo:

Het verlaten van de fabrieken van De Sphinx via de poort aan de Boschstraat. Foto, ca. 1925. [Fotocollectie SHCL Archief NV Koninklijke Sphinx, Maastricht]

35 *Ibidem*, 110-127.

36 *Ibidem*, 32-47.

Foto uit de serie *Veurvaajers* door Roy Soetekouw, geschoten in de zomer van 2021. Let op het beeldrijm met de zojuist afgebeelde, iconische oude ansichtkaart. [Familiearchief Dols]

Jan Arnold waor potteman;
Hae begoosj mit aerd en klei.
Dao maakde hae 'n sjotel van,
Of 'n teske wie mich.

Peter Antoon waor opzichter;
Meister van 't vuur.
Hae heel de temperature bie,
In 't riek van de äöves.

In 't Quartier Amélie,
Dao ligke druime, zie aan zie.

Jan Arnold was 'potteman';
Hij begon met aarde en klei.
Daar maakte hij een schotel van,
Of een kopje als ik.

Peter Antoon was opzichter;
Meester van het vuur.
Hij hield de temperaturen bij,
In het rijk van de ovens.

In het Quartier Amélie,
Daar liggen dromen, zij aan zij.

Het meest frequent op *Veurvaajers*, in vier van de tien songs (*Gein Luuj van Pen en Pepier*, *Gaef ós Graan*, *Geis oet de Flesj*, *Wieker Belange*), komt een variant op het eerste-persoonsperspectief voor dat vertrekt vanuit het collectief. In deze liedjes zijn meerdere Dolsen tegelijkertijd aan het woord in de wij-vorm. Eerder zagen we al hoe dit werkte in *Gein Luuj van Pen en Pepier*. Deze narratieve techniek zorgt er met name voor dat historische actoren die in de geschiedschrijving zo goed als stemloos zijn gebleven, een positie krijgen toebedeeld die meer recht doet aan hun menselijke bestaan en bovendien aan de werkelijke positie die zij, als lid van gemeenschappen, hebben ingenomen in de samenleving. In alle gevallen gaat het om groepen mensen die opkomen voor wie ze zijn en waar ze vandaan komen. *Geis oet de Flesj* en *Wieker Belange* verklanken een strijdbaarheid tegen het gezag die historische figuren in de jaren 1960 daadwerkelijk aan de dag hebben gelegd vanuit respectievelijk carnavalsvereniging De Keemeleers en Wijkraad Wieker Belangen. In zekere zin zijn het daarmee protestsongs.

Live-vertolking van het liedje *Geis oet de Flesj* door het collectief *Troubadours van de Toekomst* tijdens het Bevrijdingsfestival Limburg in Roermond op 5 mei 2023. Foto door Sharik Derksen. [Familiearchief Dols]

De derde vertelinstantie is doorgaans het meest complex en wordt op *Veurvaajers* alleen gebruikt in de song *Cité Ouvrière*. Dit is de vertelmodus waarbij het verhaal zich ontvouwt via een meervoudig perspectief. Er komen dus verschillende personen aan het woord die namens zichzelf spreken in plaats van namens een collectief. *Cité Ouvrière*, het nummer waarin het meest speels wordt omgesprongen met de historische feitelijkheid, vormt een fictieve dialoog omstreeks 1910.³⁷ De gedachtewisseling vindt plaats tussen Peter Jozef Dols (1894-1942), die zelf in het gelijknamige complex woonde van 1918 tot en met 1920, en de bekende priester en sociale voorman Henri Poels (1868-1948). In zijn beschrijving van de in veel opzichten armoedige woonomstandigheden in de tjokvolle Maastrichtse binnenstad, en van de arbeidersbuurt van het Boschstraatkwartier-Oost in het bijzonder, zakt Peter Jozef in de vier coupletten langzaam af van de ruimte van de straat naar dat van het gebouw in kwestie, de verdieping en de kamer. In de refreinen brengt Poels de luisteraar op de hoogte van de fundamentele bedenkingen die hij heeft bij zulke leefomstandigheden, waarbij ik zijn befaamde Noodkistrede uit 1917 als inspiratiebron heb gebruikt. Nu volgen twee coupletten en hierna een refrein:

't Raegent hie zjwart water. Hoezer valle oeterein. De sjtraot is sjmaal en duuster, Ónger de rouk van De Sphinx.	Het regent hier zwart water. Huizen vallen uit elkaar. De straat is smal en donker, Onder de rook van De Sphinx.
35 Maeter hoog. 7 Verdiepinge. 68 Weuninge. En mer einen entree.	35 Meter hoog. 7 Verdiepingen. 68 Woningen. En slechts één voordeur.
Dat kènt zoa neet langer; Krótte gevöldj mit knäök. Sjlaope, wesje, kaoke, aete, Op 'n klein kaemerke.	Dat gaat zo niet langer; Krotten gevuld met geraamtes. Slapen, wassen, koken, eten, Op een klein kamertje.

De zojuist behandelde vertelinstanties zijn op *Veurvaajers* doelbewust afwisselend ingezet om, als contragewicht van klassieke en soms eentonige historische vertel-

37 *Ibidem*, 66-85.

lingen, het narratief prikkelend te houden en de luisteraar bij de les te laten blijven. Niet in de laatste plaats omdat de intensiteit oftewel het tempo van de muzikale golven waar de woorden op meedeinen over de hele linie nagenoeg hetzelfde is. Laten we nu, ter afsluiting van deze bijdrage, wat meer in zulke muzikale aspecten duiken. Want ook de klanklandschappen vertellen op zich al een heel verhaal.

Klanklandschappen

Voor velen gelden *Pet Sounds* (1966) van The Beach Boys en *Sgt. Pepper's Lonely Hearts Club Band* (1967) van The Beatles als de allereerste conceptalbums in de geschiedenis van de popmuziek.³⁸ Tot op dat moment bestonden platen uit een handvol singles, aangevuld met andere liedjes hoofdzakelijk ter ondersteuning daarvan. Medio jaren 1960 streefden, in het geval van The Beatles, Paul McCartney en John Lennon echter naar een album dat als geheel de moeite waard was. Zij hadden nadrukkelijk een totaalbeleving voor ogen waarbij het weghalen van één song gelijk het fundament van de complete muzikale onderneming zou aantasten.

Eerder kwam reeds aan bod dat *Veurvaajers* – 30 minuten en 19 seconden lang – eveneens moet worden beschouwd als een conceptplaat. Goed en wel bezien is de muziek geschreven als één lang stuk. Zowaar over de stiltes tussen de songs is vooral dankzij *sound engineers* William Swartjes (mixing) en Wessel Oltheten (mastering) uitvoerig nagedacht. Normaal hebben die precies dezelfde lengte, maar op *Veurvaajers* duren ze telkens wat langer of wat korter, al naargelang de dynamiek van de nummers daarom vraagt binnen de overkoepelende vertelstructuur. In het beperkte bestek van deze bijdrage is het onmogelijk om het album van begin tot eind op een dergelijke uitputtende manier musicologisch te beschrijven en analyseren. Daarom worden in het vervolg eerst de muzikale uitgangspunten noodgedwongen rudimentair weergegeven. In de laatste paragraaf werk ik een serie van drie opeenvolgende songs gedetailleerder uit om te laten zien waartoe deze uitgangspunten hebben geleid in de maakpraktijk.³⁹

Stijl raakt aan de kern van ieder muzikaal project. Om *Veurvaajers* een bepaald karakter mee te geven, moest die dan ook van meet af aan worden bepaald en systematisch worden toegepast. Vanwege de narratieve inslag van het werk is de beslissing gevallen om basiselementen van de verhalende folkmuziek uit de Verenigde Staten van Amerika en van de Limburgse troubadourstradities te verweven met de registers (akkoordenschema's, ritmestructuren en maatsoorten) van de Brits-

38 Rijken, *Een studie naar de werking van epiek en lyriek in tekst en muziek*, 37-38.

39 Harold Konickx, 'Veurvaajers', column L1-Radio 'Plat-e-weg', 10-12-2022.

georiënteerde *indie music* die ik samen met mijn tweelingbroer en enkele vrienden sinds 2016 aan het maken ben onder de vlag van het collectief DOLS.⁴⁰ Met het oog op instrumentatie betekende deze keuze voor de *indiefolk* primair dat niet met zware drumpartijen zou worden gewerkt, hooguit wat percussie (*Gein Luuj van Pen en Pepier*, *Bie Pottekeuning Regout* en *Cité Ouvrière*), en dat akoestische gitaren als muzikale dragers volop hoorbaar moesten zijn. In Chicago kocht ik een stokoude twaalf-snarige gitaar uit 1969, waarop ik het hele album schreef. Voor liefhebbers is het instrument duidelijk te herkennen op *Gein Luuj van Pen en Pepier* en *Geis oet de Flesj*. Slechts op enkele plekken is er met toetsen gewerkt. Zo speelt de oorspronkelijk uit Holtum afkomstige Thijs Schrijnemakers (Orgel Vreten) mee op *Wiekler Belange*.

De songs zijn doelbewust niet altijd volgens de wetten en regels van de popmuziek – met vaste structuren van onder meer akkoordenschema's – geschreven. Bovendien zijn ze meestal met een slepend en van tijd tot tijd met een fluisterend zanggeluid uitgevoerd. Verwacht in dat opzicht luisterliedjes die bij vlagen dwars en eigenzinnig klinken, als afspiegeling van de historische weerbarstigheid van alledag. De uit het leven gegrepen nummers proberen op die manier levensecht binnen te komen. Elke track vormt een belevingswereld op zich, maar niet vanwege het tempo. Dat is dus overall nagenoeg gelijk om het geheel rustig te houden. Kabbelt een haast gedragen partij van leadgitarist Bart Verheijen of bassist Sjors Wijnands voort, dan is dat om de luisteraar de gelegenheid te bieden de liedtekst op zich in te laten werken.

In verband met de overtuigingskracht en de klankkleur van taal werd niet voor het haast universele Engels gekozen, dat zwaar dominant was in onze *back catalogue* en dat ook daarom voor de hand lag, maar voor het diep persoonlijke van de streektaal die mijn voorouders zelf in verschillende varianten gesproken zullen hebben. Omdat zij als analfabeten landbouwers, kansarme fabrieksarbeiders en hulpbehoevende zinkwitwerkers bepaald niet hebben uitgeblonken in het talige en het intellectuele, ontbreekt de in de popmuziek gebruikelijke rijm grotendeels. 'We hoeven het rijm (...) maar te vinden', aldus de bekende filosoof en classicus

40 Christa Koeyvoets, 'Brits meets Limburgs in een plaat over en mét familie', online feature Pop in Limburg, 18-10-2021. Zie voor de Limburgse troubadourstradities, nu eens betrokken op de samenleving en bovendien maatschappelijk analytisch, dan weer gedrenkt in nostalgie: Joep Leerssen, 'Door de lens van de toenemende tussentijd. Of: was Herman Veugelers een troubadour?', in: Ger Bertholet (red.), *Welteröste leef Limburg. Herman Veugelers* (Maastricht 2009) 13-14; Jos Meuwissen, *Oet meziek kwaam Limburg. Het succesverhaal van een volksmuzikale mythe* (Venlo 2023), vooral 5-14. Recent hebben meer dan tien vooruitstrevende acts met Limburgstalige songs in hun oeuvre zich verenigd in het collectief Troubadours van de Toekomst. Ze maken ambachtelijk geschreven, maar eigentijds klinkende dialectliedjes waarin het kleine alledaagse en de grote vragen van nu verrassend en verwarmend samenkomen. Troubadour van de Toekomst noemen zich op het moment van schrijven: Paul Breuer, Joep Conjaerts, Mark Courage, Chris Dols, Tom Jaspers, Harold Konickx, Mella Klaessen, Linda Koolen, Ivo Rosbeek, Dyanne Sleijpen, Joep Wegberg en Linda Zijlmans.

Opnames van de vocalen van het liedje *Gein Luuj van Pen en Pepier* in een inmiddels gesloopt deel (De Smeltkroes) van het industriële Honigcomplex in Nijmegen-West op 13 december 2000. Foto door Roy Soetekouw. [Familiearchief Dols]

Cornelis Verhoeven (1928-2001) in een van zijn vele bespiegelingen over taal, ‘om (...) de harmonie en overeenstemming te horen van onze kleine wereld met de grote wereld daarbuiten, van taal en werkelijkheid, denken en zijn’.⁴¹ Op *Veurvaajers* dus nauwelijks.

*Soundscape*s hebben een cruciale bijdrage geleverd aan het creëren van een historische beleving. De afgelopen jaren is steeds meer fundamenteel geschiedkundig onderzoek verricht naar geluiden in, zeg, het Amsterdam of Berlijn van de negentiende eeuw. Vaak is dit gebeurd vanuit een interdisciplinair perspectief. De studies van de Maastrichtse onderzoeksgroep *Soundscape of the Urban Past* onder leiding van historica Karin Bijsterveld zijn hiervan een goed voorbeeld.⁴² Wat deze en vergelijkbare publicaties verenigt, is de overtuiging dat geluid een belangrijke rol heeft gespeeld niet alleen in onze dagelijkse levens maar ook in die van historische actoren. Geluid beïnvloedde in hoge mate hoe mensen hebben genavigeerd in de directe wereld die hen omringde – in termen van tijd, plaats en sociale netwerken. Het hield gemeenschappen bij elkaar of markeerde juist de start van (gewapende) conflicten. In dat licht hebben historici gewezen op kerkklokken als identiteitsbepalende factor van belang in de pre-industriële samenleving, alsmede op intrusieve en monotone klanken als een sonische karakteristiek bij uitstap van de industrialisatie.⁴³ Op *Veurvaajers* zijn moderne geluiden van het weer verwerkt. Tevens is gebruik gemaakt van historische opnamen, bijvoorbeeld uit een steenkolenmijn en van de stem van mijn grootmoeder op jonge leeftijd. Verder is op een enkele plek een compleet nieuwe *soundscape* gecreëerd.

Verklanke verledens

Hoe zijn de muzikale uitgangspunten verwerkt in de afzonderlijke liedjes en hun onderlinge samenhang? In *Gein Luuj van Pen en Pepier*, dat zich afspeelt op het plateland van Munstergeleen, komen op de basgitaar na louter akoestische gitaren voor. De *shuffle*-achtige cadans geeft het muzikale fundament een *bluesy* effect. Dit slagritme, in vierkwartsmaat, staat symbool voor de sociaal-culturele dimensies

41 Cornelis Verhoeven, *Bijna niets. Beschouwingen tussen taal en werkelijkheid* (Bilthoven 1970) 18. Ik ben mij ervan bewust dat rijm in de geschiedenis van de muziek (te denken valt daarbij aan Amerikaanse folktradities) voor sommige historische actoren juist heeft gefungeerd als een manier om memorisatie te vergemakkelijken.

42 Karin Bijsterveld (red.), *Soundscape of the Urban Past. Staged Sound as Mediated Cultural Heritage* (Bielefeld 2013).

43 Vgl. David Garrioch, 'Sounds of the City. The Soundscape of Early Modern European Towns', *Urban History* 30 (2003) 5-25.

van landbouwlevens in de vroege negentiende eeuw. Om duidelijk te maken dat in tijden van de overlevingslandbouw het hele gezin meehielp bij het verbouwen van gewassen, bevatten de koortjes in de refrainen mannenstemmen én een vrouwenstem. Terwijl de historische actoren aan het einde van de song kenbaar maken dat zij weliswaar niet kunnen lezen en schrijven, maar zichzelf wel kunnen uitdrukken door het zingen van liedjes, zijn de regen en de wind te horen die zo kenmerkend zijn geweest voor de moeilijke omstandigheden waarin zij hun werk in de buitenlucht regelmatig moesten verrichten.

Omdat de weerselementen hoorbaar blijven, is de stilte die te verwachten viel tussen *Gein Luuj van Pen en Pepier* en het volgende nummer, *Gaef ós Graan*, opgeheven. Dit gebrek aan stilte accentueert de interne verbondenheid van beide tracks. Ze lopen in elkaar over en vormen zo samen een muzikaal miniatuur, een zelfstandig tweeluik binnen het grotere geheel. Feitelijk is *Gaef ós Graan* een gebed op muziek. Op die manier verwijst het nummer naar het katholicisme als een significant waardesysteem van de historische figuren. Zij roepen Maria aan en vragen haar om een mooie oogst en een goede gezondheid. Vandaar de dromerige klanken van majeurakkoorden en het tokkelpatroon in 6/8 maat. Hiernaast heb ik akkoordenschema en maatsoort bedoeld als een muzikale weerspiegeling van het onzekere bestaan van agrariërs in met name de tweede helft van de negentiende eeuw. Toen deed de landbouwcrisis de sociaaleconomische orde in dorpen zoals Munstergeleen op haar grondvesten schudden. ‘Waat kènne veer doon? Wo mótte veer haer?’ (Wat kunnen we doen? Waar moeten we heen?). Deze hartenkreet aan het einde van het liedje wordt als het ware door de wind meegenomen naar Maastricht. Hier begint de volgende episode in de familiegeschiedenis.

De luisteraar loopt het klokgelui van de Sint-Servaaskerk in Maastricht – een zo accuraat mogelijke benadering van de Oude Grameer uit de zestiende eeuw – tegemoet aan het begin van *Bie Pottekeuning Regout*. Al snel blijkt vervolgens dat akoestische gitaren hebben plaatsgemaakt voor elektrische, op wat klankkleuring in de muzikale marges na. Wisselend geaccentueerde bastonen staan symbool voor het repetitieve karakter van het machinegeluid van de Industriële Revolutie. Zo wordt meteen hoorbaar gemaakt dat de trek naar de stad voor een enorme verandering heeft gezorgd in de familiegeschiedenis. Had het dagelijkse leven van de Dolsen in het agrarische Munstergeleen vele decennia lang meegedeind op de golven van de vier seizoenen, sinds 1886 gingen fabrieksregimes het ritme van de dag bepalen. Dit laatste komt ook terug in het snellere slagritme, opnieuw in vierkwartsmaat, dat de bovenliggende partij van de slaggitaar gaat vergezellen na het eerste, verkorte refrein.

Besluit

In het voorafgaande is een reflectie geboden op vooral de totstandkoming en de uitvoering van *Veurvaajers* (2022), waarin (pop)muziek, familiegeschiedenis en fotografie hand in hand gaan in de context van de geschiedenis van Zuid-Limburg in de periode 1780-1980. In essentie heeft dit project geresulteerd in een concept-album met tien liedjes in Limburgs dialect en in een bijbehorend koffietafelboek met tien geïllustreerde hoofdstukken (historisch en modern beeld) in het Nederlands. De culturele interventie bracht het kleine en concrete van het vaak grote en abstracte verleden niet alleen tot in de huiskamers, maar ook op de Bühnes van poppodia en festivals.

Het onderscheidende karakter van *Veurvaajers* schuilt primair in de cross-mediale aanpak en publieksgerichte oriëntatie. Tegelijkertijd hebben juist deze aspecten gezorgd voor de nodige uitdagingen die niet altijd gemakkelijk op te lossen waren. In een delicaat spanningsveld tussen feit en fictie, en tussen het hoorbare en het zichtbare, is geprobeerd om het verleden te reconstrueren en het met waarden te verrijken; door het beleefbaar te maken en door nieuwe inhoudelijke perspectieven te openen. Hierbij is telkens het feitelijke van het primaire historische bronnenmateriaal als uitgangspunt genomen. Alleen in de muziek is dit op punten in narratief opzicht iets verder uitgewerkt. Met betrekking tot de historische onderzoeksagenda is met name op basis van de casus van Wyck-Maastricht een lans gebroken voor méér middenstandsgeschiedenis en méér politieke geschiedenis.

In het algemeen zijn de meeste projecten over Limburg met een publiekshistorisch karakter – van tentoonstelling tot podcast – traditioneel en behoudend wat de vorm betreft. Ik hoop dat ik heb laten zien dat het ook anders kan, op een manier die zorgvuldig is en integer jegens het verleden, tevens door helder te communiceren over historische pretenties en over scheidingslijnen tussen feit en fictie. Verteltechnieken uit de wereld van de fictie kunnen een welkome aanvulling op en soms zelfs een noodzakelijke vervanging zijn van het gebruikelijke *discours* van de vertellende historicus. Publieksgeschiedenis draait om het getrouw én boeiend vertellen van verhalen. In potentie leent de combinatie van muzieknoden en voetnoten zich hiervoor uitstekend.

DIGITALE ONTSLUITING VAN DE LLTB-FOTOCOLLECTIE

IN GESPREK MET SHCL-VRIJWILLIGER
PETER DE VREEDE

TEKST Joris Roosen | COVERFOTO collectie familie De Vreede (2023)

Sinds januari 2022 is Peter de Vreede als vrijwilliger verbonden aan het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL). Hij houdt zich voornamelijk bezig met het digitaliseren en beschrijven van de fotocollecties die bewaard worden in het depot van het SHCL. In september 2022 leverde hij een belangrijke bijdrage aan de fototentoonstelling naar aanleiding van het 125-jarig bestaan van de Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB).¹ Sinds januari van dit jaar is Peter aan de slag met het digitaliseren en beschrijven van de fotocollectie van deze organisatie. Momenteel heeft hij alle foto's gedigitaliseerd en bijna de helft ervan beschreven. Hoog tijd dus om stil te staan bij dit project en tevens bij enkele spraakmakende foto's uit de rijke collectie van de LLTB.²

Peter, hartelijk dank voor dit interview. Het voelt natuurlijk wat vreemd aan om hier samen te zitten met koptelefoons op voor een interview terwijl we elkaar op wekelijkse basis zien. Als vrijwilliger ben jij nu ongeveer een jaar bezig met het digitaliseren van de fotocollectie van de LLTB, klopt dat?

Met het digitaliseren en beschrijven van de fotocollectie van de LLTB ben ik nog maar bezig sinds januari, maar ik ben bijna twee jaar geleden begonnen als vrijwilliger bij het SHCL. Eerst heb ik een project voltooid met Andrea Peeters [senior archivaris SHCL]. Op aanvraag van de LLTB hebben we toen meegewerkt aan het samenstellen van een serie foto's naar aanleiding van hun 125-jarig jubileum. Deze foto's werden op de viering van het jubileum als tentoonstelling aan de aanwezigen gepresenteerd. Ik vond het heel leuk om te doen. Na afloop van dat project hebben Andrea en Irene Schrier [hoofd collecties SHCL] me gevraagd of ik interesse had om de volledige fotocollectie van de LLTB te digitaliseren en te beschrijven. Het leek me fijn om dat te doen, ook omdat ik er al ervaring mee had. Vóór mijn pensioen was ik in dienst bij De Limburger als archivaris, waar ik in 1987 in dienst ben getreden. Als archivaris was ik voornamelijk verantwoordelijk voor het archiveren van foto's. Hoewel de bijhorende teksten toen al deels digitaal bewaard konden worden, moesten de foto's als fysieke documenten worden gearhiveerd.

Wat is het idee achter het archiveren van persfoto's? Als ik denk aan een krant, dan denk ik toch vooral aan nieuwe actuele gebeurtenissen waarvoor men tel-

¹ Dat vanwege Corona niet in tijdens het feitelijk jubileumjaar 2021 gevierd kon worden.

² De foto's in dit artikel zijn afkomstig uit, EAN_1244, archief van de Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB).

kens nieuwe foto's maakt.

Als er een actuele gebeurtenis is waarbij de feiten zich over een langere periode ontplooiën, dan heb je in een krant vaak zogenaamde 'follow-ups'. Men komt dan terug op een lopende zaak en dan wil de redactie niet steeds dezelfde foto plaatsen. Dan is het nuttig om in het archief meerdere foto's te hebben over zo'n gebeurtenis. Daarnaast gebeurt het regelmatig dat men terugblijkt op historische gebeurtenissen van jaren geleden. Het is handig om dan over relevante foto's te beschikken vanuit het archief. Aanvankelijk gebeurde dat allemaal op basis van fysieke exemplaren van de foto's. Het was pas op het einde van de jaren 1990 dat fotografen gevraagd werd om hun foto's digitaal aan te leveren bij de krant.

In dat opzicht lijkt het vrijwilligerswerk dat je nu bij het SHCL doet dus veel op je werk als archivaris bij De Limburger.

Ja, dat klopt. Bij De Limburger was het belangrijk om de fotocollectie doorzoekbaar te maken. In de beginperiode van de digitale aanlevering van foto's zat er nog geen informatie bij de digitale bestanden. Dat moest dus handmatig toegevoegd worden. Tegenwoordig wordt er van fotografen verwacht dat ze alle relevante informatie meesturen. Maar dan is het nog steeds zaak dat iemand de foto's bekijkt en ze door middel van trefwoorden op onderwerp kan rangschikken. Op die manier kan je op basis van een zoekactie alle foto's voor een bepaald onderwerp terugvinden.

“Het is vaak een hele zoektocht om al die informatie bij elkaar te puzzelen, maar het prikkelt me wel.”

Is het ontsluiten van foto's op basis van onderwerpen ook een van de dingen die je nu doet voor de collectie van de LLTB?

Ja en nee. Alle foto's hebben natuurlijk een centraal onderwerp en dat voeg ik dan ook aan de beschrijving toe, maar ik voeg nog veel meer informatie toe zoals trefwoorden, data, categorieën, de fotograaf, etc. Het is vaak een hele zoektocht om al die informatie bij elkaar te puzzelen, maar het prikkelt me wel.

Welke context of informatie kan je vinden bij de foto's uit het archief van de LLTB om je te helpen in die zoektocht?

De foto's zijn doorgaans nauwelijks van informatie voorzien. Soms staat er een jaartal op of verwijzing naar het feit dat de foto bedoeld was voor een kalender. Wat er wel vaak op te vinden is, zijn letters 'B+T' en 'L+V'. Dat verwijst naar de tijdschriften *Boer en Tuinder* en *Land en Vee*. Dat geeft dus een aanknopingspunt voor de zoektocht naar verdere informatie over de foto's. En dan begint het monnikenwerk.

In zo'n geval moet je de tijdschriften dus handmatig doorpluizen zonder een idee te hebben van de jaargang of de editie waarin de foto's zijn gebruikt?

Land en Vee en een deel van *Boer en Tuinder*, tot 1960, zijn wel digitaal ontsloten via Delpher. In principe zou je dus online zoekacties kunnen uitvoeren, maar dat heeft in dit geval weinig zin. Er staat doorgaans geen tekst bij die veel informatie verschaft over de foto's zelf. De foto's dienen vooral als illustratie bij de artikelen en verhalen. Bijvoorbeeld bij een winterfoto zie je een pak sneeuw liggen en als tekst iets als 'De winter is weer gekomen'. Er staat dan niet bij waar de foto is genomen en het is ook onduidelijk of het een actuele foto is of dat het een foto betreft uit hun archief. Dus zit er niets anders op dan een tijdschrift als *Land en Vee* door te ploegen vanaf 1925. Dat is natuurlijk monnikenwerk, maar op het einde word je ook echt beloond als je de foto's kan terugvinden. Vaak heb je dan nog niet de volledige context natuurlijk, dat hangt af van de informatie die in het tijdschrift voorkomt. Alleen bij actuele gebeurtenissen, een jubileum, een belangrijk evenement of een overlijden staat er een verhaal bij dat duiding geeft bij de foto's zelf. Zo'n zoektocht kan je met behulp van Delpher uitvoeren tot 1960 en voor de latere jaargangen moet je de fysieke exemplaren van de tijdschriften doorpluizen die in het archiefdepot van het SHCL te vinden zijn. Na verloop van tijd heb je de foto's zo vaak gezien dat ze in je geheugen zitten en dan is het eenvoudiger om een match te vinden.

Op die manier speel je dus een complex memory-spel waarbij je rekening moet houden met de foto's die in je geheugen zitten en de illustraties die je in de tijdschriften kan vinden?

Dat klopt inderdaad. Het hele project om de fotocollectie van de LLTB te digitaliseren begon natuurlijk met het handmatig inscannen van alle foto's. Dat is een hele

klus, maar daardoor heb je alle foto's wel al een keer gezien. Na verloop van tijd zie je dan ook dat bepaalde thema's vaak terugkeren op die foto's, en op die manier kan je de foto's rangschikken op basis van overkoepelende onderwerpen. Sommige daarvan zijn evident zoals bepaalde jubileumvieringen of de jaarvergaderingen waarvoor de LLTB een fotograaf inhuurde. De foto's die daaruit voortkomen kan je dan in een map samenvoegen en aan de kant houden. Zo kan je ook thematische mapjes aanleggen van wat er overblijft op basis van brede thema's zoals landbouw, tuinbouw, veeteelt. Binnen die thema's kan je vervolgens nog verdere onderverdelingen maken, bijvoorbeeld op basis van de dieren die voorkomen zoals paarden, runderen, schapen of varkens, of op basis van landschapselementen zoals kastelen, dorpsgezichten, boerderijen. Voor ieder subthema kan je dan een aparte map bijhouden. De inhoud van die mappen helpt vervolgens om systematisch de tijdschriften te raadplegen.

“In de LLTB-fotocollectie vind je het werk van een aantal topfotografen terug.”

Je gaf net aan dat de LLTB soms beroep deed op professionele fotografen om belangrijke gebeurtenissen op de gevoelige plaat vast te leggen. Kan jij, dankzij jouw ervaring als archivaris bij De Limburger, soms de stijl herkennen van een specifieke fotograaf?

Soms. In de LLTB-fotocollectie vind je het werk van een aantal topfotografen terug. Daarnaast heb ik ook het idee dat de LLTB na de Tweede Wereldoorlog een fotograaf in vaste dienst had. Ik heb alleen geen idee wie dat geweest zou kunnen zijn, aangezien er geen stempel of naam van deze persoon op de achterzijde van de foto's te vinden is. Wellicht komt dit doordat het copyright werd overgedragen aan de LLTB. Naast het werk van deze vaste fotograaf zie je ook dat de LLTB soms topfotografen inhuurde of foto's bij hen bestelde.

Kan je enkele voorbeelden geven van bekende namen?

In de jaren 1940, 1950 en 1960 heb je in Roermond bijvoorbeeld Mathieu Koch, dat is echt een topfotograaf. Daarnaast had je in Roermond Koen Lenarts die prachtige foto's maakte met een goede vlakverdeling en mooie scherpte waarop het onderwerp steeds helder werd weergegeven. Dan heb je ook nog Hub. Leufkens uit Heerlen die al in de jaren 1920 actief was als fotograaf. Hij is in 1962 overleden. Zijn werk valt vooral op door de romantische sfeer die hij weet op te roepen.

Zoals je zei was Leufkens al actief als fotograaf in de jaren 1920. Betekent dat ook dat we voor die periode over foto's beschikken in de LLTB-collectie?

De fotocollectie loopt inderdaad terug tot die periode, al hebben we maar een paar foto's uit de jaren 1920. Je zou ze, bij wijze van spreken, op één hand kunnen tellen. Uit de jaren 1930 hebben we ongeveer een driehonderdtal foto's en de rest van de collectie zijn foto's van na de Tweede Wereldoorlog.

Even terug naar het digitaliseringsproject zelf. Je vertelde eerder al dat het niet altijd mogelijk is om de informatie die bij de foto's hoort op te duiken uit tijdschriften of archiefbronnen. Een van de dingen die ik over het project weet, is dat er met regelmaat foto's op sociale media worden geplaatst met de vraag of mensen meer weten over de context. Heeft die aanpak succes?

Vast en zeker, stel dat je een foto hebt van een mooie boerderij die je ook kan terugvinden in een tijdschrift als *Boer en Tuinder*, dan kan je hem al enigszins dateren, maar vaak vind je dan geen verdere informatie in het bijhorende artikel. Daarom hebben we met de LLTB afgesproken dat we via hun sociale media en in hun nieuwsbrief af en toe foto's mogen plaatsen in de hoop dat we zo mensen bereiken die ons iets meer kunnen vertellen. Vaak komt er dan ook reactie op.

Het is bemoedigend om te zien dat een organisatie als de LLTB nog actief aan de slag gaat met haar eigen erfgoed. Om dit soort van digitaliseringsprojecten mogelijk te maken heb je ook de medewerking van een grote groep mensen nodig om informatie aan te dragen.

Ja, en het is ook nodig om dit soort projecten nu te doen. Je merkt dat mensen vrij

snel met informatie komen als je een foto van een boerderij of kerk plaatst. Bij foto's uit de jaren 1940 waar mensen op staan, zie je dat er veel minder reacties komen. Je merkt dat die kennis van het verleden stilaan verloren gaat, terwijl het nuttig is om foto's niet enkel visueel te beschrijven, maar ze ook te duiden door ze van informatie te voorzien door op zijn minst een datum te geven en de plaatsen en mensen die erop voorkomen te benoemen.

“Het is nodig om dit soort project nu te doen.” [...] Je merkt dat kennis van het verleden stilaan verloren gaat”.

Naar aanleiding van dit interview heb je een selectie gemaakt uit de fotocollectie van de LLTB. Zo dadelijk wil ik daarvan graag een aantal foto's met jou bespreken. Maar om dit deel van ons gesprek af te ronden, had ik je willen vragen om uit te leggen waarom je dit werk doet als vrijwilliger; wat haal je eruit voor jezelf? Ik word graag geprikkeld en vind het daarom interessant om projecten aan te pakken die me intellectueel uitdagen. Daarnaast liggen er nog zoveel documenten in de archieven die nog beschreven moeten worden en ik vind het belangrijk dat alles zo snel mogelijk online kan verschijnen. Ik vind het fijn dat ik daar een bijdrage aan kan leveren.

Het is geweldig om te zien dat jij je op vrijwillige basis inzet om dit te doen. Het werk van vrijwilligers zoals jij is van onschatbare waarde voor onze organisatie.

Ik stel voor dat we naar enkele foto's kijken uit de LLTB-collectie. Jij hebt een twintigtal foto's geselecteerd waarvan ik er een aantal heb uitgekozen om met je te bespreken. De computer heeft ze op alfabetische volgorde gerangschikt. Dat is een beetje arbitrair maar voor het doel van dit interview maakt het niet zo veel uit. De eerste foto dateert van 1957. We zien een boer die een kop koffie krijgt ingeschonken tijdens de aardappeloogst. Als bron wordt Photo Acta vermeld.

Een jonge dame schenkt een boer een kop koffie in tijdens de aardappeloogst. Photo Acta Brussel, 1957

Photo Acta was een fotobureau dat gevestigd was in Brussel. Het is dan ook waarschijnlijk dat deze foto niet in Nederlands-Limburg gemaakt is, al maakt ze wel deel uit van de fotocollectie van de LLTB. Ik vind het een heel nostalgisch beeld van een boer die net aardappelen heeft geoogst en het erg warm heeft of moe is. Een jonge dame schenkt hem een kop koffie in, mogelijk is het zijn dochter. Het tafereel straalt een gevoel van geluk uit vind ik.

De foto ziet er ook geënceneerd uit, mij lijkt het geen spontane foto te zijn.

Nee, dat klopt. Maar het blijft wel een mooi beeld. Het is echt een foto van een tijd die voorgoed voorbij is. Dit soort tafereelen zie je nu niet meer, machines hebben veel van dit werk overgenomen. De foto maakte deel uit van een artikel in *Boer en Tuinder*.

Kan jij je nog herinneren waar dat artikel over ging?

Dit soort foto's werd vaak in het tijdschrift gebruikt om de pagina's te verluchten, zonder dat het direct verband hield met een specifiek artikel. Alleen bij actuele gebeurtenissen ging men specifieke foto's toevoegen.

Tijdens de bloeitijd van de kersenvolken worden te Amby bijenvolken naar de boomgaarden gebracht ter bestuiving en verzameling van honing. Fotopersbureau Het Zuiden, 1937

De volgende foto uit jouw selectie geeft bijenimkers weer te Amby in 1937 en is gemaakt door Fotopersbureau Het Zuiden.

Dit is inmiddels best een bekende foto omdat ze gebruikt werd als startbeeld voor het digitaliseringsproject van de fotocollectie op de sociale mediakanalen van het SHCL. Fotopersbureau Het Zuiden was actief van begin jaren 1930 tot in de jaren 1960. Opnieuw is het een nostalgisch, bijna romantisch beeld dat je hier ziet.

Het is inderdaad opnieuw een beeld van een periode die voorbij is, de gevlochten bijenkorven doen me zelfs denken aan de Middeleeuwen.

Ik denk dat het ook best zwaar werk is, al weet ik niet precies hoe zwaar deze bijenkorven geweest zouden zijn. Wat ook mooi is, is de kersenbloesem die over het gehele tafereel heen ligt. Het is ook een dynamische foto omdat iedereen druk in de weer lijkt te zijn.

Via de collectie van de LLTB beschikken we ook over de archieven van de Limburgse Bond van Imkers. Als ik deze foto zie, dan vraag ik me af of zij een aparte fotocollectie hadden.

Dat zou best kunnen. Ik denk dat bepaalde afdelingen binnen de LLTB een eigen fotocollectie hadden die na verloop van tijd aan de centrale collectie werd toegevoegd. Van de Boerinnenbond weet ik dat zij een aparte fotocollectie heeft.

Portret van een boerin in haar keuken naast het fornuis met waterketel. Foto Nelly de Turck, 1951

De volgende foto is heel sprekend. We zien een boerin in haar keuken zitten in 1951.

Voor deze foto was het relatief eenvoudig om de datum te vinden omdat je op de achtergrond de jaarkalender van de LLTB ziet hangen uit 1951. Die kalender was uitgegeven om het 50-jarig jubileum van de organisatie te vieren. Aan de hand daarvan is het eenvoudig om de foto te dateren. Je ziet een boerin in haar domein, als ik dat zo mag zeggen voor die periode. Verder zie je een prachtige keuken met een fluitketel op het prachtig beschilderd fornuis.

Als bijschrift heb je bij de foto ook N. de Turck vermeldt. Is dat de naam van deze boerin?

Nee, Nelly de Turck was een fotografe uit Weert, zij heeft haar naam links onderaan op de foto aangebracht. De identiteit van de dame op de foto is vooralsnog onbekend. Misschien dat we dankzij het verschijnen van dit interview in het jaarboek of via de sociale mediakanalen van de LLTB kunnen achterhalen wie zij was. Het zou toch kunnen dat iemand zich nog herinnert wie deze dame is of eventueel het interieur herkent om zo te ontcijferen waar de foto werd genomen.

Het hoofdbestuur van de LLTB met onder anderen voorzitter J.Th. Verheggen, secretaris P. Veugelaers, adviserend lid M. Galiart, H. Trienekens en priester J.H.H. Bemelmans. In de achtergrond het borstbeeld van Jan Truijens, eerste voorzitter van de LLTB, bijgenaamd de boerenkoning. Foto H. Lenarts, Limburgsch Persbureau Roermond, 1929

Op de hiernavolgende foto zien we het bondsbestuur van de LLTB in 1929.

Het leek me gepast om deze foto in de selectie op te nemen. Dit is de oudste foto van het bestuur die ik in de collectie heb gevonden. Je ziet dat het bestuur in die periode uit allemaal heren bestond. Dat is tegenwoordig natuurlijk anders. Je ziet voorzitter Verheggen en andere leden waaronder priester Bemelmans, die als vertegenwoordiger vanuit de geestelijkheid aan het bestuur was verbonden. Op de achtergrond zie je ook het borstbeeld van Jan Truijens, de eerste voorzitter van de LLTB. Hij werd ook wel de 'boerenkoning' genoemd.

Een boerengezin aan de keukentafel. Alvorens de maaltijd te nuttigen wordt er gebeden. Foto Koen Lenarts, Roermond, ca. 1960

De foto hierna is veel intiemer. We zien een gezin dat aan tafel zit te bidden voor de maaltijd. De foto is gedateerd ergens rond het jaar 1960.

Hier zie je een beeld dat je tegenwoordig nog maar zelden ziet: het gebed voor de maaltijd. Deze foto heb ik moeten dateren aan de hand van de fotograaf, in dit geval is dat Koen Lenarts. Hij fotografeerde in de periode 1958-1963 voor de LLTB. Deze foto komt dus uit die periode, al kan ik er geen exacte datum op plakken.

Je zou nochtans denken dat die jonge knapen en de dochter die aan tafel zitten wellicht nog in leven zijn. Op die manier zou je toch moeten kunnen achterhalen welk gezin hier werd gefotografeerd en in welk jaar. Wat op deze foto opvalt is dat het niet geësceneerd lijkt te zijn, die indruk krijg ik althans niet.

Nee, dat klopt. De meeste personen rond de tafel zijn aan het bidden en hebben de ogen gesloten, alleen de vader lijkt zich bewust te zijn van de aanwezigheid van de fotograaf. De fotograaf heeft dit moment mooi weten te vangen.

Boer en boerin keren het hooi om het droogproces te versnellen. De wolkenpartijen en het lage camerastandpunt die de fotograaf inneemt geven de werkzaamheden extra dynamiek. Foto Koen Lenarts, Roermond, 1959

De foto hierboven vind ik heel dynamisch. Het is bijna een schilderij.

Dit is opnieuw een foto van Koen Lenarts. Het is een prachtige foto. De fotograaf ligt waarschijnlijk in het gras waardoor de boer en boerin tegen de wolken afgezet worden. Daardoor creëert het heel veel dynamiek. Ze zijn hooi aan het keren om het te drogen. Dat was behoorlijk zwaar werk. Ik vind het ook mooi om te zien dat zowel de boer als de boerin hier duidelijk afgebeeld staan.

Hier is het zelfs de boerin die prominent op de voorgrond in beeld is. Ik vraag me af hoe deze foto er in kleur uitgezien zou hebben.

Ik vind het niet erg dat deze foto in zwart-wit genomen is. Kleur kan ook afleiden. Bij een zwart-wit foto word je sneller naar het onderwerp toegetrokken. Daarnaast denk ik dat het ook de opdracht was om de foto niet in kleur te maken omdat het tijdschrift Boer en Tuinder in de jaren 1950 ook niet in kleur afdruckte.

Zou deze foto geënceneerd zijn, of gaat het hier werkelijk om een beeld van de werkzaamheden zoals ze op het veld gebeurden?

Ik denk niet dat het geënceneerd is, daarnaast weet ik niet of deze foto gemaakt is in het kader van een opdracht van de LLTB of dat de fotograaf uit eigen beweging deze foto genomen heeft en haar achteraf heeft verkocht.

Een jonge vrouw poseert in boerenkleding. Ze lijkt 'gevangen' in het moment dat ze iemand gaat ontmoeten. De mooie lach op haar gezicht spreekt boekdelen. Foto van Hub. Leufkens, 1945-1962

Dan een foto die wel duidelijk geënceneerd is.

Dit is een romantische foto van Hub. Leufkens. Bij zijn overlijden stond in het *Limburgs Dagblad* ook dat hij de laatste der romantici was. De foto is in scène gezet, maar daarom niet minder mooi. Het is een typische foto van Leufkens. Hij werkte veel met schaduw en licht. Hij was al actief als fotograaf in de jaren 1920, maar deze foto is sowieso van na de Tweede Wereldoorlog. Het blijft moeilijk om deze foto specifiek te dateren. Ze kan sowieso niet van na 1962 zijn, want toen is Hub. Leufkens overleden.

Is het wel mogelijk om de locatie te achterhalen aan de hand van deze foto?

Nee, ook dat is moeilijk. Er staat geen verdere in-

formatie op de achterkant van de foto. Deze foto is trouwens deel van een serie van vier en op een van de andere foto's staat een boerderij. Via sociale media hebben we dat beeld geplaatst in de hoop dat iemand meer informatie zou hebben, maar tot op heden hebben we geen reactie gekregen.

Leslokaal in een landbouwschool. De leraar geeft uitleg aan de hand van een skelet van een schaap, geit of kalf. Fotograaf onbekend, 1935-1940

Op de volgende foto zien we een leslokaal van de landbouwschool. Meteen weer een heel ander beeld dan de voorgaande foto's.

Je ziet hier het geraamte van een schaap of geit. Het is in ieder geval geen koe. Het is interessant om te zien hoe zo'n leslokaal er in die periode uitzag. Dit maakt deel uit van een driehonderdtal foto's in de collectie die een formaat hebben van 5 cm op 5 cm, behoorlijk klein dus. Op de achterkant van die foto's kan je geen informatie vinden, maar wel een code zoals bijvoorbeeld '2..023' of '100017'. Ik heb

alle foto's met dezelfde codes bij elkaar gelegd in de hoop om op die manier meer context te krijgen. Op voorhand had ik al het vermoeden dat deze foto's dateerden van vóór de Tweede Wereldoorlog. Binnen de verzameling foto's met code '100017' zit een dertigtal foto's van de Landbouwhuishoudschool in Posterholt, waarvan er meerdere zijn gepubliceerd in een gedenkboek uit 1939. Terwijl er in het pakketje met code '2..023' foto's zitten van het bezoek van prins Bernard aan Roermond en Beesel in 1939. Dat is dus weer een aanwijzing voor de datum. Op die manier kun je deze foto's voorzichtig dateren.

We zijn bijna bij het einde van de fotoselectie gekomen. Als voorlaatste weer een mooi beeld om te zien, runderen op straat in Wessem.

Hier zie je koeien die 's ochtends naar de gemeenschappelijke weidegronden worden gebracht. Deze foto is in 1951 gepubliceerd in een gedenkboek van de LLTB; op die manier heb ik voorzichtig een datum toegevoegd.

Koeien die 's ochtends naar de gemeenschappelijke weidegronden zijn gebracht, keren 's avonds terug en vinden gemakkelijk zelf de weg terug door de straten van Wessem. Fotopers-bureau Het Zuiden, 1935-1945

Op de achtergrond zie je aan de rechterkant ook de voorkant van een auto, dat is ook een manier om de foto te dateren.

Op die manier heb ik inderdaad een aantal foto's kunnen dateren. Zo had ik een foto van kerkgangers die de ingang van de Munsterkerk in Roermond uitkomen, en die ik aanvankelijk niet kon date-

ren. Maar op de achtergrond merkte ik op dat iemand een Opel Kapitän stond te poetsen. De wagen had een Nederlandse nummerplaat en als je dan weet dat dit model pas in 1958 in Nederland werd ingevoerd, dan heb je een idee van de periode waaruit de foto komt.

Een boerin treft voorbereidingen voor het bakken van vlaaien, knapkoeken en wittebroden. Fotograaf onbekend, 1935-1940

Als laatste een heel erg 'Limburgse' foto.

Deze foto had ik aanvankelijk als datum 1949 gegeven, maar dat moet de periode 1935-1940 zijn. Het is sowieso een foto van vóór de oorlog. Je ziet een boerin die de voorbereidingen treft om vlaaien en broodjes te bakken. Het is een mooie foto, enerzijds vanwege de lichtinval, maar ook omwille van het feit dat je deze vrouw duidelijk druk aan het werk ziet. Ze staat niet te poseren voor de foto.

Dank voor dit gesprek Peter. Het was een interessante selectie foto's. Het is fascinerend om te horen hoe jouw zoektocht verloopt om deze foto's van meer informatie te voorzien.

Dat was ook mijn insteek om dit vrijwilligerswerk te doen. Als ik me nu niet met deze zoektocht naar informatie bezighoud, dan is de kans groot dat het nooit zal gebeuren.

OVER DE AUTEURS

Eddy de Beaumont (1956) studeerde rechten en marketing aan de Universiteit van Tilburg. In 2021 promoveerde hij aan de Universiteit van Amsterdam op het proefschrift *De aanschaf van infanteriegeweren, 1750-1850; Een studie over defensieaanschafprocessen*. Zijn onderzoeksinteresse gaat uit naar de Nederlandse gewermakerij in de achttiende en negentiende eeuw.
E-mail: eddy1870@gmail.com

Jan L.M. Brauer (1956) studeerde geschiedenis aan de Nijmeegse universiteit. Hij promoveerde in februari 2022 aan de Universiteit van Amsterdam op het proefschrift *Over de grens. De sociaal-politieke dynamiek in de Nederlands-Duitse grensregio's, 1930-1940* (Hilversum 2022). Hij publiceert over grens- en WOII-thema's, o.a. in het *Geschiedenis Magazine*. Brauer is bestuurder bij het Nijmeegse Van 't Lindenhoutmuseum/Museum Kinderdorp Neerbosch en de historische vereniging Numaga. Verder is hij actief in diverse historische projecten, zoals Stolpersteine, Oorlogsdoden Nijmegen en de Grote Nijmeegse Geschiedenis Quiz.
E-mail: j.brauer@planet.nl

Chris Dols (1985) is als conservator academisch erfgoed en lid van de Jonge Akademie verbonden aan de Radboud Universiteit en als research fellow aan het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL). Hij studeerde (cum laude) geschiedenis aan de Nijmeegse universiteit, waar hij in 2014 promoveerde op het snijvlak van cultuurgeschiedenis, religiegeschiedenis en wetenschaps-

geschiedenis, en aan de Universiteit van Amsterdam en de University of Dundee. Van zijn hand verschenen onder meer de drie boeken *Koning Alcohol. Katholieke drankbestrijding in Limburg, 1897-1945* (Zaltbommel 2008), *Veurvaajers. Een crossmediale geschiedenis van Zuid-Limburg in tien familie verhalen, 1780-1980* (Heerlen 2022) en *Canon van Limburg. Vensters op een veelkleurig verleden* (2024).
E-mail: chris.dols@ru.nl

Ben Gales (1953) was voor zijn pensionering verbonden aan de faculteit Economie en Bedrijfskunde van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij doceerde economische geschiedenis, wetenschapsfilosofie, geschiedenis van het economisch denken en economie. Hij schrijft over begrafenisfondsen en verzekering, daarbij ook over ongevallen en over multinationals. Hij publiceerde over de waterleiding van Maastricht en over armoede en het Burgerlijk Armbestuur in diezelfde plaats.
E-mail: b.p.a.gales@rug.nl

Ad Knotter (1952) was tussen 1998 en 2018 directeur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Sinds 2019 is hij als honorary professor verbonden aan de Universiteit Maastricht en als research fellow aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam, waar hij onderzoek doet naar de radicalisering van de vakbeweging in Nederland in de jaren 1960 en 1970.
E-mail: ad.knotter@gmail.com

Afra de Mars (1997) is werkzaam als promovenda bij de Universiteit Maastricht en het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Haar onderzoek gaat over de landschapsgeschiedenis van de Domaniale Mijn (Kerkrade) en diens voorgangers in de periode 1700 tot nu. Eerder studeerde zij geschiedenis aan de Radboud Universiteit (Nijmegen) en rondde daar ook succesvol de Research Master Historical, Literary and Cultural Studies af.

E-mail: a.demars@maastrichtuniversity.nl

Sandra Phlippen (1978) is hoofd-econoom bij het Economisch Bureau van ABN AMRO. Ze promoveerde in 2008 aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, waar ze sinds 2018 ook actief was als docent toegepaste economie. Van 2010 tot 2016 was ze hoofdredacteur van Economisch Statistische Berichten (ESB), nadien was ze tot 2018 werkzaam als economieredacteur bij het *Algemeen Dagblad*. Sinds januari 2023 is ze als bijzonder hoogleraar duurzaam bankieren verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen.

E-mail: s.m.w.phlippen@rug.nl

Judith Van Puyvelde (1993) werkt als promovenda binnen het LIMES-project aan de Universiteit Maastricht. Ze behaalde in 2019 haar master kunstwetenschappen aan de KU Leuven. Haar promotieonderzoek spitst zich toe op 'Atelier Glasschilderkunst F. Nicolas en Zonen, later Max Weiss

(1855-1940/1968) uit Roermond in de context van de heropleving van de glaszchilderkunst in de 19e en 20e eeuw in West-Europa'. Daarnaast werkt ze aan de inventaris van het archief van 'Glasatelier Flos uit Steyl (1910-2017)' als stageproject bij het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.

E-mail:

j.vanpuyvelde@maastrichtuniversity.nl

Johan Schot (1961) is hoogleraar Global History and Sustainability Transitions aan het Utrecht University Centre for Global Challenges. Hij is een van de oprichters van het Sustainability Transitions onderzoeksgebied. Via experimenten stelt Schot beleidsmakers, financiers en investeerders in staat om kansen voor systeemtransformatie te herkennen, implementeren en evalueren. Zijn twee belangrijkste projecten zijn het Transformative Innovation Policy Consortium en het Deep Transitions-project.

E-mail: j.w.schot@uu.nl

COLOFON

©2023 Sociaal Historisch
Centrum voor Limburg

Kopijverzorging:

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg,
Ella Muyres

Fotoreproductie:

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Omslag en typografie:

DOORLORI, Lori Lenssinck

Druk:

DrukpartnersZuid

CiP-gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Studies

Studies over de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg. – Dl. 4 (1959) - -

Maastricht: Sociaal Historisch Centrum voor
Limburg

ISSN 0923-2842

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek LXVIII-2023/ onder red. van N. Randeraad
en J. Roosen

Siso limb 939 UDC 949-294(058) NUGI 641

Trefw. Limburg; sociaal-economische geschiedenis;
jaarboeken

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd bestand of
openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie,
microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de
uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form,
by print, photoprint, microfilm, or any other means,
without written permission from the publishers.

Het Jaarboek 2023 van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg neemt u mee naar bekende en minder bekende aspecten van de moderne geschiedenis van Limburg. Geschiedenis is nooit af. Het heden komt telkens met nieuwe vragen en inzichten, die aan het verleden getoetst kunnen worden. Dat gebeurt in het discussiedossier over de betekenis van de mijnsluiting in Limburg. De aanwezigheid van mijnverleden staat ook centraal in bijdragen over de ruimtelijke transitie van de terreinen waar mijnbouwactiviteiten plaatsvonden, en over de glas-in-loodramen (zie artikel De Mars en Van Puyvelde) die aan de mijnbouw gewijd zijn. Daarnaast bevat het Jaarboek artikelen over het Belgische annexatiestreven na de Eerste Wereldoorlog, de nazipropaganda in het Limburgse grensgebied met Duitsland, en het crossmediale 'Veurvaajers'-project. In het beeldkatern worden foto's uit de collectie van de Limburgse Land- en Tuinbouwbond belicht.